

2014

Лук Т. VII, VIII, XIV, XV

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

видає

НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

ТОМ XIX.

РОЗВІДКИ

про

НАРОДНІ РУХИ НА УКРАЇНІ-РУСИ

в XVIII віці.

Ціна 1 зр. 80 кр.

У ЛЬВОВІ, 1897.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

17. m. abersf

РУСЬКА ІСТОРИЧНА БІБЛІОТЕКА

видав
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.
ТОМ XIX.

РОЗВІДКИ

про

НАРОДНІ РУХИ НА УКРАЇНІ-РУСИ

в XVІІІ віці.

Ціна і зр. 80 кр.

У ЛЬВОВІ, 1897.

НАКЛАДОМ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

№ 83.617.

4-р

III
И83679
2пр.

Львівська бібліотека
АН УРСР
№ И0512, 251

Великий народній рух на Україні, що набрав був найбільшої сили і загального характера в середині XVII в. під проводом Хмельницького, починає слабшати і зникає з кінцем XVII та початком XVIII в.: козачина на правім боці Дніпра знесена з останньою четвертиною XVII в. і проби її відновити мали дуже короткий успіх; в XVIII в. вертаєть ся сюди польсько-шляхетський суспільний устрій, який був перед Хмельничиною; на лівім боці козачина в правді заціліла, але вона стала упривилейованою суспільною верствою, а козака старшина, прийнявши в свої ряди останки шляхти, перейняла ся шляхетським суспільним світоглядом і протягом XVIII в. поволі заводить „посполитий“ люд в тіж суспільно-економічні форми і відносини, які були вироблені в Польській короні і розбиті тим великим народнім рухом. Таким чином суспільна революція XVII в. в кінці звела ся мов ні на що, і українсько-руський нарід в XVIII в. побачив себе знову серед тих самих обставин, против яких він повставав в XVII в., проливши тільки крові своєї й чужої та положивши стільки жертв для їх знищення.

Але глибоко зворушена народня маса не могла так відразу скапитулювати. Тож протягом цілого віку бачимо ми більш або менш сильні, відповідно обставинам, рухи в різних місцях України. Найсильніші були вони на правім боці Дніпра, що на ново почав колонізуватись в XVIII в. і залюднятиє втікачами з різних околиць, а нездалий адміністративний устрій краю, близька російська границя, а ще більше — сусідня Січ давали можливість для рухів на ширшу міру. Наслідком того розвинула ся тут т. зв.

гайдамачина, що кілька разів приберав характер ширшого народнього повстання, особливо в 1734, 1750 і 1768 рр. і в останнє лише за помочю російського війська була придушена. В дальших, на захід, українсько-руських землях не було обставин для такого ширшого руху і тут стрічаємо ся з дрібнішими фактами, в виді ріжних куп, що „богатого розбивали, а убогого наділяли“, кажучи словами пісні, і в поглядах народа являли ся местниками народньої кривди, як полудневі ускоки або гайдуки; сі явища й тут часом приберали більші розміри (подільські левенці, галицькі опришки). На лівім боці, завдяки сильнійшій адміністративній організації, острій езекутиві, за спиною котрої стояла завсігди солдатська „команда“, не могли найти місця, неважаючи на сильні народні антипатії до своїх „домашніх Ляхів“, „великих панів“, не тільки такі ширші рухи як гайдамачина, а й навіть більші „купи“, і народня ненависть виривала ся на зверх лише принагідно або в поодиноких „бунтах“ і „безпорядках“, що зараз же задавлювали ся.

За браком в історичній літературі студії, яка б оглянула разом всі сі прояви народнього протесту, ми зібрали до купи кілька спеціальних розвідок, що дають погляд на ріжні сторони й моменти сих народніх рухів; се буде служити продовженням серії монографій про козачину XVII—XVIII в., поданих в IX—XVIII томах „Історичної бібліотеки“. Для гайдамачини маємо гарну монографію проф. Антоновича, що уриваєть ся одначе перед головним її актом — Коліївщиною; з останньої дав той же автор тільки біографію головного героя — Ів. Гонти, і ми подали її тут, як додаток до його монографії про гайдамачину. В сучасній історичній літературі найбільший запас фактів про Коліївщину дає монографія Я. Шульгина і не вважаючи на її хиби може служити ще найліпше до познайомлення з справою, тож ми подамо її в дальшій томі Історичної бібліотеки: в сей вона не могла увійти через свою величину. Натомісь подаємо статю д. Єфименкової, що вводить нас в суспільні обставини лівобічної України XVIII в. і знайомить з мотивами тутешнього народнього протесту; в кінці статі додані доповнення, подані пізнійше як самим автором, так і сторонніми особами.

III

Переклади всіх цих статей, по прийнятому тепер редакцією пляну, подані повні, з усіма нотками.

На останку — серія статей пок. Целевича про галицьких опришків познайомить читача з тими явищами в західній Україні, серед котрих опришківство було одним з найбільш видатних і характерних, але мало багато аналогій в XVIII і навіть XIX в.

Монографія проф. Антоновича про гайдамачину, в перекладі д. Д. П., друкована під редакцією попереднього, багаторічного редактора Історичної бібліотеки — проф. Ол. Барвінського; розвідки про Гонту і Турбаївський розрух подані в перекладі д. М. Павлика. Він же доглядав передруку статей Ю. Целевича і подекуди відсвіжив мову покійного історика; йому ж належать редакційні нотки при цих статях.

Покажчик імен буде доложенний до дальшого — XX тому, що буде становити закінченне збірки статей, поданої в сім томі.

М. Грушевський.

З М І С Т.

	стор
Вступне слово	I—III
Розвідка про гайдамачину — Володимира Антоновича	1 — 96
Уманський сотник Іван Гонта (1768) — йогож	97—123
Турбайвська катастрофа — Олександри Єфименкової	125—158*
Опришки — дра Юліяна Целевича:	
Про Олексу Довбушука та його попередників і наступників	155—187
Ще де що про Олексу Довбушука та его наступників	187 200
Дальші вісти про опришків (ватаги: Олекса Довбушук і Василь Баюрак)	200—244
Остатні історичні вісти про опришків XVIII ст.; а) Іван Бойчук, другий наступник Олекси Довбушука, б) Ще деякі перекази й легенди про Олексу Довбушука	244—295

Розвідка про гайдамачину

Володимира Антоновича.

Як з початку XVIII. в. на правому боці Дніпра не стало козаків, то південно-західний край повинен був підупасти під цілковитий розпорядок польського уряду і наостанку стати безперечною власністю шляхти, з якої і складав ся сей уряд. Здавало ся, що після того, як усунено єдину тільки силу, що обмежувала владу польско-шляхотского устрою, то сей лад повинен цілком опанувати і виконати здавна назначені мети: панованя польської нації та перетвореня тубольців на Поляків, знищеня православія та запровадженя натомість попереду унії, а потім, вже згодом, і католицизма, та наостанку заведеня по країні необмеженої влади шляхотства й закріпощеня громадского й економічного побуту крестян. Хоча на чисто суб'єктивний погляд, притомений тогочасній шляхті, се було й легка річ, але се було тільки думкою. Ся шляхта, що ніколи не визначала ся політичним тактом і вмілостю безсторонно обмірковувати та більш глибоко розуміти історичні закони, що кермують людськими громадами, та отся шляхта не звернула уваги на непоборимі жаданя українського люду, які майже два віки вибухали козацкими повстаннями. Зачинившись у вузький верстовий націоналізм та релігійну виключність, запобігаючи інтересам своєї касты, кружка або одинокого чоловіка, шляхтичі думали, що від пекучих вимагань життя званого народу на якийсь час можна збутись цілковитим невизнанем їх та пишними риторичними промовами про „хлопску злість“, про „прирожденну мужицку нежиточність“ та ин. Шляхті дуже бракувало освіти, вона була дуже егоїстична та підсліпувата, щоби піти на зустріч народного бажаня та, спостерегаючи реакцію, з доброї волі дати пільги розвиткови поступу Речи Посполитої. Вимагаючи безумовної покірливости

їх засадам, нехтуючи геть чисто усі громадянські та людські права народу, шляхтичі сим самим викликали необхідно безконечну реакцію народну. Поборовши у козаччині ту реакцію, яка боролася майже не два віки супроти шляхотства, польські пани думали, що зломали саму реакцію й що вона опинилася у безпорадному стані. Не минуло й 20 років, а події й довели помилку сего погляду їх й відняли віру у те, що вони остаточно виграли справу. Народну реакцію не зломано: вона з'явила ся у новій формі, що року зростала і швидко опанувала над усім кріпацтвом. Сю нову форму тепер названо гайдамацтвом.

Викликаючи поміж народу протест супроти своєї неважливості та народної і верстової нетерпимості, шляхта не мала навіть потрібної сили та громадского виховання, щоби боронити ся з под'ямами сего протесту та утруднити безпосередні виявленя его. Той самий верстовий та особистий егоїзм, який о половині XVIII в. звав ся „золотою шляхотскою вольністю“, відомий у звичайному життю під назвою анархії та безладя, зовсім збезсилів державу і не давав їй гаразд обмірковати та стежити своїх інтересів відповідно загальному плянові. Пильно доглядаючи, щоби центральний уряд не розглядав шляхотских прав, пани відобрали від сего уряду всі засоби. Адміністрації не було зовсім, а функції її справляли переважно пани. Державних грошей майже що не було (се наслідок визволення шляхти від усяких податків та повного підупаду мійского промислу та торгу). Через отсі дві причини уряд був у такому стані, що був неспроможен ужити якогось рішучого засобу, маючи на меті забезпеченя прав, привилеїв та вимагань самої шляхти. Загальне безладя, брак органів, потрібних підтримувати лад, хочаб і у шляхотскому розуміню сего слова, давали волю виявляти ся всякій реакції, яка виникала, чи з більш глибоких почувань пригноблених законних вимагань народу, чи заснованих на більш дрібних егоїстичних та особистих поглядах.

Брак уряду, що сприяв би фактичні прояви як законної реакції серед пригноблених громад, так і пориваня користи, сваволі та довільности, мав не гарний вплив і на самий вираз народного протесту. Знаходячи легкий кінець у проявах чисто особистих, поодиноких, сему протестови можна було не скупляти ся, не виясовувати своєї моральної підвалини, не шукати

сталого ґрунту у дотепному виробі своїх принципів через з'єднанє у одному цілому, гармонійному, глибоко передуманому та перечутому переконаню, що засновано на загальній самосвідомості народній. Прориваючись постійними спорадичними вибухами, народний рух хоча і більшає у своєму обшарі, дякуючи обставинам, але не зміцняєть ся, що до моральности, ясности принципів та зазначености мет — він швидче застаєть ся на ступні розвитку вродженого інстинкту, або традиції, ніж пересвідчення. Нарід, бажаючи спекатись шляхотського устрою, тільки в загальних рисах вбачає підвалини другого, бажаного ним ладу, але ясно виголосити і зазначити єго у подробицях він не вміє. Таким робом через неясність принципів, характер народної реакції має більше суперечних ніж певних рисів; більше бажає скинути те, що є, ніж настановити натомість нове, краще.

Окрім того народна реакція набуває ще інші незручні для неї риси, які йдуть з тогож таки жерела — загальної анархії. Коли немає ладу та орґанів, що підтримують єго, то особистий запал з'являєть ся яко розгнуздана сваволя; жадоба поживи, грабіжки, бешкету та усякого насильства, не знаходячи упину ні в моральному розвитку уєїх верств людности, ні в правному устрою держави, можуть вільно виявляти ся і здержують ся тільки особистим кулачним правом. Людина усякої верстви, аби трапилось, радо поживить ся з чужого добра, знасилує кого небудь, піде на розбій та грабіжку — і се норма життя; бо так живуть шляхтичі і крестяни, жовніри і міщани, виходці з сусідних держав і навіть попи. Збирають ся більш менш численні ватаги розбишак і розпочинають цілі розбишацкі походи. З початку столїтя до сих ватаг пристають що найріжнійші елементи і грабіжка стає девізою їх істнованя; але з часом єї ватаги починають складати ся більш менш з одного елемента: утікачі-крестяни, запорожці, охочі з міщан та лївобережні козаки. Усі незадоволені з тодішнього громадського устрою йдуть у гайдамаки, наводять останних на панські двори і окрім грабіжки яскравійше надають рису боротьби за народний засновок супроти пануючого елемента. З подробиць про гайдамацкі походи заведені у актові книжки видно, що сей характер вже з половини столїтя починає зазначуватись яснійше і наостанку вибухає двома-тьрьома пробами,

що цілком посять характер повстаня політичного, верстового та релігійного.

Усеж таки у загальній характеристиці гайдамаччини все видко, вважаючи на час і обставини, дві ріжні течії, з яких складаєть ся одно з'явище: народний протест супроти польско-шляхотеского устрою та бажань вдовольнити особисту сваволю або поживу. Остання риса була неминучим наслідком, як того низького ступня народного розвою, коли діячі гаразд не відділяють: загальне від особистого, обовязок від запалу, так і браку розпорядку у державі, на віщо ми вказували ранійше. Що у Речи Посполитої особиста сваволя та спонуканя наживи примішувались до всякого громадского діла через ненормальність самого ладу у державі, то у сему легко пере-свідчитись. Дятого гляньмо тільки на рух громадских справ проміж самою шляхтою, коли їй можна було робити цілком по закону. Справді трудно сподівати ся славних громадских вчинків, заснованих переважно на ясно зрозумілих моральних та політичних принципах, на безкористливість та саможертву від придушеного, залишеного у темноті, пригнобленого та ображеного крестянства тої держави, де й освічена та пануюча верства не розуміла наведених термінів що до громадского та приватного житя. Ми бачимо, що аби напало чужоземне військо, як зараз же частина дійстних громадян Речи Посполитої переходить до ворога і йде грабувати своїх земляків (так було за час шведскої війни). Народні виборці Речи Посполитої, що складали з себе вищу урядову колегію (сойм), одержують платню від закордонних держав. Місцеві соймйки розвязують прилюдні розправи шаблями та палицями. Судові постанови виконують ся заїздами, себ то розбоєм та грабіжкою, що набули силу закону. На останку військо більшстю одержувало платню військовою конфедерацією, себ то систематичною грабіжкою на обширі кількох областей.

З самого початку XVIII в. гайдамаччина насамперед виникає на Волині та Поділю з подвійним характером: розбою та спротивлення паньському урядови; потім, відповідно залюдненю, гайдамаччина скупляєть ся у другій четвертині столітя на Україні, де були слушні географічні умови: близкість трех кордонів (московского, турецкого та молдавского) та й сам край переживав переходне становище. Перші ознаки нарож-

деня гайдамаччини ми здибаємо по повітових актах волинських. Ще за часів шведської війни, користаючись з колотнечі, з частих переходів різного війська та безладя проміж самої шляхти, тубольці: крестяни та міщани складали невеликі купи, називали себе козаками і розбивали двори панів та жидів. Вже р. 1708 ми зустрічаємо повне оповідане про події одної з таких ватаг, що склалась по околицях Межиріча-Корецького під зарядом міщанина з сего міста Грицька Паценка. Ся ватага склала ся з козаків, московських салдат і навіть калмиків, що повідставали від своїх команд. Паценко казав, що він козацкий урядник, і грабував панські двори, жидівські оранди та вимагав на власну користь грошевої контрибуції та різного знадіб'я.*) Небавом кількість таких ватаг так збільшилася на Волині, що р. 1712 коронний гетьман Сенявський муєів послати частину війська з армії і поручити сему війскови, знищити „свавольні купи“, що стали збивати ся та бешкетувати по волинському вовводстві²⁾.

Майже у той саме час по Поділю та по суміжній Брацлавщині усе частійше та частійше почали прокидатись схожі випадки безладя та народного розруху. З р. 1713 ми зустрічаємо цілий рядок випадків то на крамарів-жидів, то на панські двори, то на місточка й т. и. Часто винуватими у сих нападках були тубольці-крестяни; иноді задля сего з Молдавії вривають ся запорожці; але часто й самі шляхтичі не гидувають взяти ся краще за грабіжку, ніж працювати над більш спокійною роботою. Межи инчого ми зустрічаємо у актах згадку, що на околицях Хмельника крестяни з Багриновець заграбували касу збірщика земского податку. Кілька чоловіка крестян з місточка Стрижавки пішли, як вони самі кажуть, „шукати щастя та поживи“ і поживили ся з усякого добра проїзжих жидів-крамарів, але їм не довело ся скористати ся з сего добра, — самі вони попали у магістратский суд, а здобич їх — у скрині урядників з окономій. Того ж року ватага запорожців набігла у місточко Пиків, пограбувала сю маєтність князя Любомирского, а жидів, що жили тут, або повбивали, або поранили. Пани теж, спокусившись на легку

¹⁾ Див. N. IV, стор. 5.

²⁾ Див. N. V, стор. 9.

здобич, або заводили зносини з грабителями і давали їм по своїх маєтках певний захист, звісно за значну частину здобичі, або й самі ходили у походи, щоби „пошукати щастя“. Наприклад, зустрічаємо судову постанову, з якої пана Домівіка Матковського треба повісити за те, що він ще юнаком почав ходити по різних воеводствах й все крав та грабував вкупі з 8 другими шляхтичами і наостанку застрілив одного свого товариша, пана Сухорабеского, щоби пожити его пайку здобичі.

Сваволі ще вільнійше було у степовій, цілком збезлюдженій тоді Україні. Там на родючому, але геть спустошеному степу двох воеводств: київського та брацлавського склались малі купи усякого люду і їздили собі по широкому степу, грабуючи купецкі валки, віднімаючи табуни коней й т. и. Події одної такої ватаги ми знаємо з переказів двох учасників сеї ватаги: шляхтича Михайла Янковського та его „пахолка“ себ то челядника, Ілька Ледовського. Ся ватага склала ся по околицях Києва з 15 чоловіка різних станів: донських козаків, крестян, шляхти, Молдаван, жидів-вихрестів й т. и. Ся ватага, на чолі з запорожцем Дзюбою, що гаразд знав місцевість, перейшла за росвійскій кордон наче б то нанятись на службу у Польщі, а натомість почала грабувати. Ночуючи по спустілих селах, переїздячи без перепони з кінця у кінець через усю країну аж до Дністра, їх навіть радо витали на хуторах, куди поприїздили польські осадчі; а через се їм вільно було дожидати крамарескої валки і жити ся з неї. Инколи їм доводило ся добре таки пожити ся: так їм поталанило розбити одну валку й на кожного припало по 450 золотих одними грішми; другий раз їм пощастило відбити добрих коней й т. и. Наостанку, нагулявшись до схочу, удальці пішли у Немирів, поділились і розбрелись по селах, де поженились і почали на здобуті у степу кошти хазяїнувати²⁾).

Понад кордоном України, де трохи заціліла людність, або там, де вона покволо оселялась, ми зустрічаємо такі ж самі прояви ворохобні. З київського Поліся, наприклад, крестяни утікають у суміжні степи, селять ся на більш легких

¹⁾ Див. NN. VI, стор. 10; VIII, стор. 15; X, стор. 19; XIV, стор. 28 та XIX, стор. 39.

²⁾ Див. N. XI, стор. 20. Також Архів Ю.-З Руси, Ч. III, т. 2, стор. 771.

умовах на землях нових панів і вкупі з односельчанами нападують на попередних своїх господарів, заганяють їх худобу, страхають руїною та смертю й, усе таки, знаходять захист у нових панів.¹⁾ У заново осаджене містечко Паволоч управитель закликав на слободу межі инчих переселенців і московських виходців-старовірів. Але сї поселенці зараз же взяли участь у загальному рухови краю: вони човнами поплили у верх по Дніпрови та Припеті і пограбували кілька сіл та дворів у мозирекому повіті.²⁾ На другій південній стороні степу, мешканці з ново осадженого містечка Торговиці витали „непевних людей“, вкупі з ними ходили у степ по здобич а награбоване переховували у скарбонці своєї приходскої церкви! Наостанку по всему побережжі межі Богом а Дністром чинили розбої дрібні шайки — степовиків; хоча останні мали звязки межі инчого і з сільськими війтами, осадчими, урядниками надвірних козаків, а ніколи і з господарями осаджуваних там маєтностей.³⁾

О скільки сї купи стають щоденним з'явищем і о скільки широкі звязки були межі ними та ріжними верствами осілого люду, можно бачити з універсалу, який р. 1717 видав новий регіментар української партії (себ то військовий старший над українськими воеводствами) Ян Галецький до мешканців усього краю. У сему універсалі регіментар каже ось що: „шановних моїх панів, добродіїв поміщиків, взагалі усіх, аж занадто прошу заразже сповіщати мого намістника, пана Ольшевського, про перебуване свавольних „куп гайдамацкої сволочі,“ деб тільки вони не були, особливож у воеводстві брацлавскім та частині київського, себ то на Україні, цілком не хоронивши їх“, особливож звертаю увагу панів губернаторів (себ то управителів) та війтів на те, що вони повинні будуть відповісти перед Речю Посполитою, як що виявить ся звязок кого небудь з них з свавольними людьми“.⁴⁾

У сему універсалі вперше подасть ся термін, яким зазначаєть ся нове явище, властиво назва гайдамаки; раніш свого документу нам ніколи не трапляло ся знаходити его ні

1) Див. N. XII, стор. 25

2) Див. N. XVII, стор. 36

3) Див. N. XVI, стор. 33 та N. XVIII, стор. 37

4) Див. N. XII, стор. 23

в історичних записках, ні в актах. Ся назва склала ся з початку XVIII в., щоб зазначити той рух, який тоді почав з'являти ся, щоб замінити собою козацкі повстаня, окремі риси якого ми навели вже ранійше. На нашу думку, вживати се слово, щоб зазначити крестяньський рух більш ранних часів, що збуджував ся на допомогу козакам за Богдана Хмельницького¹⁾ або Палія, є анахронізм.

Під назвою „гайдамаки“ перше розуміли тільки розбишацкі купи, що з'являлись по Правобережю з початку XVIII в. й сюназву, для ознаки крестяньського руху, почали вживати тільки з половини сего столітя, коли біля осередку, складаного гайдамаками-грабителями, потроху почали скуплюватись утікачі та незадоволені крестяни. Такий напрямок з яним зазначенем елементів народної та верствової боротьби, гайдамаччина у перше проявила тільки р. 1734 під впливом умов, про які ми докладнійше скажемо, як будемо переказувати про саму подію, о скільки вона поясняєть ся зібраними документами. За гайдамаччиною-ж ранійших часів ми не можемо не признати інстанктів переважно поживи, як ми ранійше й навели на се факти.

Перше, ніж почнемо казати про події р. 1734 та бувші після него гайдамацкі походи і крестяньські повстаня, неминуче треба задержатись на загальній характеристиці гайдамаччини

¹⁾ У праці Костомарова „Богдан Хмельницький“ „гайдамацкими загонами“ названо купи повставших тоді крестян. Ми думаємо, що сей термін ужито аналогічно з більш пізніми історичними подіями, але ми незапевнені, щоб він був у жерелах XVIII в.

Що до етимології, то слово гайдамак взято з турецької мови, яка має оклик гайде, а у Татар хайда і значить: геть, тікай. Закінчене мак у турецькій мові вказує на дієменник; через приставку мак до гайде вироблюєть ся дієсловна форма гайдемак — гонити.

До Турків же се слово перейшло від Арабів, де дієсловний корінь гада значить: непокоїти, турбувати, заставити рухатись. Таким чином арабське дієслово з турецькою закраскою перейшло до Українців яко іменник; але задержало своє перше значінє, вказуючи на людину, що піднімає колотнечу, турбує гонить ся за кимсь, або за ним жевуть ся. Bianchi et Kiffer. Dictionnaire Turc-français, вид. 2 т. II, стор. 1205; Лазаревскій Будановъ — Сравнительный Словарь Турецко-татарскихъ нарѣчій, т. II, стор. 311; Biberstein — Kazimirski, Dictionnaire Arabe-Français т. II, стор. 1465. Сі відомости подав нам К. Н. Лішін.

й тих засобів, яких ужило шляхотство та уряд, щоби бороти ся з нею. Така характеристика не можлива через те, що самі події занадто дрібні, рідко стають більш менш значними, розкидані на просторій території й тягнуть ся майже пів столітя, наче спорадичні, поодинокі проби, простуючи за якими, автор мимохіть мусить зупиняти ся на подробицях і пропустить можливість, показати загальний звязок поміж подіями занадто численими, однородними, хоча й не без ріжних відтінків.

У характеристиці гайдамаччини ми поспробуємо зазначити : з кого складали ся гайдамацкі ватаги, як вони поводитись; звязки, що єднали гайдамаків з тубольцями краю, де вони працювали; місця, де складались ватаги і на останку вкажемо на ті засоби, яких уживав польський уряд та громади, щоби зупинити розвиток гайдамаччини.

Як звертати увагу на родовід людей, що йшли у гайдамаки, то межі гайдамак побачимо не тільки заступників усіх народностей та верств, що мешкали по Україні, але й людей, що прийшли з сусідніх областей „осіб закордонних“, як часто висловлюють ся польський уряд, коли випитує їх, себ то людей, що або уродились, або оселились за кордоном Речі Посполитої й пристали у гайдамаки з ріжних мотивів. Переважнож у гайдамаки йшли крестяни південно-західного краю. Коли козацтво цілком було придушено й південно-західний край р. 1714 перейшов знов до Польщі, то крестяни опинились у тому-ж самому стані, супроти якого завзято бороли ся два віки. Не вважаючи на пільги, що давали пани по своїх слободах у степовій Україні, крестяни бачили, що всі єї пільги дочасні. Окрім того там, де країна не зовсім спустіла за час останньої боротьби: на Поділю, Воливі та Полісся — пільг зовсім не було й кріпацтво ширило ся, о скільки можливо.

Нічого й дивного немає у тому, що крестяни обурювали ся й зазначали се і скрізь і все¹⁾, готуючи таким чином ґрунт

¹⁾ У праці „Гайдамаччина, историческая монографія Д. Мордовцева. СПетербургъ 1870 р.“ ми зустрічаємо й геть чудну постанову питання про початок гайдамаччини. Д. Мордовців думає, що гайдамаччина, яка турбувала польську шляхту у протяг усього XVIII в., є наслідок негарного поводження з крестянами та екомічного утиску не польських, а українських панів. На его думку, українські крестяни, незадоволені з своїх старшин та панів, не метили ся пад ними,

задля гайдамаччини. Зразки такого незадоволення, що свідчать про невгаваюче потайне ворогованє крестян проти панів, доводить ся часто зустрічати у актових книжках та й сама шляхта добре була переконана у тому, що такий настрій істнує проміж крестян. Вони все гомонять про „прирождену хлопску злість (innaha malitia), про нахил крестян забути й Божі й державні закони що до панів, вони гомонять про потребу пильно доглядати за ними й т. и. „Там хлопси скажені, прихильні до усякого гидкого вчинку“, каже офіцер Скульський, розповідаючи про свій похід на Україну. У скарзі на своїх сусідів шляхтич Трипольський каже: „Ледуховскі, не звертаючи уваги на те, що українські підданці прихильні до усякої сваволі, не вигадують потрібних заходів, щоби припинити їх“. З скарги шляхтича Гулевича видно, що „підданці з місточка Нориньска, від-

а над польськими панами, які що до крестян були навіть „гуманні“, бо давали їм значні „економічні пільги“, навіть дбали про шкільну освіту їх дітей та про доставу їм „фабричних виробів та речей роскоші, які давала Польща“ й т. и. (стор. 40—44). У праці Д. Мордовця немає цитатів й через те нам невідомо, на яких жерелах заснована его думка наче-б то про щастя крестян та добрість польських панів — XVIII в.; отже не вважаючи на се, ми думаємо, що маємо право казати, що теза д. Д. Мордовця не справедлива. У одному з попередних томів „Архива Юго-Западной Россіи“ (ч. VI т. II.) на підставі інвентарів маєтностей та інших документів вказано було па стан крестян південно-західного краю у XVIII в. на значеня начеб то економічних пільг та доброти панів. Тут ми додамо кілька своїх уваг: Хоч д. Мордовець і каже, що економічний побут селян на Україні був дуже тяжкий, але усе таки до кінця XVIII в. селяни не були тут кріпаками, вони мали особисту волю та право переходити з місця на місце, тоді як селяни польської України не мали сего права з половини XVI в.; колиж було вільно переходити з місця на місце, то навряд, чи можливо було довести крестян до того, щоб виробилась гайдамаччина. Потім гайдамаччина переважно паує у польській Україні й ніколи не переходить Малоросію. Ми не пригадаємо такого історичного факту, де б реакція, котру викликала у якійсь стороні якась верства, падала б не па сю верству, а виключно на неповинних та добрих мешканців сусідів. Не можна ж справді французске Gasquerie пояснити поведженем Німців-дворян, або навпаки, шукати причини німецької крестяньскої війни у поведженю Французів-дворян. На останку, перевіряючи по поданим актам, з кого складалась гайдамаччина, не можна не переконатись, що переважна більшість гайдамачів є урожені тубольці польської України, що природжені Українці попадають ся межи ними доволі рідко й то більшість не крестян, а люди вільних верств: козаки, міщани, слободжани, а через се й вплив українських панів та старшини на своїх крестян у гайдамачкій справі зостаєть ся, як кажуть, ні з чим.

повідно своєму поганому звичави, натхнені гайдамацким грубіяньством та урожденою ненавистею й злими радощами що до католицької віри“ бешкетують над шляхтою¹⁾).

Виправдовуючись за вбивство крестянина Рубана, шляхтич Микола Жураковський запевняє, що головна вина у сему падає на господаря Рубана, шляхтича Билину, та його приказчика Бржостовського, які поводили ся занадто мягко з підлеглими їм крестянами й сим самим начеб то погрожали неспокоєм усій країні. Тут Жураковський ось як обмальовує настрої крестян сеї місцевости: „Підданці сего краю сумежного з Україною... й уродились (naturaliter) з охотою до усякого злочинства, грабіжки, убивства та бунту і все дожидають сего... проти такою настрою треба усе й дбало бороти ся, бо з искри може розгорітись, як се й спокон віку бувало, огонь бунту, який можна буде потушити, напруживши усї сили. За час теперішньої колотнечі крестяни, пригадуючи вчинки своїх дідів, над якими треба плакати, налагодились (і до сего часу держать злобу у своїм серці) погубити сусідські області й знов піти пропащею стежкою їх дідів“²⁾. З сих небагатьох зразків видно, що шляхта гаразд тямла своє становище що до крестян та, не маючи надії усунути умови, які викликали се непорозуміне у зносинах, покладали ся на суворі засоби господарів, щоби придавити бунт, готовий вибухнути кожну мить. Але сї засоби залежали від особистости господаря, не підлягали ні під який загальний плян і їх було не доволї. Через се часами по ріжних кінцях польської України вибухало фактичне крестянське незадоволенє то як поодинокі події, то, за слухного часу, як більш або менш значний рух. При нагоді крестяни нападали на проїзжих панів, били їх та грабували; иноді вламувались у будинки сусідних панів та жидів; часами складали ватаги та, пограбувавши панські двори, або пометившись над ними, переходили за кордон Речи Посполитої. Трапляло ся, що цілі села знимали ся, йшли походом на панів, навіть рубали ся з коронним війском.

У наведених актах такі випадки не рідко трапляють ся. Наприклад, ми вже зазначили факт грабованя збірщика зем-

¹⁾ Див. стор. 217, 275 та 460.

²⁾ Див. N. LXIV, стор. 115.

ского податку з брацлавського воеводства крест'янами з села Багриновець¹⁾. Р. 1742 гродський житомирський судя Михайло Щеневський, переїзжаючи через село Новаки овруцького повіту, звелів дати собі квартиру у крест'янській хаті та дешево відступити йому воза. „Крест'яни з сего села“, — як каже Щеневський, — „звикли до насилування та безладя (вони відомі своїми сварками), нераз вже нападали на шляхотські двори та на проїзжих шляхтичів“. От і тепер вони почали лаятись з челядю Щеневого, з дручками та рушницями обступили поїзд, понобили слуг та сина его і вгамував їх тільки тамтешний піп. Але на сему не скінчилось, — крест'яни обступили хату, куди втік Щеневський і глузом, похвалками, піснями та танцями турбували его до ночі та примовляли: „Ще нам Ляхи не пани“²⁾. Майже одночасне з сим крест'яни з місточка Нориньска, ображені приїзжим паном Гулевичем відобрали у него, зброю, понобили і лаяли его на чім сьвіт стоїть. Гулевич писав, що ему довелось чути слова, „від яких душа здригаєть ся; вони називали мене негодящим Ляхом, собачою юшкою, а про покійницю матір мою згадували поганим словом“³⁾. Крест'яни з ружинської волости напали на митницю (внутрішню таможню), що заснував князь Януш Вишневецький на кордоні свого маєтку, ограбили її та тяжко скалічили двох збірщиків: шляхтича та жида. Крест'яни з села Волосова умовились утікати на Запороже, але попередку підмовили челядь та заволоділи касою свого пана. Крест'яни з сіл Білополя та Кашперівки вкупі з чиншовою шляхтою з сих сіл склали значну ватагу, пішли у село Червоне, вбили там пана Феліціяна Трев'яка та ограбили его двір. Крест'яни з сіл Таборівки та Ярославки теж склали зазброєну ватагу, напали на двір пана Бобровського, вбили его брата та слугу его, самого Бобровського здорово скалічили, ограбили та підпалили двір, а самі утікали у Київ. Крест'яни з села Бистрика напали на Сьвітлиці і, називаючи себе гайдамаками, загнали табун коний панів Циринів й т. ин.⁴⁾

¹⁾ Див. N. VI, стор. 10.

²⁾ Див. N. CLXI, стор. 330—333.

³⁾ Див. N. CCXXVIII, стор. 460—462.

⁴⁾ Див. NN. CV, стор. 217; CLVIII, стор. 323; CLIX, стор. 325; CXXXVII, стор. 272; CCCXV, стор. 664.

Ще частіше трапляють ся факти, що свідчать про участь у гайдамацких нападах крестян-утікачів. Утікачі пристають до гайдамацких ватаг, збільшують їх потугу, показують гайдамакам шлях, а иноді й самі складають цілі ватаги. Майже немає ні одного дослїду над зловленими гайдамаками, де б було крестян-утікачів; а більшість ватаг складаєть ся переважно з них¹⁾. Чим ближче до кінця столїття, себ то чим більш залюднюєть ся край, тим більш незадоволених утікачів-крестян пристає у гайдамаки, і тим ясніше зазначаєть ся веретвова боротьба, що виявилась гайдамаччиною. Проміж утікачів-крестян, що пристали у гайдамаки, ми зустрічаємо і мешканців з близьких околиць до театру подій відомої ватаги і крестян, що прибігли здалеку: з Волині, Поділя, овруцкогo Полїся. Трапляють ся крестяни, що у перше пристали у гайдамаки; але є й такі, що вже багато років перебігають з місця на місце: побували і на Запорожю, і у слободах, і на службі у ріжних діячів, і нераз уже приставали у гайдамаки. А деякі ледві пригадують, наче випадки дитячого віку, той час, коли вони у перше з батьками втікли з під тяжкої паньскої руки.

Взагалі чим більш росте гайдамаччина, тим більшу увагу звертають на неї крестяни. Вони з охотою покладають усї свої надїї на сю єдину форму протесту супроти ворожого їм громадского устрою і скупляють коло неї всю свою прихильність. Осілі, навіть заможні, крестяни, як тільки кривда та сваволя пана дуже вже дошкуляє, зараз же згадують про гайдамака, як єдиний ляк пригноблюючої їх сили²⁾. Такий настрої крестян потроху зростав і доволі було щонайменшого приводу,

¹⁾ Див. NN. CLXXX, стор. 373; CLXXXI, стор. 374, 376 та 377; CLXXXVII, стор. 387; CCCLIII, стор. 743; CCCLVIII, стор. 759; CCCXXXII, стор. 694; CCCLVII, стор. 757; CCLXIV, стор. 553 та ин.

²⁾ Події, що стверджують такий настрої народу, ми зустрічаємо не тільки по Україні, але й там, де гайдамаки з'являли ся доволі рідко. Так, у західній Волині у селі Шеплі біля Олики трапив ся такий випадок: пан, хто его знає через що, звелїв заарештувати сина приходского попа. Слуги пана у ночі вломались у церковну хату і почали трусити. Переляканий піп почав дзвонити на ґвалт; збігли ся крестяни; от один з них, лякаючи слуг паньских і каже: „Тїкайте до дому поки цілі та стережіть ся, щоби паньскому дворови не трапилось лиха“⁴⁾. Див. NCLXVI, стор. 342.

щоби крестянин наче б то й заклопотаний господаркою, кинув усе і пристав у гайдамаки, аби тільки вони з'явилися. От, оповіданє, взяте з розказу одного підсудного, яке ясно обмальовує відносини крестян до гайдамак. У селі Борках чигиринського староства оселив ся крестянин Супрун Княшко, що прибіг туди. Мабуть єму надокучили злидні та небезпечність бурлацкогo життя, от він і наважив ся осісти та господарювати. 18 років він видержував і хоча й економічний стан єго був трудний; але він жив на місці і працював переважно над землею. Під кінець сего часу повиростали сини Супрунові і вийшло, що мбоді труднїйше стало терпіти, нїж змореному мандрівками батькови. Спершу старий син кинув батька, мабуть за згодою останнього, бо батько знав, що стало ся з ним далі, — і утік на Запороже, де почав служити січовому полковникови Галагану. Меньший, заздрїстно дивлячись на старшого, постановив помагати батькови у хазяйстві. Тим часом трапила ся дуже велика спокуса; на весні р. 1734 у пасіку до Супруна прийшли несподівані гості. То були 12 чоловіка гайдамак, що зібрали ся у похід; але у них не було кому показувати шлях. Вони відразу звернули ся до батька, кажучи: „Слухай, старий, або пусти з нами погуляти свого сина, або сам покажи шлях“. Господар попробував вимовитись; але син перебив єго словами: „Ти мене, батьку, не вдержиш, я піду з ними!“ Батько подумав та, покладаючи більшу надію на свій досвід та метушність, сам пішов у похід; до них пристали і інші крестяни з того ж села. „Усе село Бровки знало про наш похід“, казав підсудний¹⁾.

Наведена подія далеко не поодинокий випадок. Аби тільки кому почати, то українські крестяни все були на поготові пристати у гайдамаки. От наприклад, р. 1734 у містечко Жаботин прийшло кілька чоловіка запорожців і зараз же до них пристають усі тамтешні крестяни, натиском заволодівають замком, вбивають губернатора і грабують усе добро.²⁾ Так гайдамаки стривають на шляху крестян, а ті звертають з дороги і з доброї волі пристають до останних ще й хвалять ся, що

¹⁾ Див. N. LXXXIV, стор. 160—162.

²⁾ Див. N. CXXXI, стор. 264.

вже не раз ходили у походи.¹⁾ Иноді у село приходив один тільки ватажок (голова пришлої ватаги) і крестяни зараз же складали ватагу, якої доволі було, щоби пограбувати найближчі панські двори та побити їх господарів²⁾. Як коли гайдамацка ватага складаєть ся з крестян, що пішли крамарювати і залишили крамарство, щоби пристати до запорожців, які збирали ся „у польску землю для розбою“³⁾. На останку, крестяни часто йдуть грабувати під зарядом місцевої шляхти, або кого з других верств, що думали покористати ся з колотнечі та напруженого настрою кріпаків у краю⁴⁾.

Очевидячки, що через такий загальний настрій крестян і головна сила гайдамацка повинна була збільшувати ся з сеї верстви. Поруч з крестянами між инчою і падають ся мешканці і з других верств краю, хоч, звісно, у значній меншости, як через те, сї верстви не геть то численні, так і через те, що їм менш було скрутно і було більше спромоги сподівати ся на мирне та більш менш забезпечене життя. Наприклад, часами проміж гайдамак трапляють ся міщани і майстри⁵⁾. З наведених актів не все можна зазначити причину, через що міщани пристають у гайдамаки. У всякому разі, здаєть ся, ми не помилились, як скажемо, що загальна підупалість крамарства та промислу у містах, цехові утиски та панованя по містах жидів, повинні були примусити міщан, узяти участь у загальній реакції. У одному з наведених актів ми зустріли таке: міщанин, тікаючи з острогу за жидівський довг, пристав у гайдамацку ватагу, де его й заарештовано⁶⁾.

Далеко частійше доводить ся зустрічати поміж гайдамак шляхтичів з чиншової шляхти, бездомної, дрібних панів, управителів маєтностей і навіть самих дідичів. Звісно що до шляхти, то тут усе ходило не про юридичний стан шляхти, а о те, що вона не мала моральних принципів, се одно, а друге те, що у самій державі була анархія і можна було легко добути

¹⁾ Див. N. CLXXXVII, стор. 388.

²⁾ Див. N. CLXXIX, стор. 371.

³⁾ Див. N. CCLVIII, стор. 542.

⁴⁾ Див. NN. CXLI, стор. 285; CCCXXXII, стор. 695 та CCCLVI, стор. 757.

⁵⁾ Див. NN. V, VIII та XVIII.

⁶⁾ Див. N. CXCI, стор. 394. О положеніи мѣщанъ въ городахъ Юго-Западнаго края въ XVIII ст. Див. Арх. Ю-З. Россіи ч. V. т I.

наживи й у якійсь мірі не відповідати за се. Частійш усього пристають у гайдамаки служили шляхтичі, що довго тинялись на панських дворах, яко слуги, і занудили ся двірским безробітєм, або що покінчили усякі рахунки з останнім своїм паном значною крадіжкою. Характерною рисою участі їх у гайдамаки, дбають про те, щоби захоронити свою родовитість, і дуже часто приходять з слугами, яких називають своїми пахолками, візниками, челядниками й ин., — начеб то записують ся до якоїсь панцирної корогви. Часом шляхтичі складають окремі шляхотські ватаги грабителів, і як коли то просто живуть собі по своїх оселях, але в ряди-годи, начеб то на заповогу господарцї, виїздять у ночі на шлях і живлять ся з подорожан.¹⁾ Витворяли таке часом і більш заможні люди, але тоді се мало більш широкий розмір. Наприклад, р. 1733 подано супліку на шляхтича Жураковського за те, що він, користаючись з переходів московського та козацького війська через Поділля, наwerbубав ватагу доволі численну з Шаргородців, Лучинців та Яругинців; сю ватагу він видавав за козацьке військо і став руйнувати по околиці села, двори та маєтки; почав заганяти табуни сусїдів; грабував навіть костели вбивав тих панів, що оборонялись²⁾.

Під р. 1751 ми зустрічаємо оповідання про те, що пани Юхновські, переодягнені за гайдамаків та вимазані сажею з купою челяди, напали на маєток свого сусїди Рудницького; покалічили его крестян і ограбили двір³⁾. Пріор домініканського Бишівського монастира Тома Ключовський р. 1750 з ватагою своїх надворних козаків напав на маєток панів Ленкевичів — Новосїлки; пограбував тут шинок, а свою ватагу видав за гайдамаків і у нападі поводячись, наче й справжні гайдамаки⁴⁾.

Потім, проміж гайдамаків трапляють ся заступники й инчих категорій людности південно-західного краю: инколи зустрі-

¹⁾ Див. NN. XI, стор. 20; XIX, стор. 39; LIX, стор. 102; CXVI, стор. 239; CXXXVIII, стор. 277; CXLI, стор. 283; CLXII, стор. 334; CLXXVI, стор. 365; CCXLIII, стор. 509; CCLII, стор. 525; CCCXXXII, стор. 696—700; CCCXXVI, стор. 685 й т. ин.; а теж Скалковского — Наїзды гайдамак на Западную Россію, стор. 52—53.

²⁾ Див. N. XXI, стор. 43.

³⁾ Див. N. CCCVII, стор. 637.

⁴⁾ Див. N. CCXXXVIII, стор. 477.

чають ся, хоч і доволі рідко, церковні причетники та поповичі¹⁾, далі усякі виходці, що селили ся по сій країні. Поміж виходців особливо часто зустрічають ся так звані „Волохи“ та „Филиповці“. Волохи — се Молдавани, частина яких перейшла яко хлібороби у нові подільські та українські слободи, — частинуж самий уряд та шляхта покликали на умовах з пільгами, щоби організувати з них міліцію супроти гайдамак. У тому й у другому разі Молдавани дуже швидко зживали ся з тубольцями-крестянами, до яких вони були далеко ближчими і своїм побутом і вірою, ніж до шляхти. Молдавани спорідняли ся з крестянами, спочували крестяньським інтересам та симпатиям, і таким чином почали приставати у гайдамаки²⁾. Филиповці — московські роскольникки, що теж пішли на слободи, трохи инакше відносили ся до людности. Вони оселили ся окремими слободами, через свою релігійну нетерпимість, вони не спорідняли ся з крестянами, не приставали до загального руху останних; але, жиючи у стороні, де панує анархія, вони не вагали ся підчас загального заколоту і собі пожити ся. Нам не трапляло ся зустрічати роскольників у гайдамацких ватагах, вони все ходили самі і дбали на себе, — і як коли зупиняли ся на поодиноких грабіжках, а вноді відбували доволі далекі та довгі походи³⁾. На останку, серед гайдамаків ми зустрічаємо доволі часто вихрестів, які дивлять ся на гайдамаччину, як на користне діло⁴⁾.

Але окрім наведених вище елементів, що приставали у гайдамаки, гайдамаччину значно підтримували виходці зза кордону Речі Посполитої. Польска Україна на півдні та сході сходила ся межа з межею з Московскою державою, де жив нарід цілком схожий з її тубольцями.

По лівобережній Україні, в окрузі, приписанім до Києва, на правому боці Дніпра та особливо у запорожеских степах, що тягли ся на південь від Тямина та Синюхи, гайдамаччина

¹⁾ Див. NN. CCCXXVI, стор. 686; CCCLVI, стор. 755. та CCCLVII, стор. 758.

²⁾ Див. NN. XLIV, стор. 43; LIX, стор. 103; LXXXVII, стор. 175, та CXVI, стор. 239.

³⁾ Див. NN. XVII, стор. 36; CLXXVIII, стор. 369. та CLIX, стор. 372.

⁴⁾ Див. NN. XI, стор. 20; CLXXXVII, стор. 387, та CXC, стор. 392.

знаходила співчуття та справжню допомогу. Звісно, мешканці цих областей приставали у гайдамаки зовсім з інших причин, ніж незадоволені кріпацтвом польські крестяни та приставші до останних різні елементи, що вбачали у гайдамаччині грабіжку та поживу. Вільні та економічно забезпечені лівобережні козаки, київські міщани, новослобожанці та особливо запорожці, очевидно, беруть участь у гайдамаччині не через власну поживу. Вони розуміють свою солідарність з людиною краю, де зростала гайдамаччина, і пристають у гайдамаки на підставі переконань громадянських, народних та релігійних, вироблених історією краю і захованих, яко спадщина переказів про стару козацьку боротьбу. Захоплене правого берега Дніпра Поляками, пановане там шляхти, діяльне заведення унії — на погляд вільних лівобережан та запорожців, стають історичною кривдою, нехтованем наймилітійшої думки про боротьбу за козацьку волю. Стати проти Поляків, на їх думку, було звичайним традиційним обовязком, не виконати якого та не пристати до нової форми протесту, що розвила ся після козацьчини, вважало ся за неможливе. Що час, то усе більшу участь беруть вони у гайдамаччині, а вкупі з тим і самий рух стає більш народним, залишаючи грабіж та розбої. Що іменно такий вплив мало Запороже та Лівобереже на гайдамаччину, ми зазначимо ширше тоді, як будемо говорити про вплив Коша та київських монастирів на поступ гайдамацького руху. Тепер нотуємо тільки загальні причини, через що у гайдамацьких ватагах єсть вільні мешканці російської України та Запорожа.

Розглядаючи участь лівобережан і запорожців у рухові, ми відразу можемо помітити, що ся участь далеко не однакова. Мешканці лівобережних полків та сотень, міщани київські та інших українських міст, хоча взагалі і спечувають гайдамаччині, але самі рідко виступають у походи. Вони радийші прийняти гайдамаків, дати їм потрібне, знарядити їх у похід; але самі вони дуже заклопотані у своїх громадянських та економічних справах для того, щоби залишити сі останні й втручати ся у доволі небезпечну справу. От через що доволі часто нам доводило ся знаходити у слідчих ділах про гайдамаків відомости про те, що ватаги екладались на Україні і особливо у Київщині, або ховали ся тут; але нам дуже рідко трапляло ся бачити, щоби поміж зловлених гайдамаків попа-

дали ся мешканці з полків та сотень лівого боку Дніпра¹⁾. Зовсім внакше дивили ся на сей рух запорожці. Вони ніколи не хотіли погодити ся з тим, що можна на все віддати Польщі південно-західний край і лічили за свій обовязок навсправжжі змагати ся супроти сего факту. Запорожці, як вернули ся з свого вигнання у Алешки і як р. 1734 поновили Січ на колишніх своїх займищах, то зараз же шпарко почали запомагати народному рухови. Через рік (р. 1735) ми вже зустрічаємо перших запорожців поміж гайдамак²⁾.

Чим далій, то кількість запорожців усе більше зростає, а біля 1750 р. уся гайдамаччина скупляється навколо запорожців. Останні не тільки попадають ся у гайдамацких ватагах, але головним робом кермують ними. Запорожці, яко знавці військової справи, особливо-ж партизанської війни, обмірковували походи, вказували засоби, ватажкували і, на останку, на півночі своїх степів: у гардах, пасіках та зимівниках, куди збирали ся утікачі-крестяни, заснують місце організації та вербованя гайдамацких ватаг. Ні заборони московского уряду, ні енергічні заходи, яких часом уживала запорожска старшина, не могли здержати запорожців від мандрівок у польску Україну. Ся течія зросла, натурально підтримуючись і переказами козацкої старшини, які заховувались на Запорожі, і тим, що все приходили нові братчики, що запишувались у курені. Контингент, яким поповнялось Запороже, був або утікачі-крестяни з України, які тоді бурились, або охотники з російської України, які мали надію на війскову діяльність, козацку славу та участь у славетних війскових подіях Запорожа. Таким чином Запороже, сповняючись голіним та завзятым людом з польської та російської України, уявляло з себе найчистіший зразок старого козацкого ідеалу; отже й справді, воно повинно було узяти невсипущу участь у пробах розповсюдження сего старого козацкого ідеалу на більш широкій території, а через те єму

¹⁾ Сей факт, очевидно, стає в поперек поглядови на причини гайдамаччини, який виголошено у книжці д. Мордовця, і про який ми раніше вже згадували. Нам довело ся тільки у чотирох актах знайти відомости про участь лівобережан у гайдамацких походах: див. NN. CLXXXI, стор. 374—378; CLXXXVII, стор. 387; CCLXXXIII, стор. 593 та CCCXXVI, стор. 686.

²⁾ Див. N. LXXXIV, стор. 161.

не можна було ухилити ся від боротьби з споконвічними ворогами сего ідеалу. Тому то й не дивно, що Запорожці усе частійш та частійш зустрічають ся поміж гайдамаків і, на останку, стають найпотрібнішим, кермуючим елементом гайдамаччини. Чим більш прибувало Запорожців, тим рідші стають випадки чисто крестяньського запалу, а розбої і геть-то далеко відходять на другий ряд. Гайдамаччина стає безпереривною, організованою війною супроти шляхти і, не вважаючи на всі перепони, все дужає, зміцняєть ся і розростаєть ся. Утікачі-крестяни вже не складають самостійних ватаг; більшість з крестян попереду біжить на Запороже, запишуєть ся у куріні і тоді вже, яко Запорожці, переходять у ватаги; а через те поміж уловлених гайдамаків число Запорожців чим далі, усе збільшуєть ся¹⁾.

Бажаючи перешкодити Запорожцям втручати ся у внутрішні справи Речі Посполитої і вкупі з тим зміцнити свої кордони військовими слободами, московский уряд у протяг часу від 1743 до 1755 рр. відділив запорожські степи від польської України низкою фортець, що тягли ся від Дніпра до Бога, і дбав завести слободи під назвою новосербських та новослободських. Виходцям-же, які оселяли ся по сим степам, було виголошено, що вони можуть селити ся на вільних землях і записувати ся у нову надкоронну міліцію. Сі слободи справді оселились, але не мали бажаного впливу на поступ гайдамаччини. Гайдамаки усе таки мали захист у сій стороні в не густих слободах і уже р. 1751 поміж гайдамаків ми починаємо зустрічати мешканців з тільки що заснованих новослободських сотень: Цибульова, Ухівки, Крикова й т. ин.²⁾.

Таким чином розглядаючи родовід гайдамацких ватаг, ми бачимо, що головну масу їх складають крестяни з України, та верстви, що більш менш близько підходять до крестян: міщани, Волохи й ин. Значний контингент, вкупі з тим і вій-

¹⁾ Див. NN. С XIII. стор. 235; CXXXI, стор. 264; CLXXI, стор. 351; CLXXIX, стор. 370; CLXXXIII, стор. 380; CLXXXVII, стор. 388; CXCІ, стор. 393; CCLVII, стор. 539; CCLVIII, стор. 542; CCLX, стор. 543; CCXC, стор. 608—609; CCXCIX, стор. 625 і т. ин.

²⁾ Див. NN. CCXC, стор. 606—614; CCXCV, стор. 620; CCLXXV, стор. 578.

сковий та політичний, привід давали Запорожці. На останку, у гайдамаки приставали і ті, що принципіально не цікавилися боротьбою, а шукали тільки поживи: серед сеї категорії гайдамак, яка між инчою складала дуже нечисленну меншість, більшість належала шляхті.

Ми раніше вже зазначили, що людність українсько-руського краю, спочувала гайдамакам, і се спочуте не обмежило ся на тому тільки, що мешканці сего краю брали участь у гайдамацких походах. Далеко більш користну запомогу ся людність давала гайдамацким ватагам тим спочутем, з яким у більшости випадків вона зустрічала їх серед небезпешних мандрівок, розпочатих у сему краї. Не тільки поодинокі люди з крестян та міщан й т. ин. стояли у звязку з гайдамаками, але не рідко цілі села обвинувачувано за те, що вони знали про перебуванє гайдамаків і не то що не сповіщали про них ні у панський двір, ні урядови, але, навпаки, дбали, о скільки мога, запомогти їм¹⁾. Урядники так були переконані у тому, що істнують сеї звязки, і що гайдамаків скрізь підгримують мешканці сіл та місточок, що нерідко видавали універсали, щоби, хоч грізбою, спинити сеї звязки. Наприклад, р. 1737 регіментар „української партії“ розіслав універсали до всіх міст, місточок та сіл українських воеводств і лякав смертю та руїною залюднених місць, як що вони не уживуть всіх заходів, щоби знищити та переловити гайдамаків²⁾.

Але такі прогрози так собі й зоставались й дуже вже було очевидячки, що сповнити їх неможливо. Через се крестяни й не думали відмінити свого способу поведження: у дорозі гайдамацка ватага зверталась у перше, що трапилось, село, щоби дали харчів і їй ніколи не відмовляли. Крестяни, міщани, пасічники й т. ин. доставляли печиво, борошно, пшоно, сушену рибу й т. ин. Іноді сам сільський вїйт йшов по хатах й збирав харчі на гайдамак. Іноді крестяни вислали на зустріч їм у ліс харчів, а часами гайдамаки приходили у село всею ватагою й крестяни ставили їм знатний могорич. Окрім того звязки з крестянами були користні гайдамакам і з инчого боку. Через

¹⁾ Див. NN. CLXXVII, стор. 388; CCXXIX, стор. 461; CCXXXVII, стор. 475; CCLIX, стор. 545; CCLII, стор. 526.

²⁾ Див. N. CXXIII, стор. 266.

крестян вони довідувались про небезпечність, про рух польського війська а теж і про заможність панів, їх звичай та про їх спромогу боронити ся. Таких подій у актових книжках сила: то раненого гайдамацького ватажка крестяни звіщають про небезпечність від польського війська й він спасавсь ся з їх допомогою; то ціла ватага ховаєть ся у густо оселеному місці у очеретах, що були навкруги села, й дякуючи відомостям від крестян щасливо утікають від погоні; то проводирі крестяни вказують гайдамакам на „вельми злих“ попів й полегчують напад на їх двори¹⁾). Дуже часто гайдамацька ватага бродила у невідомому для неї місці цілі тижні, місяці і ветигала, дякуючи проводирям з крестян-тубольців, не то що посовувати ся в перед, куди їй було треба ховатись від військових команд, але навіть, несподівано для панських дворів та польських військових відділів, нападати на них. Іноді крестяни самі виходили у степи на зустріч гайдамакам, ватажкови їх вказували межі відомої їм країни й обіцяли показувати шлях. Нам трапилось зустріти багато актів, що свідчать про такі вчинки крестян, а також і звістки про мордованя та смерть, які претерпівали ті, що отак запомагали гайдамакам²⁾). Опіраючись на спочутю людности, гайдамаки, на случай невдачі, або погрому, зараз же розбігають ся й на очах польскої команди зникають без сліду. Один з польських офіцерів писав; „Гайдамаки так швидко щезають, що наші відділи не можуть натрапити на їх слід, наче скрізь землю йдуть“⁴⁾). Тільки у рідких випадках вдаєть ся знайти гайдамацьке пристановище, або напаси на слід, що вони утїкли, але у сему разї ясно зазначала ся участь меншканців краю. Виходило, що гайдамаки почували то у однім то у другім селі, що лежали їм на шляху; то довідувались, що гайдамаки ховались по лісових пасіках та хуторах; то знаходили зморених гайдамацьких коний у крестянській селитьбі; то на міщанському хуторі несподівано з'являлись начеб то наняті парубки; а як возьмуть ся до сих

¹⁾ Див. NN. XVIII стор. 38; CXI, 232, CLXXXIII, 381; CLXXXVIII, 388; CCXIII, 435; CCLII, 526—530; CCLVII, 540; CCXC, 709—710.

²⁾ Див. NN. LXXXIV, 161; CXXXIV, 263; CCLII, 420; CCXII, 433; CCXXVI, 458; CCLII, 525—531; CCLVIII, 542, CCLIX, 545 та CCCV, 635.

³⁾ Див. N. CXVII, 241.

парубків гарненько то й виходило, що вони утікачі-гайдамаки. Нерідко самі поміщики та їх прикажчики знали, що приймають у свої слободи гайдамак; але під обороною паньскої влади вони зоставались жити у сих селах. Часто степовики ціле літо пробродивши у гайдамаках, зазимовували по селах у своїх родичів та знаємих й усі знали, що на весні вони знов рушать у степи. Після вдачного походу перше, ніж розійтись, гайдамаки зупинялись у першому, що трапилось їм на дорозі, селі або хуторі, ділили здобич і нерідко переховували її у тубольцїв. Як гайдамакам трапить ся попадатись у полон, то невідомо й хто помагав вязням утікти з тюрми¹⁾.

Таким чином спочуте мешкавцїв до гайдамаків допомагало у подїях останних і робило навіть й дуже не численні ватаги страшними для шляхти; а нечисленні військові команди, які могла Польща виставити на Україні проти гайдамаків, нічого не могли вдїяти. Длятогож, щоб скласти з себе ватагу, гайдамакам потрібно було безпечне місце, де їм вільно зібратись, підождати потрібну кількість охотників та зорганізуватись до походу. Усе те, звісно, не можна було робити на очах у панів, у залюднених селах польської України; а через се треба було обрати місце для зборів перед походом за кордоном Речі Посполитої. По весні та у літку гайдамаки, звичайно, приходили з київського округа, Лівобережа та Запорожа. Відомости про гайдамак з Лівобережа трапляють ся найрідше. У густо заселеній країні, серед осілого, хлїборобского люду та й через заходи, яких ужвили урядники московських надкордонних фортец, що тягнуть ся понад Дніпром, і полкова старшина лівобережних полків, гайдамакам було не рука організувати свої летючі ватаги. От через що серед численних актів нам довелось зустрїти тільки чотири звістки про те, що гайдамаки приходили з Лівобережа, й у тому числі двічі, зовсім випадково, вони попали на Україну, ховаючись від погоні польського війська. З двох других випадків можна догадуватись, що ватаги склались на Україні; у одному з них ми маємо звістку про те, що полкова старшина запобігала перешкодити скласти

¹⁾ NN. XIV, 30, XVI, 34, XVIII, 38; LXIX, 104, CXIX, 244; XCII, 236; CLXIX, 347; CCXIII, 435. CLXXXI, 377; CCLII, 531, CCLXV, 554; CCXC, 607, CCCLXIV, 722, CXXXII, 265.

ватагу. Так 1750 р. у переяславському полку склалась гайдамацка ватага й з відома московського офіцера, що кермував у одній з надкордонних фортець, переправилась у канівське староство. Але коли ватага верталась вже до дому, то, з наказу переяславського полковника Сулими, на одному з дніпрових островів усіх арештовано, здобич відібрано, а самих доставлено у Переяслав і віддано на суд полкової старшини.¹⁾

Далеко частійше нам попадались дати, з яких видно, що Київ та його округ на Правобережжю були місцем зборів для гайдамаків; сюди-ж вони утікали і після невдачного походу. У самому місті міщани радо витали гайдамаків; приймали їх у свої оселі; своїм коштом постачали хліб, зброю, навіть гроші, а иноді й самі брали участь у походах²⁾. Після-ж походу київські міщани переховували здобич, помагали спродати її, навіть брали участь у тому, кому дати подарунки й т. и. Заодно з міщанами накладали й інші городянські обивателі: церковні служки, мілка чинота з різних управ і навіть солдати московської залоги. Хоч московські урядники й дуже заповідливо дбали, щоб спинити єї звязки; але через загальну прихильність мійського люду до гайдамаків нічого неможна було вдіяти. Окрім того у юридичному розуміню гайдамаки тут були дуже забезпечені широким самосудом, яким користувався київський магістрат через привилей на маґдебурське право. Арештованих небезпешних людей військовий уряд повинен був предати на суд до магістрату до мійської тюрми. А магістрат майже що все знаходив доводи не зовсім сталими й або зовсім випускав вазнів, або віддавав міщанам на поруки. Иноді магістрат дуже надовго затягав діла, а тим часом вазень знаходив собі спосіб утікти з погано доглядуваної мійської тюрми. Тільки у дуже рідких випадках, коли московський уряд вже дуже наляже, магістрат присуджував якусь кару; а з міщан

¹⁾ Див. NN. CXIII, 237; CXV, 238; CXVIII, 242; CCLXXXIII, 593.

²⁾ Р. 1747 один гайдамака, улощений з тої ватаги, що ограбила містечко Чорнобил, сказав, що ся залога склалась у Києві на Поділю, де збірним місцем була хата міщанина Атавасия Цирульника, який з своїх коштів дав гайдамакам гроші, хліб та зброю; тогож року друга ватага склалась у Печерській частині міста у якогось ковеля, який дав гайдамакам списи своєї роботи й т. и. Див. NN. CLXXXIII та CLXXXIV стор. 381 та 383.

виправляв передану або продану здобич. Мешканців з околичних слобід, підсудних магістрату (особливо Преварка) нерідко обвинувачувано не тільки за те, що ховали гайдамаків, але й за участь у походах. Магістрат же або й зовсім не розпочинав діла, яке виникало з скарги шляхтичів, що потерпіли, або вів справу дуже поволі та ухиляючись¹⁾.

Окрім міщанської людности у Києві, гайдамакам спочували ще й братії численних київських монастирів. Звісно, иноки у гайдамацких походах бачили мети висші, ніж грабіжка або навіть проста партизанська війна з сусідною державою. У Київ, яко осередок релігійного життя, що дня прибували нові скарги від силоміць навертаємих на унію православних мешканців південно-західного краю. Сюди приїздять, під захист митрополіти, вигнані уніятами з парафій сільські сьвященики, від яких відібрано хати та майно, часто жорстоко ображені й скалчені. На весні на поклів київським сьвятиням не вважаючи на заборону від шляхти та крадькома від польскої кордонної варти, приходили численні купи прочан з південно західного краю й своїми оповіданнями про муки, які їм доводить ся терпіти за православіє, прямо лякали иноків. Звісно, межі київським духовенством повинні були дуже розвинутиє: почуте зневаженої релігійної совісти та бажанє допомогти єдиновірцям й, оскільки мога, підтримати їх тоді, як митрополіта, й вкупі з ним висше більш осьвічене духовенство веїми заходами дбали полегшити долю православних мешканців польскої У-країни й переважно для сего доносили скарги московському урядови й клопотали про протекторат московского уряду православним південно-західної країни²⁾. А тодіж саме більш нетерплячі, менш осьвічені, часто навіть виходці з селян південно-західного краю — монахи дивились на гайдамаччину, як на жерело більш певне й яким швидче можно досягнути тої ж самої межі. На їх погляд кожна гайдамацка ватага, що йшла за кордон Речи Посполитої, йшла поновити правне діло та покарати за наругу над церквами, й через се жертвувала собою за наругані релігійні права своїх єдиновірців та

¹⁾ Див. NN. вище показані та: CLXXXVII, 387; CLXXXIX, 391; CLXXXVIII, 389; CXСIV, 400 та CCLXVII, 558.

²⁾ Див. Архивъ Юго-Западной Россіи часть I, томы 2, 3 и 5.

земляків. Через такий погляд ми зустрічаємо численні події, з яких видно, що монахи всіх київських монастирів допомагали у організації гайдамацких ватаг. Тут була одна зручна для сего умова, іменно та, що до монастирів належали доволі значні численні маєтки у київських околицях: села, хутори, ліси, пасіки, що належали до монастирів, складали більшість $\frac{2}{3}$ усього київського округу. Звичайно догляд над кожним селом та окремим займищем монастир доручав одному з братії, яко управителю або, як тоді їх звали, городничому. В сих маєтках, далеких від міста, а через те й без посередного догляду урядів і світського і духовного, гайдамаки знаходили собі на який час безпечне та стає пристановище. На весні, коли купи прочан приходили у Київ, то з них відділяв ся численний континент, що наважив ся пристати у гайдамаки. Поміж них були не одні тільки прочани з південно-західного краю. До сего часу поспішали до Києва і запорожські ватажки й ті, що вже не раз водили гайдамаків у польські кордони. Усі ті ватажки дбали про те, щоби записатись до одного з монастирів київських то яко послушник, то яко слуга та робітник. Частійш за все вони йшли у монастирські маєтки яко лісники, шинкарі, майстри, рибалки або прямо на щоденну полеву роботу. Тут вони дбали про те, щоби спізнати звичай монастирського управителя, иноді кілька разів переміняли місце житла і на останку надибавши прихильного до них чоловіка, зараз же й починали захожуватись, збирати ватагу для походу за польський кордон. У актах ми зустрічаємо гайдамацкі ватаги, що у різні часи організувались на землях усіх київських монастирів і у маєтках київо-печерської Лаври (у Василькові та околичних селах) та на пасіках і хуторах монастирів Київо-Софійського, Михайлівського, Кирилівського, Межигірського, Пустинно-Миколаївського, Братського, Видубицького та Йорданського¹⁾). Щоби ствердити те, що ми зараз сказали, ми можемо занотувати численні акти. Для зразку ми покажемо кілька подій, взятих з сего числа на удачу. 1747 р. розбита партія гайдамаків перебігла під Білогородкою за московський кордон; але тут за нею погналась московська надкордонна варта, яка й заарештувала кілька

¹⁾ Див. NN. CCLXXXIII, 592; CCCXI. 644—645; CCCXXXI, 692; CCCXLI, 718; CCCL, 739; CCCLI, 741 та CCCLV, 751.

чоловіка; товариші же їх спаслись тим, що прибігли у село Плесецке, маєток Київ-Братського монастиря, а плесецький горюничий подавав їм пашпорти й через се їх не арештовано. Рештаж гайдамаків сеї ватаги з здобичю розбіглись по монастирських хуторах, що стояли понад річкою Либедю¹⁾ 1750 р. Широко оповідаючи про події гайдамацького ватажка Івана Подоляки, ми зустрічаємо відомости про те, що монахи Київ-Софійського та Михайлівського монастирів все допомагали єму. Один з монахів о. Дамян — управитель пасікою Михайлівського монастиря за Либедю — не то що прийняв Подоляка, але дозволив єму набрати ватагу й з своїх коштів дав їм на дорогу хліба, зброю, порох, олово, а як уже виходили, то навіть поблагословив образом. Ся ватага справді за увесь час її подій виявляє особливий релігійний настрій. Так ся ватага через зустрічних крестян передає вклади на сільські церкви, то карає здибаного у лісі розкольника за те, що він не шанує свята; то робить свої напади переважно на унійських попів, і вкупі з тим з великою небезпешністю для себе вони грабують енергічного борця за унію, унійського офіціяла радомишльської митрополії, Примовича. Повернувши з походу, їм знов помагає о. Дамян, якому вони у подарунок дають ризи унійського офіціяла²⁾. 1762 р. управитель лісами та хутором Київ-Братського монастиря, чернець Гедеон усю зиму передержує гайдамаків; а на весні дозволяє їм зібратись ватагою чоловіка з 40, ховає у леднику й дає хліб та зброю і кілька разів виправляє у похід³⁾.

Але, не вважаючи на наведені висше умови, у київскім окрузі можна було організувати тільки незначні гайдамацькі ватаги. Щоби мати спромогу зібрати більш значну ватагу й щоби як слід впорядковати її, треба було обрати місце менш залюднене, більш вільне та далеке від урядових осередків. Таке місце гайдамаки знайшли у зовсім незаселених або дуже мало заселених степах, що належали до Запорожа. Сі степи тяглись широкою смугою понад кордоном Речі Посполитої від гирла Тясмина, де останній допливає Дніпра біля Крилова, до

¹⁾ Див. N. CLXXXI, 375.

²⁾ Див. N. CCLII, 524—529.

³⁾ Див. N. CCCXLV, 724—727.

гирла Синюхи, де вона під Богополем допливає Бога. На заході біля них лежали ще більш пусті степи, які належали до Татар й тяглись до гирла Ягорлика, де він зливається з Дністром. Межі на усему обширі від Дніпра до Дністра склали другорядні допливи названих раніше трьох великих рік: Тясмин, Вись, Синюха, Кодима та Ягорлик, які й на крихту не перешкоджали летючим гайдамацким ватагам, бо вони перебродили їх. У Польщі з північної сторони кордону, поруч з московським, тяглись, більш менш відступаючи від кордону, довгою смугою ліси: Чорний ліс над Тясмином, далі на захід Кучманський та другий Чорний, що доходить аж до Бога. От гайдамаки, як перейдуть кордон, то й ховають ся по сих лісах, а польська міліція, хоч навіть і довідається про се, не може вгадати, де власне дождати сю ватагу по той бік лісу. А через малу кількість польських міліцій, урядники останніх вважали навіть за неможливе виконати се завдане. Один з режіментарів української партії польського війська сповіщав гетьмана, що „межі Уманем та Лебединим ніяк не можна захищати край“¹⁾. Але окрім сих сприяючих географічних умов, запорожські степи з багатьох інших причин стали влюбленим місцем задля зорганізованя гайдамацких ватаг. У сї степи спокон віку втікали крестяни. Окрім осілого і заведеного до військового реєстру запорожского товариства, окрім слобід, які з половини XVIII. віку завів на півночі сих степів московський уряд, у запорожских землях була значна кількість бродячого, не осілого, жиючого з дня на день, люду. Сї люди знаходили собі дочасовий заробіток, наймаючись то за рибалок на багаті рибні влови, які позаводили запорожці та Турки понад великими ріками та морем; то вони наймають ся за пастухів та пасічників на запорожські хутори та зимовники; то — за челядників до запорожских товаришів, то — перевозчиками на військові гарди та перевози. Доволі якому-будь сьміливому братчикови гукнути і навколо него збереть ся доволі значна ватага в річок та зимовників. Сей народ все сподівається, що після походу знайде на широких степах Запорожа безпешне пристановище та потребні кошти до житя. Окрім того тут гайдамацкі ватаги організували ся залюбки, не хапаючись. Ні на-

¹⁾ Див. N. CXIX, стор. 244.

кази московских урядників, найближче жив київський губернатор, ні енергічні силкування запорожської старшини, яку приневолювали московські урядники, не могли досягти молодців, що ховалися по безкраїх степах і яких підтримувало рядове запорожське товариство. Тому то й не диво, що частійш за усе тут складалися гайдамацкі ватаги. Звідсіля йшли більш численні ватаги, які сягали кілька сот, а иноді й тисячі й більше чоловіка; тут вони і упорядкувалися краще. Кермували ватагами запорожці, метці військової справи; у них гайдамаків була, у порівнянню, і краща зброя і коні, більшістю вилучені з сусідних татарських табунів; инколиж ватаги здавалися навіть впорядкованим війском, бо мали корогви і гармати¹⁾. По всіх актових датах, де заведені подробиці подій більш менш значних гайдамацких нападів, трапляються звістки про те, що гайдамаки прийшли з південних степів і що ватаги складалися на Запорозжі; та й опити доводять, що то місце переходу через кордоц, то місце, куди вони відступають, то, иноді, збірний пункт їх у степу. То гайдамаки рубаються з польським відділом, то нападають на зазброєні панські замки, городки та місточки, і усе те частійш за все і перш за все понад запорожським кордоном. Усі рапорти польських офіцерів про з'явлене більш значної гайдамацкої ватаги вказують на береги Тясмина, Синюхи та Висії, а місця, з яких рушали гайдамаки у похід були: Крилів, Крюків, Іркля, Лебедин, Інгул, Калниболото, Торговиця, Запорозький Гард, Саврань і на останку татарський степ²⁾.

Тепер, коли звернемо увагу на те, як поводяться гайдамаки; то помітимо, що кожна нова ватага перш за все дбає про потрібну кількість коней та про зброю. Невеликі ватаги, що збиралися на Лівобережжю та Київщині, доставали все те, як ми ранійш казали, від тубольців. Зовсім у инчому становищу були ті ватаги, що складалися у степах, і особливо тоді, як охотників було багато. Брак коней, зброї та пороху часто

¹⁾ Див. N. ССХС, стор. 607.

²⁾ Див. NN. СХVІІ, стор. 241; СХ, стор. 229—230; СХІ, стор. 531; СХІІІ, стор. 235; СХХ, стор. 245; СХХХІІ, стор. 265; СХХХІІІ, стор. 267; СХLІІ, стор. 287; ССLІІ, стор. 529; ССLVІІІ, стор. 542; ССХС, стор. 606—614; ССХСІХ, стор. 625; СLXXV, стор. 578; СССLІІ, стор. 742 й ин.

примушував або відкладати похід на доволі довгий час, або попереду ужити ріжних засобів, щоб усе те придбати. Коли виявляло ся, що наготовлених набіглою вольницею коний та зброї не ставало на сю ватагу, то ватажок давав наказ, маючи на увазі швидче зазброїтись, щоб окремі гайдамацкі загоны розходились на всі боки добувати потрібне: одні йшли під ногайські авли і слухним часом вилучали з табунів коний¹⁾; другі захоплювали панські гурти скоту, що пасли ся по лугах біля кордонних річок²⁾. Були навіть такі сьміливі, що переходили за кордон і, ходячи поміж панських маєтків, дожидали слухного випадку, щоби заволодіти зустрінутим панським табуном³⁾. Иноді конї та зброя набували ся ще більш небезпешно: кілька майже беззбройних гайдамаків підкрадали ся до кордону і, користаючись з необачности польского війська, пильнували, щоби знеобачка напасти на поодиноких жовнірів та офіцерів, а часом і на цілі відділи, і відобрати від останних коний та зброю. У актах ми зустрічаємо кілька дат, які сьвідчать, що такі проби кінчили ся як найкраще⁴⁾. Але, не вважаючи на все те, гайдамакам часто доводило ся не добре зазброїтись; тоді вони йшли у похід сподіваючись на те, що решту зброї вони дістануть у перших нападах на шляхотські двори та замки. От наприклад під р. 1738 ми зустрічаємо звістку про одну ватагу, яка зайшла вже доволі далеко від кордону, аж у Брацлавщину, а ще не встигла набрати повного засобу коний: її складали 70 вевхівців і 30 піших⁵⁾. Р. 1737 з справоздання польского регіментаря, ми довідуємо ся, що гайдамацка ватага з 600 чоловіка розбила значну кампанію польского війська і довго гвалась за нею; а не вибила зовсім Поляків тільки через те, що у гайдамаків не стало пороху і не можна було стріляти по втікачах⁶⁾. Через брак військового знарядя, гайдамакам, коли вони нападали на двори,

1) Див. N. CCLII, стор. 424 та CCXC, стор. 609.

2) Див. стор. 607.

3) Див. N. CXLVII, стор. 297.

4) Див. NN CCCXXXVIII, стор. 712; CCCLXI, стор. 717, CXXVIII, стор. 259. У останньому випадку цікаво те, що ротмістр Цедзівський з відділу, якого гайдамаки вилучили 40 коний, подає на них скаргу до городского суду.

5) Див. N. CXLII, стор. 287.

6) Див. N. CXXXIV, стор. 268.

замки та місточка, або коли на шляху грабували шляхту та жидів, дорожше за все були коні та зброя. Серед скарг на гайдамацкі грабіжки, ми майже не зустрічаємо реєстру шкоди, деби перш за все не згадувало ся про відобрані рушницї, пістолї, шаблї, сїдла й т. ин. та не було занотовано й про загнані конї, як коли й доволї багато¹⁾. Така здобич була о стілько дорога гайдамакам, що вони не кидали табунів коний і тоді, як доводилось дуже небезпешно втікати. Наприклад р. 1737 гайдамаки встигли відогнати від польських драгунів сотню коний. На поміч до драгунів прибула сильна військова команда і догнала гайдамаків. Тодї гайдамаки перерізували усіх слабійших коний, а з рештою з великою опаскою прорвали ся і втікли у ліс, хоча жовніри і гнали ся по пятах²⁾.

Зазброївшись, о скільки мога, та обравши урядника — „ватажка“, як тоді називали, гайдамаки йшли через степи до польського кордону. Головною перешкодою до переходу через кордон були московекі форпости, які розкидано понад кордоном і які пильно стежили за рухом ватаг, що з'являли ся у степу. З наказів вищого уряду, сї форпости повинні були не тільки не давати переходити через кордон, але — старати ся розвіяти ватаги та арештувати всіх непевних, безпашпортних людей, що складали сї ватаги, і доставляти вязнів до кого слїд. Через се гайдамаки дожидали ночі і, обравши місце межі двох форпостів, чим дуж простували до надкордонної річки: Висї, Синюхи, та Тясмину, перебродили через неї і зараз же щезали у лісах по той бік кордону³⁾. Потім вони йшли лісом як найшвидче й ухиляли ся від усякої зустрічі до того часу, поки не дознають ся тубольцї. Тодї вони поспішали напасти на ближчі двори та місточка. Іноді з надзвичайним поспіхом та таємністю їм таланило проскочити дуже далеко у осередок краю. Так р. 1750 гайдамаки, під проводом Олекси Письменного, ветгли від Висї перейти лісами так, що ніхто не спостеріг, аж до Хвастова (більш 200 верстов) і, напавши знеобачка, ограбували се місточко. На другий рік друга ватага

¹⁾ Див. стор. 256—257, 260, 280, 350—351, 370, 378, 393, 540, 543, 592, 645.

²⁾ Див. N. CXXII, стор. 250.

³⁾ Див. NN. CCLVII, стор. 540 та CCLVIII, стор. 542.

так же само напала на місточко Володарку за 120 верстов від кордону й т. ин.¹⁾ Взагалі головнішою умовою вдачі у походах гайдамаки вважали: прудкість, а через се особливо дорого цінували добрих коний. Справді прудкість гайдамацких нападів дуже морочила польский уряд та урядників польского війска. З багатьох приложених актів видко, що у значній більшости випадків уряд тільки міг занотувати факт нападу на те або друге місце; дуже рідко доводило ся догнати грабителів, як вони вже вертали ся і майже ніколи не вдавало ся застерегти напад. Більш дрібні гайдамацкі ватаги, особливож зложені по Київщині, де труднійше було розжитись на коний, живили инчий спосіб переходів, який ще більше сприяв заховувати таємність свого походу. Сі гайдамаки роздобували човни на більших річках, а потім ховаючись у день по берегових очеретах, у ночі чим дуж швидче плили проти води і, тільки як одпливуть доволі далеко від того місця, звідкіля рушили, виходять на берег і починають свої події. Так р. 1750 невелика ватага Івана Подоляка, що зібрала ся у Київі, поплила проти води по Дніпрови та Припеті і вийшла на берег тільки за 250 верстов від Києва, біля Мозиря, де, звістно, шляхта зовсім не сподівала ся на гайдамаків²⁾.

Гайдамакам була найдорожша легкість та жвавність рухів й через се вони цурались від усего, що було зайвою вагою. З ватагою ніколи не було обозу, бо гайдамаки йдучи у похід дбали про харчі тільки на перший час (на один-два дні) своєї блуканини; а далі їх харчували вже тубольці. Більш дрібні ватаги задовольнялись з харчів, які одержували від крестян, або які при нагоді траплялось здобути, грабуючи двори та подорожан. Колиж ватага була більш численною, коли її складало кілька сот чоловіка; то у такому разі не можна було задовольнитись харчами з мілких селяньских жерел; а треба було від часу до часу ходити на здобичу переважно за харчами. У такому випадку гайдамаки нападають на великі економії, заганяють цілі гурти скоту, овець і т. ин., та набирають значний запас хліба. Дуже часто доносили та скаржились на

¹⁾ Див. NN. LXXXI, стор. 161; CCLVII, стор. 540; CCLXXXIII, стор. 594 й ин.

²⁾ Див. N. CCLII, стор. 526—528.

те, що гайдамаки загнали скот. Такі звістки опріч шкоди лякали шляхтичів ще й через те, що були доказом знаходу дуже численої купи гайдамаків. На підставі численности заграбованого скоту начальники польських команд міркували про кількість ватаги, проти якої їм треба було виходити. 1737 р. Поляки обвинувачували за надзвичайну легковажність офіцера Скоржевського, що наткнув ся на ватагу гайдамаків у 600 чоловіка, яка й побила его у пень. Обвинувачоване своє Поляки засновували на тому, що він бачив постій гайдамаків, де лежало коло 40 зарізаних биків, а одначез повірив гутірці надворних козаків, що запевняли ніби гайдамаків не більш 50 чоловіка¹⁾.

Окрім харчів другою необхідною умовою, щоби щасливо відбути похід, була добра знаємість з місцями, де доводило ся працювати ватагам. У більшости гайдамаки завчасу дбали про те, щоби не загубити шлях та мати певні відомости про людей та оселі того місця, куди ватага думала простувати. Обираючи ватажка, гайдамаки окрім особистої хоробрости, розміркованости та досьвіду звертали увагу й на те, о скільки вибраний ватажком знає місцевість. Окрім сего гайдамаки дбали набрати у свою ватагу яко мога більше тубольців з тої місцевости, куди збирались іти у похід, та здобути відомости від крестян та міщан, що йшли у запорожскі стени крамарювати та що зустрі чались уже в самому поході. Окрім сего ще було два засоби, що виробились переважно у самій гайдамацкій практиці. Перший був у тім, що скоро гайдамаки приходили у місце, або зовсім або мало відоме їм, то зараз же шукали собі проводиря поміж тубольців. Проводирями частійш за все ставали крестяни з доброї волі. Але траплялось і так, що гайдамаки силоміць примушували подорожан вказувати шлях. Такими проводирями з неволі часто ставали шляхтичі, жиди, крамарі та инчі. Ось два приклади про проводирів, узятих з оповіданя ватажка Івана Подоляка про випадки, що трапляли ся з его ватагою, яка блукала по невідомому для неї Полісся. З села Сукач гайдамаків проводило двоє Іванківських крестян до Обухович, звідкіля вони примусили прово-

¹⁾ Див. NN. СXXXIV, 268, СXXXII, 265, СXXXIII, 266, СXXXIX, 278, ССХС, 606—610 й т. и.

дити себе крестянина Данила. Під місточком Народич вони сховались під мостом, задержали проїзжих крамарів-християн та, пограбувавши їх, відправили до дому попередних проводирів, а одного з крамарів примусили проводити себе дальше, обіцяючи вернути відобрані у него гроші. Той з охотою узяв ся проводити їх й зараз же дістав назад своє майно. У Народичах уловили жида, який мусів вести їх у село Ласки. У селі Сельці до них прийшов мелниченко та, поновивши знаємство (він 4 роки жив на Запорозжі), дав харчів і промовив: „зніміть з мене пояс, звяжіть руки та отак і переведіть через село, щоби люди не базікали, ніби то я веду вас з власної охоти“. Він проводив їх доволі далеко, а потім коли шляхтичі примусили его проводити і їх, щоби дігнати гайдамаків, то він завів їх зовсім у протилежний бік. Таким чином ватага мандрувала доволі довго, безперестану міняючи проводирів. Поміж проводирів ми зустрічаємо і крестян, що більшою з охоти й тільки иноді силоміць прислужують ся, і міщан, і ремісників, і жидів, і шляхтичів. У проводатарі попадають то два директори (домашні вчителі), що гуляли собі у лісі, то сам радомисельський губернатор Притика, й, тільки дякуючи, підневольній участі его у поході, гайдамаки вломились у власний его замок; то здибаєть ся на дорозі „уроджений пан Степан Ходаковский“; то на останку шляхтич Гружевич, двір якого гайдамаки ограбили й примусили вказати ще й шлях до найближчого перевозу через Припеть¹⁾.

Другий захід, який уживали більш численні ватаги, складав ся з того, що поперед у виряжалась люди на розглядини. Сі посланці повинні були довідати ся напевне про заможність панів та про те, як стоїть польське військо; окрім того посланці повинні були вистежити, о скількі обачні або необачні залоги по замках та місточках й т. ин. Такі розглядачі иноді ходили яко крамарі, що їздили ніби то скуповувати лісове та сільське збіже. У других випадках вони йшли у знаємі села, ніби то провідати родичів; а иноді просто, яко старці та поденники й т. ин. Багато їх попадало у руки до військової та паньської поліції, яка й засуджувала їх на шибиницю; але ті, що заці-

¹⁾ Див. N. CCLII, стор. 525—531.

діли, все встигали гаразд вивчити край і давали своїй ватазі дуже певні відомости¹⁾.

Мета походу гайдамацкої ватаги звичайно відповідала її силі. Як ватага була невелика, то й обмежувала ся тільки нападами на подорожних шляхтичів, купців та жидів, грабованєм кількох паньських дворів та жидівських оранд; а потім, не дожидуючи погоні, квапила ся захватись у безпешне місце. Колиж ватага була велика, то вона ухиляла ся від поодиноких дрібних нападів і хіба тільки задля власної безпеки, спіяла встрінутих подорожан. Така ватага знечевя нападала на великі селитьбища: міста, паньські замки, крамарські місточка. Іноді вона опановувала над ними несподівано, частійше після сего розправляла ся та грабувала. — Скарги на гайдамацкі напади на подорожан зустрічають ся доволі часто. Частійше доставало ся шляхтичам та жидам, а іноді і християнам крамарям. Хоч останні у таких випадках відбували тільки тим, що втрачували частину а то й усе добро, тоді як уловлені жиди та шляхтичі накладали і головою, або що найменше зоставали ся на місці зраненими та побитими²⁾. Колиж подорожні попадали ся на зустріч великій ватазі, яка мала на меті більш широке діло, то з ними роблено ось що, потрібне задля безпечности ватаги. Православні подорожні тільки запрягали гайдамакам, що вони нікому не казатимуть про зустріч, та й їхали собі з Богом³⁾; а з шляхтичами, з жидами і взагалі зо всіма, що здавали ся небезпешними — зовсім инча річ. Гайдамаки грабили їх, заводили у бік з шляху, у проваля, і тут гарненько вязали й складали рядком на землі, а біля них становили сторожу⁴⁾. Часом таких вязнів набирало ся кілька десятків і вони напів голі та голодні муїли дожидати, поки гайдамаки не скінчать свого діла. Колиж вартові біля таких полонян одержать звістку, що їх ватага рушила инчим шляхом; то тоді вартові квапили ся пристати до ватаги, а вязні

¹⁾ Див. NN. CXLVIII, стор. 297; CLXXXI, стор. 376; CLXXXIII, стор. 380; CCLVII, стор. 540; CCCXLV, стор. 726—727 та CCCXLVII, стор. 730.

²⁾ Див. стор. 103, 266, 289, 340, 344, 349, 352, 370, 379, 393. та 712.

³⁾ Див. N. CXLII, стор. 287.

⁴⁾ Див. N. CXCI, стор. 394; CXCI, стор. 396; CCLII, стор. 525—530.

зоставали ся у нїяковому становищі, аж поки ближші мешканці або міліція, що гнала ся за гайдамаками, не визволять їх.

Коли ватага була не численна, то вона цурала ся нападів на людні місця та на вкріплені замки, й тільки у рідких випадках, за особливо гарних умов, й то з надзвичайною обережністю така ватага пробувала нападати на них. Невеликі ватаги переважно нападали по селах на поодинокі двори шляхтичів, жидів та уніятських попів. Дякуючи звязкам з крестянами, більшість таких нападів була вдачна; гайдамаки знеобачка захоплювали двір, грабували єго й щезали без вісти. Але трапляло ся і так, що хозяїни не давали ся; тоді гайдамаки брали хату на пролом, видержуючи навіть доволі довгу боротьбу, — часто перестрілювались цілу ніч¹⁾. У таких разі, а також, як про звичай пана були не гарні для него відомости, з крестяньского погляду, — діло не обходило ся одною грабіжкою: — хазяїна, єго рідню та слуг мордували або вбивали і, виходячи, підпалювали пограбований двір²⁾.

Більш численні ватаги поводитись далеко сміливіш і задумували справи геть ширші. Довідавшись через крестян та своїх розвідчиків про стан якої місцевости, гайдамаки насамперед нападали на ті місця, які захопити було труднійше; а як заволдіють ними, то тоді вже й розбігають ся по околицям, що менше забезпечені обороною. Похід значної ватаги звичайно розпочинав ся приступом до замку або місточка, де були залоги й які обороняли увесь край. Иноді гайдамаки, як возьмуть одно таке місце, то притьмом нападають на кілька сусідних з ним фортец й, тільки після руїни їх, йшли у села по околиці й вже без опаски хазяїнували по паньских дворах. Підступи до вкріплених місць иноді були доволі довгі й вперті. Наприклад 1736 р. кілька гайдамацких ватаг, що з'єднались до купи, узяли приступом місточко Паволоч; але перечувши, що жиди з усеї околиці утікли під захист більш вкріпленого

¹⁾ Див. N. LXXXIV, стор. 162.

²⁾ Див. напади на шляхотські двори, стор.: 235, 266, 267, 370 - 371, 396, 409, 411, 458, 537, 552, 558, 645, 710, 742; напади на двори жидів, стор. 258, 350, 388, 390, 391, 392, 558, 593, 681, 718 та на двори уніятських попів: 525, 531, 590, 717, 739, 741, 747, 759.

Погребища, напали на останне, обложили замок й підступали цілий день та ніч, доки, на останку, не вирубали палисад й заволоділи фортечкою. 1750 р. гайдамаки підступали до замку у містечку Мошнах цілих 18 годин й т. и.¹⁾ Траплялось, що навіть головні осередки польської адміністрації на який час попадались у руки гайдамаків. Так 1750 р. гайдамаки напали на столицю Брацлавщини — Винницю, замок узяли приступом й ограбували жидів, що збіглись сюди, як у місто більш за інші обороняєме адміністрацією²⁾). Взагалі випадків грабованя зазброєних містечок нам зустрілось доволі багато. Зацілівші акти згадують про гайдамацкі напади майже на всі скільки небудь видатніші численностю люду, замощностю або крамарским рухом, місця південно-західного краю. У ріжний час ми зустрічаємо відомости про руїну міст та містечок: Павлочи, Погребищ, Тараці, Животова, Жаботина, Хвасова, Бердичева, Володарки, Умані, Медведівки, Мошен, Суботова, Гранова, Винниці, Летичева, Могилева й т. и. У кожному згаданому випадку гайдамаки поводять ся однаково. Вони вбивають шляхтичів, ксьондзів та жидів, старають ся зруйнувати костел, знищити канцелярії та взагалі усі, що трапляєсь, документи, й забирають з собою більш коштовні й не дуже громозкі речі, що попали у їх руки³⁾). В сих заходах відбились усі характерніші риси гайдамацкого руху: протест верстовий проти привилегійних верств, протест релігійний проти силоміць запроваджуваної віри, протест політичний проти юридичного та громадянського устрою, який порушав предковічні бажаня народу, й, на останку, розбишацкі форми, які повинен був прийняти сей протест, бо єму не можна було знайти більш легальних та громадских засобів, щоби виявитись.

Звичайно першого, кого вбивали гайдамаки, узявши замок, се „губернатора“ (управителя) або самого хазяїна, потім єго родину, челядь, жовнірів та гостей. Після сєго вже гайдамаки нищили всю жидівську людність у містечку, яка завчасу не встигла перебраться у більш безпешне місце; але особливо

¹⁾ Див. NN. CXL, 280, CCXIX, 445; CCXC, 606.

²⁾ Див. NN. CCXXXII, 468 та CCLIV, 534.

³⁾ Див. стор. 228, 257, 260, 261, 264, 280, 289, 349, 370, 445, 478, 468 510, 534, 540, 543, 594, 606.

запопадливо шукали ксьондзів, калічили їх, частійш вбивали, вламувались у костели й виробляли там збитки, які тільки можна вигадати. У постанові соймику київського воеводства, що відбув ся 1750 р., ми читаємо ось які скарги шляхти з сего приводу: „Свавольні люди з початку весни набігають з Січі, з Київ та з монастирів, що по київській околиці. Вони не тільки зазіхають на жита та майно шляхтичів, але, бажаючи поглумитись з католицької віри, спустошують Божі костели й проливають кров сьвященослужителів. Усім відомо, що козаки з Гарда, несподівано заволодівши Уманем, на мійському гробовищі лютою смертю вбили брацлавського офіціяла та місцевого приходського ксьондза. Костел гайдамаки ограбили, причастя викинули з чаші, а потім спалили все місто... За останні часи у Летичеві гайдамаки напали на монастир оо. Домініканів, що на весь край наш славив ся чудотворним образом Богородиці... й черців тяжко побили“¹⁾. У багатьох инчих актах ми зустрічаємо ствердженє сих скарг й докази особливого ремствования гайдамаків проти католицького духовенства. Так ми зустрічаємо відомости про те, що гайдамаки вбили уловленого у Гранові ксьондза, голову католицької місії скалічили на канівській околиці, зруйнували багато костелів та уніятських церков у Брацлавщині й т. и.²⁾.

Як у своєму поведженню що до костелів гайдамаками кермувало ображене релігійне почутє, то розпука їх проти чужих народови юридично-шляхотських порядків виявлялась у поведженю з документами, які попадали до них у руки вкупі з инчою здобичю. Юридичні письма на погляд гайдамаків були уложеними писаними підвалинами того устрою громадского жита, який вони зо всіма єго подробицями вважали незаконним і примусом. На підставі сих паперів шляхтичі заволділи землею, що колись то належала до козаків, мійських та сільських громад. З письмом у руках шляхтич їхав шукати утікачів крестян; в письма заводили допити з гайдамаків та ухвали кари на смерть, — одно слово, коли тільки було до скруту, то юридичне письмо було небезпремінною умовою, яка вершила придавлюючі крестянина обставини й ніколи не було

¹⁾ Див. NN. CCIX, 444—445.

²⁾ Див. NN. CXLI, 289, CLXXI, 349, CCXII, 491.

оружем, щоби захистити его. З сего став зрозумілим те завзяте й начеб то зовсім безцільна пильність, з якими гайдамаки розшукують та нищать все, що траплялись їм, акти та документи. Ось кілька зразків таких подій. 1736 р. гайдамаки взяли містечко Паволоч, вбили „губернатора“ й у скарбовій касі знайшли цілий архів, що належав дідичови маєтку, князеві Любомирському. Адвокат Любомирського на суді ось як оповідає про долю сего архіву: „Всі ті документи, квіти, декрети, асигнації й інші оригінальні акти необхідні, щоби вести справи та затвержувати маєткові права его сиятельства, вони частину вкинули у полум'я, частину втоптали кінями у грязюку, частину-ж, порвавши на клаптики, розвіяли по вітрови за палисадом замку“¹⁾. 1742 р. гайдамаки перестріли на дорозі шляхтича Буяльського, відобрали у него гроші та майно й знищили знайдену біля него пачку паперів; точнісенько так вони зробили як напали на двір шляхтича Зубрицького²⁾. Р. 1750, узявши винницький замок, гайдамаки виломали двері „городської канцелярії“, де ховались документи шляхти з усеї Брацлавщини й частину пошматували у клочя, частину викинули, частину-ж узяли з собою, щоби забивати патрони³⁾.

Що до инчої здобичі, то гайдамаки особливо дорого цінували, з наведених вже раніш причин, коний та зброю. Окрім сего вони, грабуючи, старались захопити гроші, металічні речі й більш коштовну одежину, не обтяжаючи себе важкими речами. Забираючи здобич, вони все скидали у мішки й складали на вючних коний. Сї конї, привязані один до одного, йшли посеред ватаги й для здобичі, що везлась таким чином, був свій окремий технічний термін: уся валка сих вючних коний звалась „батовня“⁴⁾. Польскі відділи, що гнались за гайдамаками, особливо пильнували відбити батовню, але се їм дуже рідко вдавалось. Майже все гайдамаки встигали привезти здобич у більш безпечне місце й там починали розділ, який звав ся „паюванєм“. Гроші, срібні та золоті речі, зброю, коний та одежу ділили на стільки рівних частин, скільки було зацілілих

¹⁾ Див. N. CIX, 228.

²⁾ Див. NN. CLXVII, 344, CLXXIX, 371.

³⁾ Див. N. CCXXXI, 487.

⁴⁾ Див. NN. LXXXIV, 162, CXLIV, 289, CCXCIX, 625.

після походу чоловіків і кожний одержував свій пай. Коли траплялось так, що деякі речі були коштовніші ніж пай, то тоді усі гуртом цінували, і той, кому доведеться забрати їх, мусів лишку виплатити инчим пайщикам. З зацілених актів видно, що ватажок тоді, як дідили здобич, одержував однаковий пай з усіма¹⁾. Після паювання гайдамаки роз'їздилися і кожний, як хотів, так і користався з своєї здобичі. От через що, як польському або московському урядови і вдасться було заарештувати або довести про поодиноких людей, що вони були у гайдамацькому поході, то й тоді можна було відобрати тільки незначну частину здобичі, яка належала одному чоловікові та й то більшістю й геть то неповну. Тільки у рідких випадках, після дуже довгої та трудної шуканини, уряд знаходив окремі речі з паю, вже як подарунок або перекуплене з десятих рук; більшістю-ж і сам уряд цурався від отакої шуканини, бо виходила велика путанина. Траплялося і так, що, коли гайдамаки, розходячись з ватаги, попадали у трудне становище і боячись арешту з здобичю у руках, закопували її у лісі або на полі, звісно назначивши²⁾. Іноді гайдамаки пробували перевести здобич через кордон Речі Посполитої начеб то крам³⁾.

Польські відділи війська, не маючи спромоги спинити гайдамаків через вироблену останними тактику, пильнували, почувши про напад, хоча догнати ватагу, щоби не дати завезти награбоване. Через се гайдамакам можна було сподіватися зустрічі з війском тільки на повороті до дому. Усі відомости про різню гайдамаків з війском зустрічаються тільки підчас погоні за ватагами, що більш менш добре відбули похід. Більшістю погоня була невчасною, бо гайдамаки встигали втікти від команд, що гналися за ними. Інодіж команді вдавалося перебігти шлях і примусити розпочати січу, від якої гайдамаки ухилялися, о скільки мога; бо останнім майже все доводилося мати діло з далеко численнішою, ніж вони, командою. У такому разі гайдамаки рубалися з розпукою, бо добре тямилі, що всіх, хто попадеться живцем, зараз же почеплять

¹⁾ Див. стор. 162, 322, 374, 388, 401, 527—529, 645, 688, 701 та ин.

²⁾ Див. NN. ССХХХVII, стор. 475 та ССLII, стор. 528.

³⁾ Див. N. ССХХLI, стор. 717.

на шибеницю¹⁾. От через що й трапляють ся події, коли, не вважаючи на нерівні сили та зазброєне і бажане уникнути сїчі, примушені гайдамаки беруть верх над війском. Колиж гайдамаки були запевнені у своїй перевазі або принаймні знали, що сила їх однакова з війском, то тоді вони не тільки розпочинали сїчу, а навіть дбали підбити на ню поодинокі польські команди. Наприклад р. 1736 значна гайдамацка ватага, що заволодїла Чигирином, листом у головну квартиру польського регіментаря запрошувала на сїчу. Потім, після кількох бійок з перемінним щастем, гайдамаки примусили регіментаря відійти від кордону, заволодїли полем останньої сїчі і з військовими почестями поховали вбитих товаришів. На другий рік друга сильна ватага хитрощами заманила у степ віддїл війська, яким кермував офіцер Скоржевский, обступила віддїл, ганяла ся за ним цілий день і ніч і, наостанку, зовсім знищала. Зараз же після сего гайдамаки здибали значний віддїл жовнірів, що збирали припаси, напали на них і гнали ся за ними до села; а у селї спалили їх вкупі з хатою, де вони зачинились і пробували відстрілювати ся. Здибаючи на шляху надворні панські мілїцїї, навіть і незначні ватаги розпочинали стрільбу і більшою отсї імпровізовані жовніри, що з великою неохотою розпочинали з гайдамаками сїчу, втікали²⁾). Гайдамаки, рубаючись з війском, виробили собі відомі способи партизанської війни. На деякі з них можна вказати на підставі актів. Гайдамаки, коли за ними гнались і не було надії утїксти, подїляли ся звичайно на кілька частин, щоби збити з пачтелику офіцерів на щот того, кудою їм треба гнати ся за утїкачами. Стрінувшись з дуже сильною командою особливо у лісї, гайдамаки зараз же тїкали у ростиц і, відбігши доволї далеко, знов збирались у відомому та наперед умовленому місці. У инших випадках вони устроювали у лісї засїки і відбивались, як коли, доволї довго серед таких на швидко збудованих укріплень. На останку, як ватага була дуже численна і добре зазброєна, то вона зразу ставила „кіш“, себ то вкріплене, збірне місце, з якого окремі ватаги розбігались для нападу на близькі місця

¹⁾ Див. NN. CX, стор. 229; CXI, стор. 231—232; CXIV, стор. 237.

²⁾ Див. NN. CX, стор. 229; CXI, стор. 231; CXIV, стор. 238; CXXXIV, стор. 268, CCLII, стор. 526 та 531, й N. CCLVIII, стор. 543.

й куди вони вертались, на случай погоні, під захист головної сили свого зборища*¹⁾.

Шляхтичі українських воєводств: київського та брацлавського, що дня сподіваючись гайдамацького нападу, повинні були без перестану вигадувати заходи, щоби відвернути та відбити напад. У актових книжках ми знайшли вісім ухвал провінціяльних соймиків, що збирались у протяг 15 років (1735—1750) й обмірковували ріжні засоби оборони. Ухвали соймиків (3 було у Брацлавщині й 5 у Київщині) свідчать перш за все про той глибоко вкорінивший ся верстовий та особистий егоїзм, який був певною ознакою й вкупі з тим головною причиною розпаду Речи-Посполитої. Шляхтичі, маючи на увазі власну, щоденну небезпечність, дбають ужити таких заходів, якіб не вимагали від них якихсь трат, праці та енергії, й заходять ся знайти такі способи, уживаючи яких, можна булоб пікловане про власну оборону скинути на чужі плечі. Колиж уже примушені, вони й відважують ся на якусь діяльність, що цілком від них залежить, то дають їй такий нікчемний обшир й виконують з такою неохотою і так мляво, що з сего виходить більше клопоту та шкоди, ніж користи та захисту від гайдамаків. Всі ухвали соймиків, що відносять ся до перешкод гайдамакам, обмежують ся на таких засобах: 1) відправляли послів до сойму, короля та гетьманів, щоби виклопотати присилку більш значного війська, яке обороняло б кордони українських воєводств на кошти Речи Посполитої. Окрім збільшеня військової варті соймиків иноді вимагають від центрального уряду й полагодженя фортец і навіть грошеву заплату з каси за втрати, які мали поодинокі шляхтичі через гайдамацькі напади. 2) Друга низка вимагань, які соймиків направили до того, щоби через сойм, короля й послів до московського надкордонного уряду примусити Росию, вмішати ся у боротьбу проти гайдамаків. Сі вимаганя не задовольняють ся тим, що зробив московекій уряд зараз же, як одержав перші такі оповістки. Шляхтичі бажали б, щоби Росия цілком узяла на себе обовязок обороняти українські воєводства від гайдамаків і щоби

¹⁾ Див. NN. CXLIV, 289, CCLVIII, 543, CCXC, 609, CXXXIX, 278 та CXXII. 250. Також Kitowicz — Opis obyczajów i zwyczajów т. II. стор. 134—139.

вона з своєї каси платила за всі шкоди, які мав особисто кожний польський шляхтич. 3) На останку, третій рядок ухвал, які трапляють ся тільки на трьох сеймиках, має на увазі з'організувати власним коштом оборону краю, через збільшене польської військової сили та невсипуще вистежування винуватих та тих, що брали участь у гайдамаччині, судовими та адміністративними заходами¹⁾. Розглянемо ширше усе те, що шляхотство ставило супроти гайдамаччини.

Усе регулярне військо, яке у протяг XVIII в. мала польська Річ Посполита, було нікчемною цифрою, яка баянсувала межі 17—18 тисяч²⁾. Але й така кількість існувала тільки на папері. Справдїж не було й половини того, що затвердили сеймові конституції. Усе військо поділено на дві частини: литовське та польське. Польське коло 12000 теж поділено на чотири дивізії або так звані „партії“: великопольську, малопольську, судомирську та українську. Кожною з сих партій кермував окремий урядник, що носив титул „регіментаря“³⁾. Таким чином на „українську партію“, що повинна була обороняти від гайдамаків кордон на протягу від Дніпра до Дністра, припадало коло 3000 чоловіка. На всправжжк ж у сїй партії далеко ще не доставало сего числа, а через механїзм своєї організації „партія“ виставляла тільки нікчемну частину сего війська. Українська партія, як й усе військо, складалось з хоругов, які складались з „товаришів“ та „шерегових“. Товаришами були переважно шляхтичі, що самохіть записались у корогу (нормою було 25 чоловіка товаришів). Окрім того кожний шляхтич приводив з собою 2—4 кріпаків або нанятих челядників, які вкупі з ним записувались до хоругви й звались „шереговими“. Ротмістр себ то урядник хоругви одержував кошти на удержуванє всеї своєї команди й потім ділив їх поміж „товаришів“, а сї останні повинні були житись й самі їх шереві. Шляхтичі ж, записуючись у військову службу,

¹⁾ Див. NN. LXXXVII, 167; CVII, 220; CXLV, 290; CXLVIII, 297; CLVI, 317; CCXIX, 443; CCXX, 447; CCXL, 479; CCXLI, 490 та CCXLII, 493.

²⁾ Volumina legum. т. VI. стор. 164 — перелічено польське військо 1716 р.; Moraczewski, Starożytności Polskie т. II. ст. 734—735, — перелічено військо 1786 р. Kitowicz, Opis obyczajów i zwyczajów т. II. стор. 74.

³⁾ Kitowicz т. II. стор. 77.

шукали у ній почеси та титулу товариша; але не дбали про виконанє військових обовязків. Записавшись до „компюту“, себ то реєстру хоругви, шляхтичі зараз же, без усякого відпуску та дозволу, їхали собі до дому, хозаїнували там або справляли гульвіси, чванились військовим чином та убраням; а справді ж тільки лїчились у війську. Урядники не то що не вимагали, щоби вони справді служили, але навпаки ще потакали такому поведженю, маючи на увазі власний інтерес. Уся платня, яка належала товаришам, що не були на службі, на підставі звичаю перепадала у квшеню голови хоругви. Через такий порядок, як каже сучасник, у кожній хоругві на службі ніколи не було більш 6 товаришів, себ то норма хоругви з 100 чоловіка падала до 24—25¹⁾. Такаж байдужість до діла була не тільки поміж товаришів, але й поміж офіцерів та начальства всякої ранги. Не тільки гетьман ніколи не кермував українською партиєю у поході, але й реґіментар складав свої обовязки на одного з підданців й надавав єму титул „стражника“²⁾. Ротмістри, що шукали сеї посади задля почеси, самі ніколи не командували своєю хоругвою. Кітович запевняє, що за увесь час царюваня Августа III (1734—1764) єму ні разу не траплялось зустрічати ротмістра, який справді б служив³⁾. Обовязок ротмістра справляв назначений останним поручник, який теж більшостю поручав свій обовязок одному з товаришів, що у такому разі називав ся „намісником“. Часами тільки гетьмани пробували збудити енергію війська, посиляли циркуляри, які запрошували офіцерів та товаришів прибути у військо, лякаючи тим, що у иншому разі проженуть з служби й покличуть до карного суду⁴⁾. Сї нахвалки так і зоставались тільки грозьбою, а військо усе таки було у розброді. Такий стан армії зменшував й до того малу українську партию й у ній було всего 700—1000 чоловіка. То й не диво, що її не ставало, щоб обороняти кордон. Щоби скласти скільки небудь значний відділ, як нападуть гайдамаки, приходилось скликати решти хоругов, що стояли постовм доволї далеко одна

¹⁾ Kitowicz т. II. стор. 81—84.

²⁾ Див. N. XII стор. 22.

³⁾ Kitowicz т. II. стор. 80.

⁴⁾ Див. N. CVIII, 226.

від другої. Через такі збори польські команди все спізнювались вийти у похід¹⁾.

Добре тямлючи, що військової сили не достає, шляхотекі соймники українських воеводств без перестану просять короля, сойм та гетьманів, збільшити військові коменди на кордоні польської України то через збільшене числа всего війська, то через висилку відділів з других партій до української. Але, вносячи отакі бажання, соймники оговорювались, що збільшене військо повинно бути „без обтяження якимись окремими податками панів надкордонних воеводств“, себ то, що Річ Посполита повинна своїм коштом стримувати прибавку війська. Така умова робила те, що не можна було виконати самого вимагання, бо єдине тільки жерело державного бюджету, що призначено для війська — чвертка податків з королівських староств — ледви вистачала на ту незначну армію, яка вже була²⁾. Окрім того вимагаючи збільшити кількість війська, шляхтичі все скаржились на саме поводжене війська. З ухвали сойму р. 1717, військо, справно одержуючи плату з „чвертки“, повинно було житись з неї і не вимагати ні фуражу ні провіанту від мешканців того місця, де воно стояло постоем³⁾. Але офіцери та жовніри не задовольняли ся з сеї платні і дбали збільшити свої прибутки на перекір згаданій соймовій конститутції. Скарги на беззаконний збір провіанту та виправу ріжних податків та контрибуції чуто по всіх соймниках і по безліку поданих приватних процесах. Державці маєтностей, де стояло військо, скаржать ся, що жовніри силоміць беруть від крестян харчі; що товариші по вподобі збирають торгіву данину з проїзжих крамарів; що з багатьох волостей крестяни розбіглись від тягару військового постоем. Соймники вимагають покарати виноватих, а окремим посольствам до гетьманів соймники доручають настати, щоби була зроблена виправа⁴⁾. Але військові команди не обмежились на одній незаконній виправі харчів. Намістники хоругов, користаючись з того, що у війську не було ніякої карности, наймали свої хоругви приватним людям, щоби робити

¹⁾ Kitowicz т. II. 118.

²⁾ Див. NN. LXXXVII, 176. CXLV, 291—292. CCXX, 449.

³⁾ Volumina legum т. VI. 109 і 140.

⁴⁾ Див. NN. XXII, 46. XXXVII, 176. CXLIV, 338. CLVI, 537.

заїзди та напади на сусідів. У такому разі жовніри живелись грабіжкою не згірш гайдамаків¹⁾. Часто жовніри, начеб то ловлячи гайдамаків, вскакували у зустрічне село, мордували крестян, муками примушували віддавати усї гроші, які були у них, а для сего закидали і в остроги²⁾. З скарги, яку подав гетьману р. 1740 соймак брацлавського воеводства, ми бачимо, що такі факти не були чимсь випадковим, виключним. У сїй скарзі шляхтичі широко розповідають про вчинки реґіментаря української партії, Нитославського, який своім збором харчів та усякими контрибуціями примусив шляхтичів з Брацлавщини дати єму грошевий додаток на військо, але потім він не вдовольнив ся сим і усе таки силоміць грабив харчі. Сам реґіментар, який мав маєток у сусідньому воеводстві, звелїв пригнати свої великі числом гурти і кормив їх припасами, що збирав з мешканців, як воєнну контрибуцію. Сї гурти він перегонив у місця, де наготовлено припаси начеб то встроювати польовий табор. Офіцери, узявши за зразок реґіментаря, теж розвили численні гурти, а жовніри без усякої кари грабували по селах харчі, у арендах забирали напої, не плативши за се гроший і т. н. Нитославський три роки зовсім не ходив у похід проти гайдамаків. Бажаючиж задержати за собою сю посаду і перед гетьманом стати працьовитим урядником, він часами дармо нападавсь то на те, то на друге село, ловив кілька десятків крестян, закидав їх у острог, а потім, забравши їх скотину, майно а навіть одєжу, пускав до дому. У рапортах же, які він посилав гетьману з кожного такого вчинку, він робив вдатний похід і перелічував захоплених у полон, наче б то гайдамаків³⁾. З наведених актів ясно, що ні число, ні добрість справжнього війська, яке постачала Річ Посполита для оборони українських воеводств від гайдамаків, не могли виконати сего завдання; а через се шляхтичі для власної безпеки повинні були знайти з мійських земських жерел нові більш дійстні засоби оборони. Але се вимагало зараз же гроший, на які шляхотска громада була дуже екупа, хо-

¹⁾ Див. NN. ССII, 417—418. ССLXI, 549.

²⁾ Див. NN. СXLV. 339. ССVI, 424. СССI — 629.

³⁾ Див. N. СLII. 306 по 311.

чаб навіть на неминучу власну потребу. Ось через що соймки старають ся знайти або щось таке, через що можна сподівати ся на якусь запомогу без грошових видатків, або як і ухвалять, після довгого вагання, збирати гроші, то й то суму далеко меншу, як треба.

Першу таку пробу зробив гетьман Адам Свнявский р. 1723. Їму очевидячки було, що у Речи Посполитої не ставало війська, от він і надумав з'організувати окремі міліції з численної безземельної шляхти, що жила „на чинші“ себ то арендувала у дідичів невеличкі клаптики землі. Для сего він у власному маєтку Межибожекої волости увільнив шляхтичів, які жили у ній, і окрім того призначив на рік плати 30 золотих з умовою, що вони складуть хоругву, яка й буде виходити у похід з першого ж наказу. Ротмістром сеї хоругви він постановив офіцера-доку Станислава Кошку. Як плату дав єму досмертно одно з своїх сіл у тій самій волости¹⁾. Як би план Свнявского було припасовано до всіх маєтків по українських воеводствах, то справді можно булоб скласти численні міліції з зацікавлених і громадским і економічним своїм станом у боротьбі з гайдамаками. Але, щоб виконати сю думку, дідичам беззастережно треба було поступитись зиском з шляхотских чиншів і окрім того платити ще міліціонерам. Шляхтичі вираховували, що такі трати для їх занадто важкі і не пішли стежкою Свнявского, проба якого зосталась поодиноким фактом, цілком безкорисним. Друга проба з'організувати міліцію була у тому, що старости та багаті дідичі, користуючись з безлюдя у Подністрищині, з початку XVIII віку, перекликали на пусті землі „Волохів“, себ то крестян з Молдавії. Сї поселенці одержали землю з пільгою. З них то старости та пани хотіли скласти сталу, метку міліцію. Вище вже говорено, що Волохи, осівши по сих селах, дуже швидко зжились та поріднились з крестянами-тубольцями і не то що не перешкаждали розвитку гайдамаччини, а навіть працюито запомагали їй. Ми зустрічаємо Волохів, що пристають до гайдамацких юрб, то поодинокю, то складають цілі ватаги, щоби нападати та грабити панів²⁾. Підчає сильного крестяньского руху, що

¹⁾ Див. N. XV, 31—33.

²⁾ Див. NN. XI, 20. LIX, 102. LXXII, 136. LXXIII, 137. LXXXVII, 175—176.

1734 р. обхопив Поділе, надворні волоскі хоругви, яких держали старости та дідичі, усі до одної пристали до крестяньського повстаня і стали готовою завязю, щоби сформувати козацькі полки¹⁾. Сей некористний для шляхтичів кінець військових волоских слобід примусив шляхотство відцурати ся від них. Соймик брацлавського воеводства у марті 1735 р. ухвалив обложити волоскі села податками²⁾, а другий соймик зібраний у вересні тогож року постановив знищити їх. Сей соймик, відираляючи до короля депутацію, між иншим поручив їй попрохати ось про що; через те, що у брацлавському і у сусідних з ним воеводствах надворні волоскі корогви ріжних панів тай ті Волохи, що жили по селах, замість дяки за те добро, яке зробила їм Річ Посполита, тепер скористувались колотнечею на шкоду справжнім синам тоїж Речи Посполитої й почали вбивати та грабити задля власної користи; через те, що панам не можна забезпечити від їх нападу ні свого майна, ні житя, як від людий, що добре встигли взнати край; то от ми й благаємо короля та Річ Посполиту, щоб вони звеліли викинути за кордон держави отсю ворожу гадину, скормлену хлібом нашої вітчизни. Ми просимо замість Волохів, у їх слободах оселити шляхтичів, щб з меншими достатками, нашуж братію, припасувавши їх оселі до військової справи та постановивши їм ротмістрів з значних панів нашого воеводства, яких можно булоб піддати під загальний військовий уряд³⁾

Справді кількість Волохів з сего часу значно зменшується, а людність з їх слобід переходить назад за Дністер⁴⁾.

¹⁾ Див. NN. XXI, 44. та XXXVIII, 68—79.

²⁾ Див. N. LXVII, 126.

³⁾ Див. N. LXXXVII, 175—176

⁴⁾ Поміж не багатьох zostавших ся Волохів згодом трапляється зустрічати тільки таких поодиноких людців, що працюють переважно для власної користи й по черзі то мирять, то ворогують з обома противними сторонами. Як на виключний зразок такого поводження ми можемо вказати на якогось Антона Табана. Ще 1713 р він придбав оселю у селі Воробівці під Немировом і встроїв у себе пристановище для гайдамаків, які приїздили до него у хагу відпочити, попаюватись та поновити свою ватагу новими охотниками. Опісля Табан встиг добути ласку господаря Умані. Той зробив его губернатором у свому місці, а 1738 р. він прославив ся грабіжкою зрадливо захоплених за-

Усеж таки плян, який равав соймик що до заведеня шляхотских війскових слобід, не виконано. Щоб виконати сей плян, треба було гроший, яких не було ні у короля, ні у Речи Посполитої, а само земство прираяло плян, але не хотіло втрачувати ся.

Одночасно з наведеним вище проєктом, той самий соймик брацлавекого воеводства р. 1735 висловив і другу думку що до оборони від гайдамаків воеводства. У інструкції послам, вираженим від соймика до короля та коронного гетьмана, заведено внесеня, щоб Річ Посполита дозволила воеводству скласти на власні кошти міліцію у запомогу українській партії, з умовою, щоб ся міліція була підлегла регіментарю сеї партії¹⁾, але внесенє довго зоставало ся без наслідків. Шляхтичі обмежились на тому, що оповістили про хіть назначити новий земекій податок на міліцію, але не квапились виконати свою обіцянку. Через протяг 15 р. ніякої міліції ані зібраня податків на неї ми не зустрігаємо у актах. Тільки 1750 р. через те, що гайдамацкі напади зміцніли так як ще ніколи ранійш, думка про міліцію на кошти українських воеводств знов заворушилась на соймиках і на сей раз її вже виконано. У один і той самий час соймики, зібрані і у Брацлавщині та і Київщині ухвалили сповнити сю думку. Брацлавский соймик на засіданю 16 вересня 1750 ухвалив зараз же скласти невеличку міліцію з тих, що були під руками, надворних паньских жовнірів. Начальство над сею міліцією соймик поручив дворянину Данилу Мацевичу й наказав останньому у протяг цілого місяця стежити гайдамаків та вигнати їх з воеводства. Мацевичу дано дозвіл: згонити з сіл крестян, щоб розшукувати гайдамаків, вимагати віддати під его розпорядок всі надворні міліції, дурно харчуватись, арештувати та страчувати усіх, кого він буде підозривати, що брали участь у гайдамаччині або мали звязки з ними. У нагороду за таку діяль-

порожців, що приїхали купити хліба. Він звелів їх повбивати як ніби то гайдамаків, а справді для того, щоб посісти їх майно та коні. Див. N. XI, 21. а також Скалковській — Історія Новой Сѣчи т. II. стр. 121.

¹⁾ Див. N. LXXXII, 169—170, 177 та 179.

ність Мацевичу та того міліції обіцяно віддати всю здобич відібрану від гайдамаків¹⁾.

Брацлавське воеводство не задовольнилось сею дочасною постановою. На другім засіданю 17 вересня почали вироблювати проєкт справжнього повсякчасного ополчення. Було ухвалено скласти воеводеку „ляндміліцію“. Кожний пан, дідич староства й инчі повинні були до квітня другого 1751 р. виставити одного зазброєного та зодягненого верхівця від кожних 120 крестяньських дворів, що були у єго маєтку. Ревізорам, обраним на сему соймаку, поручено було до того часу перевірити всю існуючу людність воеводства й скласти роспис сїх податків межі всіма маєтками. Панів, що не виконають сеї ухвали, соймик лякав військовою езекуцією та заплаотою кари. Міліція 2 квітня повинна була зібратись у Виниці й там отаборитись. Урядниками сеї міліції настановлено шляхтичів, обраних на рік, з титулом ротмістрів, але без платні; а головний розпорядок у сій міліції соймик поручив брацлавському підкоморю князеви Михайлови Четвертинському. Жовніри, яких прислалі у міліцію, повинні були бути в ухваленому мундурі (зеленої краски), з зброєю, яку складали рушниця, списи та сокіра, з потрібним запасом пороху та олова та на добрих конях, так щоби кожний кінь коштував що найменше 100 золотих. Усе екіпованє повинен був дати пан а також й кошти, на якіб міг у поході й у таборі прохарчуватись жовнір з єго конем. За утїканє, за те, що не прибуде або зрадить жовнір, перед карним судом відповідав той пан, що поставив жовніра. За грабіжки ж, за знасилуваня у походах відповідали ротмістри та їх поручники. Офіцери повинні були все пробувати у таборі міліції, і навіть у мирний час, один з них повинен був бути при команді. Офіцерам надано право безпеляційного суду над жовнірами²⁾.

Ще більш енергічних засобів ужив соймик київського воеводства, який був одночасне з брацлавським. На засіданю 18 вересня р. 1750 шляхтичі ухвалили збирати податки від димаря з своїх маєтків у цілій Київщині, щоб склалось 100000

¹⁾ Див. Н. ССХІ стор. 490—493.

²⁾ Див. Н. ССХІІ, 497—501.

золотих. З сего податку відділено 20000 на збільшене платні регулярному війську української партії; а на решту 80000 воеводство повинно було здержувати повсякчасну міліцію. Щоби зорганізувати сю міліцію, вибрано тут же на соймикі комісію з 15 чоловіка¹⁾. Ся комісія справді зібралась 2 лютого р. 1751 й виробила ось які постанови для устрою воеводської міліції. На гроші призначені від воеводства з податків від димаря ухвалено одержувати 3 корогви з 100 чоловіка кожна. Ротмістрами корогов повинні бути пани київського воеводства й відбирати щорічної плати 2000—2500 золотих, й окрім того хорунжі вибрані ротмістрами з платою 800—1000 золотих. У кожній хоругві мало бути 30 товаришів, кожний з двома шеревими. Товариш повинен був одержувати щорічної плати 600 золотих. Окрім того у кожній хоругві для догляду за ладом повинно було бути два ревізори. Зброю, убраня та харчі товариші повинні постачати на свої кошти. Комісія настановила ротмістрів і вони повинні були зараз же наwerbувати повне число у свої хоругви й на 15 мая того-ж року прибути у Житомир. Комісія, перевіривши справжню кількість хорогов, повинна була двічі на рік справно видавати платню. Міліція повинна корити ся волі коронного гетьмана й збільшити собою численність української партії. Право безапеляційного суду над жовнірами та уловленими гайдамаками цілком належало до ротмістрів. Товариші відповідали за грабіжки та сваволю шеревих; а за товаришів відповідав ротмістр. Заборонено було користуватись з міліції для инчої якої мети, окрім прямо назначеної, а також виводити її за кордон воеводства. Мундиром для міліціонерів повинні були бути синій кунтуш та червоний жупан. Малюнками на прапорах корогов могли бути: герб воеводства або чудотворний образ Бердичівської Богоматери. Коронний гетьман, одержавши звістки про постанови соймика та єго комісії, подякував воеводству, прийняв хоругви міліції під свій уряд й звелів ротмістрам корити ся розпорядкам реїментаря української партії²⁾.

¹⁾ Див. N. CCXL, 482—485.

²⁾ Див. NN. CCLXVIII, 559—565, та CCLXX, 568.

Таким чином заходи, яких думали ужити шляхтичі двох воеводств у мить найенергічнішого настрою, повинні були повести до організації міліції числом до 500 чоловіка жовнірів. Можеб ся міліція у якійсь мірі й змогла задоволити ту потребу, що викликала її, як би вона на практиці відповідала тому характерови, якого бажав соймик. А справдіж міліція стала далеко не тим, чим хотіли зробити її строїтелі. У своїм устрої міліція беззастережно повинна була відбити ті риси моральної охлялости, які характеризують у сей час усе шляхотство. Міліції склались у обох воеводствах й існували три роки (1751—1754). Але за сей час ми зовсім не зустрічаємо слідів їх діяльності проти гайдамаків. Одним одним відділ, що ходив у похід проти гайдамаків — се був той, що соймик склав у Винниці р. 1750, яко дочасний захід, й який віддано під заряд Мацевича. Відповідно інструкціям, виданим соймиком, відділ сей рушив у похід у вересні й був під командою регіментаря української партії Ожги до кінця жовтня 1740 р. Як минув місяць, то й відділ, відповідно інструкції, даній соймиком, розпущено. За сей час Мацевич відбув з розказу Ожги похід у Київське Поліся й допоміг вигнати з сеї області дрібні гайдамацкі ватаги, що прийшли у польські кордони з київського округу¹⁾. Після того, як скінчив сей похід, то й Мацевича й офіцера Волинецького, що був під зарядом останнього, покликано у суд через скарги, які подали шляхтичі за бешкети та знасилованя, які робив їх відділ по шляхотських маєтках; а з другого боку й гайдамаки пометились, бо проломом узяли, зграбували та зруйнували хату Мацевича у Володарці²⁾.

Сам соймик дивив ся ва міліцію Мацевича тільки яко на щось дочасне. Головнуж надію покладали на міліції, про організацію яких ми говорили вже ранійше. Міліції сї справді склались перед маєм 1751 р.; але потім у протяг трох років ми не зустрічаємо й натяку про їх діяльність проти гайдамаків. Про існуванє їх ми довідуємо ся тільки з безлічи поданих скарг на бешкети, знасилованя та руїни, які претерпіли

¹⁾ Див. NN. CCXLVIII, 517—518. CCLI, 522, та CCLIII, 532.

²⁾ Див. NN. CCLVI, 538, CCLVIII, 543, CCLX, 547.

мешканці від міліціонерів у обороняємих ними воеводствах. Так у київському воеводстві вже у липні 1751 р. уніятський митрополіта Фльоріян Гребницький скаржить ся, що воеводські міліціонери нарочито уникають від зустрічи з гайдамаками й замість того, щоб ганяти ся за гайдамаками, вони їздять по митрополітичних селах, вломують ся у крестянські комори й грабують усе, що знайдуть там¹⁾. Отакі скарги на міліціонерів що року усе збільшують ся, а р. 1754 стають загальними. Одні шляхтичі жалують ся на виправу сидоміць з шляхотських маєтків харчів та грошевої контрибуції, інші на грабівки у селах та місточках, треті на особисті образи та побої. Ось наприклад товариші воеводських хоругв вломались у хату до пана Пержхали й побили єго до смерти. Другі, з п'яних очей, обложили хату пана Проскури й стріляли у вікна та двері. У маєтку пана Прушиньського міліціонери, ставши на постій, знищили усе господарство, знівечили крестянську садовину та городину, зграбували комори, знищили рибу у ставках, вломувались у будинок пана й били єго гостей та челядь і т. и.²⁾. На останку ротмістри, забувши про межу міліції почали вживати її для власної користи. Так один з ротмістрів Михайло Трипольський, щоби збільшити свій вплив на соймику, прибув на соймове засіданє на чолї своєї хоругви й тим спричинив ся до закриття соймику, який по статуту Речи Посполитої не міг засідати, коли на засіданю були зазбровні жовніри³⁾. Таке поведженє міліції, що показало усю її нездатність, викликало загальне обуренє поміж шляхтичів. Не задоволені взагалї з заведеня земского податку та принципіально протестувавші проти него, тепер указували на поведженє міліції, на її безкорисність та на шкodu, яку вона робить, і потроху перетягли більшість шляхти на користь своєї думці. Пани переставали виплачувати податки з димаря, тягли міліціонерів у суд і, на останку, у вересні 1754 р. багато панів київського воеводства гуртом вимагали скасувати міліцію. Перелїчивши усі утиски, які претерпіли мешканці воеводства від власного війська,

¹⁾ Див. NN. CCCI, 628—629.

²⁾ Див. NN. CCCXII. 661. CCCXIV, 663, CCCXX. 674, CCCXXI, 685, CCCXXII, 677, CCCXIX, 671, CCCXXIII, 679, CCCXVI. 665.

³⁾ Див. N. CCCXVIII, 669.

пани запевняють, що міліції о стільки-ж тяжко плюндрують їх, як і гайдамаки, що через поводжене жовнірів крестяни розбігають ся і маєтки їх пустіють. А через те єдине спасене від лиха вони бачать у скасованю заснованої ними міліції¹⁾.

Такаж доля трапилась і з міліцією брацлавского воеводства. Про сї події проти гайдамаків ми теж не зустрічаємо звісток. За те ми знаємо про її діяльність у иншому напрямі. Сею міліцією як хотів, так і правив голова її князь Четвертинський. Вона була коло него, як почесна варта, коли він їздив задля своїх справ, а часами заїзжала, на кого він скаже. Між иншим р. 1752 150 чоловіка з сеї міліції напали на городку канцелярню у Винниці, узяли її приступом, понобили та заарештували писарів і розкидали або покрали книжки та документи. Потім під р. 1754 ми зустрічаємо звістку про те, що брацлавська міліція набігала у суміжні села кїївского воеводства і начеб то, вимагаючи плати на свої харчі, грабувала та знасилювала, як тільки можно було²⁾. Сю міліцію як і кїївску скасовано під кінець 1754 р.

Таким чином єдине силковане, яке зробили шляхтичі для власної оборони, ні до чого не довело й саміж пани визнали єго невідповідним, нездатним та шкодливим. Після сего зоставалось одно тільки, щоби збільшити з місцевих жерел контингент війська української партії, се скласти зазброєні надворні козацкі міліції³⁾.

¹⁾ Див. NN. CCLXIX, 566. CCCXII, 658—661. CCCXIX, 671—643.

²⁾ Див. NN. CCCVIII, 638—641. та CCCXVII, 666.

³⁾ У праці д. Мордовцева „Гайдамаччина“ сказано, що надворні міліції польських маїнатів (себ то козаки) звались „народовою кавалерією“ (див. стор 65). Ся звістка заразом і груба помилка і анахронїзм. Народовою кавалерією звались 4 бригади легкої кїївщиї регулярного польского війська, які відокремлювались убранем від решти кїйних полків. Сама назва народовой кавалерії вперше згадуєть ся у постановах сойму 1775 р. (Volumina legum т. VIII стор. 100). Сю назву ніколи не можно було припасувати не тільки до надворних козаків, але і взагалі до панських міліцій, бо вони були приватні, а не народові. Помилка добродія Мордовцева нам здаєть ся ще більше чудною, бо у жерелі, з якого він переважно користував ся: „Наѣзды гайдамаковъ, Скальковского“, хоча народову кавалерію віднесено до більш ранійшого часу, але ясно сказано, що вона складалась „з панів, що служили своїм коштом“ (стор. 21).

Богаті пани південно-західного краю ще у XVII віці, (ст. 73) завели надворні міліції під ріжними назвами драгунів, гайдуків, паюків і т. в.; але небавом зразком для сих міліцій зробились надворні козаки, що вже з початку XVIII віку витиснули усї інші назви. Убранє та зброя козаків були простїйші, менш вигадливі і більш відповідали звичаям і самих міліціонерів і їх панів. Перш за все міліції призначувались для того, щоби збільшити почесть значного пана та бучність сего двору. По тих польских воеводствах, де у протяг XVIII віку цілком було спокійно, значні пани усе таки держали кілька десятків надворної міліції. За час виїзду, ся міліція була почесною вартою пана, витала парадною стрільбою єго гостей та инше. Окрім того міліції потрібні були панам, щоби заїздити один на другого, щоби виконати або стати супроти судової ухвали, щоби здержувати економічний лад серед крестян, щоби відбирати з них кару та ин. В українських воеводствах та у сусїдних з нами: волинському та подільському, коли ширилась гайдамаччина, надворні козаки стали боронити маєтки своїх панів від гайдамацких куп. А через те і число надворних міліцій по сих воеводствах побільшало. І старости і великі пани стали держати надворних козаків цілими сотнями. З сучасних записок ми довідуємо ся, що в Уманї, маєтку Потоцких, в половинї XVIII віку був цілий полк козаків з 2600 чоловіка¹⁾. Надворні козаки набирались з крестян, що жили по маєтках дїдича або у старостві. Крестяньска родина повинна була поставити зазбровного верхівця у звїсному мундурі, з потрібною зброєю, на добром конї, а за се весь час служби єго родина не відбувала паньщини і не платила податків та чиншу. Инодї, коли пан вимагав, щоби одежа і зброя були дуже розкішні, то кілька хрестяньских дворів виставляли одного верхівця і за се одержували вказані пільги²⁾. Пан звичайно давав козакам право обрати з поміж себе нижших урядників, які звались: атаманами, осаулами, сотниками инодї ротмістрами. Головним же урядником з назвою полковника був шляхтич. Найстаршим у сїй міліції був староста або дї-

¹⁾ Липоман — Bunt Gonty i Żeleźniaka, стор. 13.

²⁾ Тамже стор. 14. Записки Елеонори Кребсової: Autentyczny opis rzezi Humańskiej, Poznań 1840.

дич, а як не було останнього, то єго управитель — губернатор. Міліція існувала на кошти села, що належало до маєтку, а на случай, що крестяни не справно доставляли потрібне, то козаки силоміць виправляли військовою езекуцією¹⁾.

Надворні козаки справді складали доволі значну війскову силу, але шляхтичам не можно було цілком здати ся на певність її у боротьбі з гайдамаками. Козаки, що були у надворних міліціях, набувались з крестян, а через се і своїм походженєм і поглядами, і симпатіями цілком належали до крестяньства, яке виросло і підтримувало гайдамаччину. Ідучи проти гайдамаків, з наказу пана, надворні козаки старали ся все вести сю боротьбу о скільки можно мляво та ухилиючись. Але вони не обмежувались на свому й дуже часто прямо зносились з гайдамаками, остерегали їх, помагали втікти від погоні, переховували здобич і за свою запомогу діставали якийсь пай. У актах ми зустрічаємо звістку, що 1732 р. запорожець Яким, що живив ся з гайдамаччини по південному Поділю, мав звязки з урядниками місцевих мійських козаків, відводив до сотників заграбованих коний і забирав у них харчі та потрібні оповістки. У тій самій місцевости другий ватажок Клобуцкий ділив ся з ротмістром надворних козаків і ин.²⁾ Часто надворні козаки самі брали участь у гайдамацких походах. З зізнань уловлених гайдамаків ми бачимо, що уманські козаки випросили у начальства увільненє начеб то ловити риби, а сям часом вказували шлях гайдамацким ватагам³⁾. У тих випадках, коли гайдамацкий рух розширював ся та переходив у крестяньске повстанє, надворні козаки вже не поодинокю, але всі, скільки їх було, приставали до крестян. Наприклад р. 1734 до гайдамацкого та крестяньского повстаня пристали всі надворні міліції брацлавского воеводства. Польский уряд довідав ся, що у таборі повставших крестян були надворні козаки з маєтків: Яруги, Лучиньця, Шаргорода, Рашкова,

¹⁾ Див. NN. II, стор. 2; III, 4, VII, 12, CLV, 315; CLXXII, 355; CLXXV, 362; CCCLXII, 769, а також Скальковский — Навзды гайдамакъ на Западную Украину, стор. 58.

²⁾ Див. N. XVIII, 38 та LIX, 104.

³⁾ Див. N. CLXXXI, 377.

Бершади, Марківки, Комаргорода та увесь полк уманських козаків з полковником Писаренком¹⁾).

Ганяючись за гайдамаками, надворні козаки дуже рідко доганяли їх. На звістки-ж, які вони давали польським урядникам, трудно було здаватись і дуже часто траплялось, що останні тратили свої команди через то, що повірили козакам. Автор сучасних записок Кітович каже, що козаки ледві зважувались гнатись за своєю братією-гайдамаками, і справді робили діло тільки тоді, коли їх не спускали з очий урядники польського війська. „Колиж діло приходилось мати по одаль, десь з боку, то вони наче вовк, що зустрів собаку, яка уродилась від пса та вовчиці, тільки обнюхували один одного й любенько розходились собі“²⁾). Надворні козаки, як помічає той же Кітович, тільки тоді якось бадьорійше гнались за гайдамаками, коли сподівались відняти багату здобич. От через що козаки ніколи не перепиняли, коли гайдамаки на весні набігали у край. За те в осени, коли, як вони міркували, що гайдамаки вертають ся з багатою здобичею, надворні козаки дбають догнати ватаги та захопити здобич, але бють ся тільки тоді, як здобають вперше змаганє. На відібрану здобич козаки дивилсь, як на свою законну власність, і шляхтич міг сподіватись вернути заграбоване гайдамаками майно тільки тоді, як добре заплатить козакам. Се оповіданє Кітовича цілком ствержуєть ся актовими датами: у рідких звістках про зустрічі надворних козаків з гайдамаками — ми все бачимо, що козаки віднимають гайдамацку здобич та на сьому й край. Під р. 1738 ми знаходимо оповіданя про те, що надворні козаки напали на гайдамаків, які вертались з походу, відняли у них 30 коней та вбили кілька чоловіка. А коли гайдамаки, згубивши здобич, поховались у сусідному болоті, то козаки перестали за ними й ганялись. Р. 1748 уловлений гайдамака розказував: що ватага, у якій був і він, ограбила багатий двір стольника Ружиньського, але небавом на них напали козаки з місточка Животова і відобрали усе, „що ми придбали з майна стольника“. Р. 1764 гайдамацка ватага довго гуляла у Події-

¹⁾ Див. NN. XXI, 44 та XXXVIII, 68—70.

²⁾ Див. NN. CXXXIV, 268; CXXXIX, 278, Kitowicz, т. II, ст. 138—139.

стриящині й, коли встигла вже зібрати багато здобичі, на неї напали козаки з Комаргорода та Шаргорода, гайдамаків розігнали, а всю здобич забрали і т. и. ¹⁾

Зі слів Кітовича вище наведених видко, що самі шляхтичі були пересвідчені у тому, що зорганізована ними козацка міліція небезпечна. Вони справді старались пильно стежити поведженню її. Як панови здавалось, що обрані урядники були дуже популярні, то він без усякої причини скидав їх й настановляв чужоземців ²⁾. Губернаторам та полковникам наказано було вистежувати настрої козаків і забороняти усе, що з шляхотського погляду здавалось небезпечним. Наприклад у одному з сучасних споминів ми зустрічаємо таку побрехеньку з побуту надворних козаків. Губернатор щорічно робив огляд уманському полкови й був звичай, після паради на огляді вгощати козаків у замкові. На одному з таких бенкетів губернатор Младанович став прислухатись до пісень, які співали й, помітивши, що козаки співвають переважно думи про Хмельницького, видав наказ полковнику — шляхтичу, щоби він забороняв козакам співати історичні думи ³⁾.

Одначе ж шляхтичі, не вважаючи на недовіріє й бачучи свою несилу виробити инчу, більш певнішу військову силу, не то що вдержували козацкі міліції, але навіть дбали збільшити кількість їх й для сего иноді поводитись доволі чудно та несподівано. Наприклад, після невдатного крестяньського повстання р. 1734, коли значна частина крестян, боячесь кари за участь у повстаню, пристала у гайдамаки, то старший польського війська та великі пани почали перекликати гайдамаків у надворні міліції й устроїли кілька козацких полків з гайдамаків, що схотїли скоритись та заприсягти на вірність Речі Посполитій ⁴⁾.

Окрім потреби обороняти свої маєтки від гайдамаків, панів південно західного краю, ще й з инчої причини підбивало держати доволі численні міліції. З міліцією далеко частїйше

¹⁾ Див. Kitowicz т. II, 139 — та N. N. CXXXIX, 278; CXCI, 393—394; та CCCLII, 742.

²⁾ Див. NN. VII, 11; IX, 17.

³⁾ Елзопора Кребе. Opis autentyczny rzezi Humańskieje.

⁴⁾ Див. NN. CXIV, 237 та CXVII, 241.

треба було наїздити на сусідів, ніж боронити кордон Речі Посполитої. У актових книжках та записках сучасників принаймні у десять раз більше трапляється зустрічати звістки про заїзди надворних козаків на сусідські двори, ніж про походи проти гайдамаків. Пани з більш великими маєтками, які держали по своїх околицях сотні а иноді й тисячі надворних козаків, аби тільки хто з них чим не задовольнив ся з шляхтича, що мав троха менчий маєток, то зараз і послав заїзд на останнього й через се мілка шляхта все боялась і слухала великих панів. Судова справа на підставі Литовського статуту довго тяглась та ще й не було кому виконувати судові постанови; а через те багаті пани й не боялись відповіди перед судом, а з своїми надворними міліціями їм можна було хозяйнувати поміж шляхтою начеб то й рівноправною з ними, бо добре тямли, що ніхто й не писне. І актових книжках майже тільки й є, що скарги шляхтичів, які мали шкоди від заїздів. Але сї скарги так і zostавали ся невдоволені, бо навіть коли суд і присуджував якусь пеню, то й то її не можна було виправити з чоловіка, які мав, порівнюючи, значне військо. Ось кілька зразків, узятих на вдачу з безліч численних діл такого напрямку, заведених у актові книжки у протяз XVIII віку. Р. 1700 чотирох дрібних панів скаржить ся на князя Ілька Четвертинського за те, що сотник надворних его козаків — Левко Купрач — з наказу Четвертинського напав на їх хати, вигнав їх, а добро забрав на користь свого пана¹⁾. Р. 1735 губернатор з Погребищ, маєтку князя Януша Вишневецького, шляхтич Ржондковский, послав надворну міліцію у заїзд на маєтки князів Любомирських: на містечко Білівку та село Огієвку. Козаки вирабляли там усякі збитки, грабували мешканців й так мучили та мордували багатьох, що від сего й умерли один шляхтич та трое жидів. Коли ж Любомирські звернулись з скаргою до Вишневецького, то останній відмовив задовольнити її хоч чим небудь²⁾. Соїмник брацлавського воеводства р. 1735 жалується, що губернатори з надворними козаками „не то що заїздять на сусідів шляхту, але недавно заїздили і на монастирі: домініканський та єзуїтський“. Через

¹⁾ Див. N. I, 1—2.

²⁾ Див. N. LXXIII, 137.

се пани і посилають до гетьмана депутацію прохати, щоби він зробив, що тільки може, й вгамував отаке безладє¹⁾. Р. 1640 надворні козаки брацлавского каштеляна Потоцкого під проводом свого ротмістра — шляхтича Скольського, напали на маєток князів Любомирських — Станиславів, ограбували мешканців, стріляли по них на вулиці, цькували собаками і т. и.²⁾. Того ж таки року відомий канівський староста, Микола Потоцкий, про сваволю якого й по сей час згадує народ, переїздивши з одного маєтку у другий, зупинив ся спочити з своєю численною командою надворних козаків у Карапишах. Хто єго вже знає, чим не задоволений був Потоцкий з Карапишан й відразу звелів грабувати безталанне село. Волохи, що складали більшість у мілїцїї, зараз же кинулись на крестян, багатьох мордували, гнали через стрій, відбирали майно, знущались над жінками і т. и.³⁾. Отаких й підходящих подій, з яких видно, на що великим панам потрібні були козацкі мілїцїї, є сила⁴⁾. Такі принадливі зразки підбили й дрібну шляхту витворяти те саме, що й великі пани, звісно тільки не так уже гучно. Ось наприклад під р. 1750 ми зустріли скаргу на пана Сущевича за те, що він склав невелику надворну мілїцію і по ночах їздив з нею на битий шлях грабувати. А щоб свої вчинки звернути на гайдамаків, то він засїдав у тих містах, які злюбили останні⁵⁾. На останку серед загального безладя та анархїї, регіментарі та офіцери справжнього війська вимагали, щоби до них прилучались надворні мілїцїї, для походу проти гайдамаків (на се вони мали соймову ухвалу), а справді вони й не гадали про похід, а заїздили з надворними козаками на маєтки багатих панів, щоби пожитись їх майном. Згаданий вже регіментар Нігославский покликав з Умані сотню надворних козаків й звелів їм ограбувати хату пана Бушівського. Через кілька років після сего товариш панцирної короги Монкольський, покликав надворних

¹⁾ Див. N. LXXXVII, 180

²⁾ Див. N. CLV, 316.

³⁾ Див. N. CLX, 326—329.

⁴⁾ Див. NN. CLIII, 312; CXLVI, 295; CLXXV, 362; CCCLXII, 768 і т. и.

⁵⁾ Див. N. CCXLIII, 508.

козаків з богуславського староства, щоби гнатись за гайдамаками, й замість сего зробив заїзд на містечко Кошовату ¹⁾).

Одначе небавом господарі маєтків та староств почали не давати регіментарям та взагалі військовому урядови кермувати мійськими козаками. Чим більш під'упадало справжнє військо Речи Посполитої, тим частійш гетьмани та регіментарі покладали всю оборону кордонів українських воєводств майже цілком на надворні міліції. Військовий уряд повсяк час кликав до себе сї міліції, а старостам та панам здалось се важким, от вони й опротестували право регіментарів порядкувати над козаками, яких організовано на приватні кошти, щоби задовольняти потреби кожного господаря. З початку XVIII в., поки гайдамацких нападів було не дуже багато, та коли українська партія не збезсилїла цілком, гетьмани та їх намісники регіментарі хоч і користувались з права кермувати надворними козаками, але рідко. На случай хіба справжньої потреби надворну міліцію, і то з окремого дозволу її хозяїна, закликали у табор ²⁾. З часом же, чим частійші були гайдамацкі набіги та чим більш розбігалось у рости справжнє військо, тим більше розвелось надворних міліцій, щоби кожному господареві можно було краще захистити свій маєток. З свого часу військовий уряд починав більше привикати до думки, що отї міліції і є головний контингент тої військової сили, якою вони повинні кермувати. На случай же потреби військовий уряд привик уживати переважно тільки козаків, не дбаючи про справжню організацію власного регулярного війська.

У Речи Посполитої не було закону, який би показував господарям приватних міліцій віддавати їх у повний розпорядок громадського уряду. Почуваючи таку незручність, регіментарі звернулись до королівської ради, щоби вона упорядкувала се діло і р. 1744 вистарались на корисну для себе ухвалу так звану „Гродненське консіліюм“. Сею постановою звелено старостам українських воєводств організувати відділ з 1200 козаків і віддати его під уряд гетьмана. Окрім того старости не мали права вимагати від крестян записаних усі козаки нї

¹⁾ Див. N. N. CLXXII, 354 та CCLXI, 548.

²⁾ Див. N. N. CXII, 233; CXXXVI, 271 та CC, 414.

³⁾ Див. стор. 436, 438, 442, 449, 452, 454 та 571.

паньщиви, нї внших хозяйских податків³⁾). Довідавшись про сю постанову, старости виголосили, що вони не визнають її обовязком для себе, бо королївска рада може тільки доглядати, щоби виконувались видані постанови, а сама вона не має права писати закони — се належить до одного сойму. Трактуючи про надворних козаків, Гродненське консіліюм не по правді зазначило їх назвою „городових козаків“, й на підставі сього терміну бажало приписувати до них соймові конституції про городових козаків, ухвалені ще з початку XVII віку. Городові козаки у той час складали окрему веретву, яка мала свої права та привилеї, але ще у кінці XVII в. городових козаків не стало на Україні. Тогочасні міліції були не городові, а надворні козаки, зібрані з крестян з власного бажаня та для приватної потреби старостів. Про сі міліції не згадує ні одна соймова постанова. Опіраючись на такі арґументи, старости не то що не думали зазброювати відділ козаків, який вимагали від них, але й відмовили вислати на вимаганя реґіментаря і ті міліції, що вже були. Гетьман, реґіментарі та ті, що стали на їх стороні, обласні соймки, потрбували налякати старост, щоби вони слухали. Для сего р. 1750 гетьман попросив короля, а той покликав до свого „задворного суду“ не слухняних старостів та в куці з тим реґіментар Ожга сповістив управителїв староствами, що як вони не сповнять наказу військового уряду і не виставлять потрібне число війска, то він звелить їх заарештувати і судити ме військоvim законом. Шляхтичі ж, що зібрались на обласні соймки, зраділи сему випадкови, що можуть скинути обовязок оборони краю на господарів королївських старостів і почали примушувати їх виконати Гродненске консіліюм. Соймик київського воеводства поручив депутації, вираженій до гетьмана у червні р. 1750, сповістити останнього, що він повинен примушати старост, виставити 1200 козаків на оборону краю від гайдамаків „відповідно з давними ухвалами держав Речи Посполитої“. Другий київський соймик, зібраний у вересні тогож таки року, у свої постанови завів і ось що: Державці старостів київського воеводства по закону повинні виставити із старостів городових козаків на запомогу реґулярному війскові. До сего ми обовязуєм їх і сею нашою постановою. На случай же, як вони у сьому разі спротивлять ся закону та встановленому звичаю і відмо-

влять прислати у головну війскову квартиру вимагане число городових козаків, то за таке злочинство проти уряду кийське воввóдство муситиме сповістити, що посади непокірливих старост опорожнені. Теперішньою ухвалою ми постановили справдити свою нахвалку і окрім того даємо право трьом виборцям непокірливих старост покликати до королівського асесорського суду.

З сих нахвалок нічогосьенько не вийшло. Державці староств були занадто значні та багаті для того, щоб звернути на них хоч яку небудь увагу. Відповідаючи на судові заклики та нахвалки гетьмана та соймаків, одні старости сказали, що кошти з їх староств не дають спромоги вдовольнити військовий уряд, — а другі завважили, що й саме вимагане не має під собою законного ґрунту. Ось наприклад винницький староста, Калиновский, як єго покликано у суд, завів у гродські книжки, що „хоч він і має ватагу городових козаків, у такому числі, на яке може постачити коштів та потреби староства, але він ні у якому разі не може вирядити їх на запомогу „українській партії“, бо їх ледви вистарчить оборонити винницький замок, де сховані архіви воеводства та багато поважних съвятинь, які хіба безглуздий кине нерозважно. Господар білоцерківського староства у равському воеводстві, князь Станислав Яблоновский, зробив ще наглїйше. Він навіть не відповів, як слід у суд, що кликав єго, а просто послав у староство два накази: до свого управителя та до надворних козаків. У першому наказі Яблоновский пише до свого намісника, щоб він ні у якому разі не виставляв козаків, як вимагатиме військовий уряд, а обороняв від гайдамаків виключно кордонні староства та білоцерківську фортецу. Що до відповіді перед військовим судом, то він заспокоював управителя тим, що цілком приймає її на себе й тут же глузує з вимагань, „заснованих на негаразд зрозумілому законі“. У наказі ж до надворних козаків Яблоновский писав: „через те, що козаки, які тепер єсть в Білій-Церкві, нічого спільного не мають з колишніми городовими козаками, то вони й не повинні на підставі сучасних законів слухатись якого иншого уряду окрім економічного. Тоді, як я збирав вас, виключно по моїй власній волі, то я тоді мав на увазі, увільнивши вас від чиншу (який все я можу поновити), тільки оборону кордонів залогою у моїй фортеці; а от тепер я

і забороняю вам корити ся чийомусь иншому розпорядкови, окрім мого власного“¹⁾).

Побачивши, що старости енергічно змагають ся, військовий уряд відцурав ся від своїх вимагань керувати надворними козаками і лишив їх цілком на волю старост та панів. Як і вище ми казали, що є в порівнянню числені мілції не сцен-тралізовані під загальний уряд та чинивши волю своїх панів, були доволі непевною обороною проти гайдамаків, з якими до того у них було багато звязків родинних, віри, загальности поглядів та інтересів.

Таким чином з перегляду тих військових сил, які і уряд і пани українських воєводств мали, — видно, що Річ Посполита не спроможна була зброєю спинити розвиток гайдамачини. Не більш удачними були і ті проби, яких ужшла шляхотска громада через суд, адміністрацію та політичні зносини.

У шляхотській громаді кожную мить почували потребу ужити цілу низку адміністраційних заходів проти гайдамаків, а особливо проти тої запомоги, яку останні мали серед крестяньского люду. Але у тогочасній Польщі не було окремих громадских органів, які б пильнували адміністраційну справу, а через те сю функцію покладено частиною на військовий уряд, частиною ж на самих дідичів. Через брак адміністраційного уряду і всі адміністраційні заходи не тільки не могли мати якусь систему, але хоч в ряди-годи і появлялись, то були, як випадки, не забезпечені від власної сваволі. Так часами якому завгодно військовому та земському урядникови здавалось потрібним збільшити догляд над крестянами, обшарити непевні місця, де на єго думку могли переховуватись гайдамаки; завести паспорти, або зробити опити або військову екзекуцію у якій небудь волости. У такому случаї він видавав універсал, яким запрошував прийняти отсі єго порядки, які здавались єму безпримінними. Звісно такі універсали більш менш щиро та на більш менш все обмеженому обшарі виконували ся. Се залежало від доброї волі та щирости підданців автора універсалу та від району посади останнього.

¹⁾ Див. NN. CCVIII, 428; CCXIV, 436; CCXV, 437; CCXVIII, 442; CCXX, 449; CCXXII—CCXXV, 451—457; CCXXVII, 459; CCXL, 484 та CCLXXI, 569.

Р. 1736 соймик брацлавського воєводства вигадав адміністративний захід, яким силкувались знищити гайдамаччину, зруйнувавши ті місця, де формувались гайдамацкі гурти. У постанови соймика було занесено таке рішення: „Бажаючи викоринити хлопську сваволю, яка розростаєть ся на сходах, що бувають по самотних хуторах, лісах, на степу та по гардах ¹⁾, ми теперішню постановою ухваляємо, щоб за вісім тижнів у перелічених місцях були зруйновані всі житла, а як що за сей час їх не зруйнують хозяїни, то війскові коменди повинні розкидати їх.. виключаючи тільки ті хутори, які збудовано, щоб розводити пчолу“ ²⁾. Сю постанову справді виконано у степах Брацлавщини, але звісно вона не мала впливу на розвиток гайдамаччини. Окрім зруйнованих хуторів та гардів гайдамаки й на далі знаходили захист по селах, лісах, пасіках та зацілених хуторах, тай про самий розпорядок скоро забули, а як захід випадковий тільки на один раз потрібний, то его у друге і неживано. Господарі та крестяни через кілька років потроху зновили зруйновані хутори та розвели ще й нові. В універсалї гетьмана Потоцького, виданому р. 1751, ми знов здибаємо вказання на отей гайдамацкі захисти. „Надкордонні судці брацлавського воєводства, писав Потоцький, звіщають мене, що бурлаки і взагалї усеї, що не мають сталої роботи, на зиму звичайно сходять ся до горалень, броварів та на хутори, звідкіля весною утїкають, збирають ся у численні купи та розпочинають грабіжки та огидливі бешкети. Бажаючи знищити отсе зло, я приказую реїментареви української партії, щоби він поручив патрулям, під командою певних людей, потрусити усеї горалні та хутори і усеїх, захоплених тут бурлак та гультаїв, за яких не поручать ся сїльські громади, представити у надкордонні суди“ ³⁾.

Отакі самі розпорядки, що вказують на потребу доглядати та трусити і степові і лісові хутори та пасіки, ми зустрічаємо ще кілька разів в універсалах реїментаря української партії Ожги. Самому Ожзі не можна було власними силами

¹⁾ Гарди се замітні житла на берегах річок задля рибного влову, або щоб улегчити перевіз через річку.

²⁾ Див. N. CVII, 233.

³⁾ Див. N. CCLXXII, 574.

зробити сего, от він й совітує місцевим панам узятись за сю справу з допомогою надворних та земських міліцій¹⁾.

Поруч з наведеними засобами військові та земські урядники бачать потребу невинно доглядати настроїв та звязки крестян; для сего у них було тільки одне — скласти сей обов'язок на самих же панів. Через се вони обмежують ся на тому, що в ряди-годи посилають до останних універсали, щоби нагадати про потребу догляду за крестянами, велять заарештувати тих, що здасть ся мають звязки з гайдамаками, та виражати їх у суди або відавати їх на розпорядок військових команд, і т. и.²⁾. Звісно, такі циркуляри були зайвою формою, яка прикривала адміністративну силу громадського устрою та не мала ніяких практичних наслідків. Пани ради власної безпечности, скільки можно було, стежили за настроєм своїх крестян; але вони давали перевагу карати крестян у себе дома і лічили для себе некористним втручати у сю справу громадські суди та військовий уряд. Панам треба було робочих рук і вони думали, що тяжко карати крестян, щоб спекатись загальної небезпечности, для них буде дуже тяжко на кешені; а через те й не згоджувались збезсилювати свої маєтки. Навіть у тих випадках, коли військовий уряд опріч ініціативи панів, трусив і виправляв кари та військові езекуції по селах підозрінних у дуже тісному звязку з гайдамаками, то дідичі звичайно ставали за крестян, доводили, що усе те не має нічого певного і кінчили справу позвоу проти військових урядників за втрати через знищенє крестян, то через те, що деякі з них утїкли з маєтків³⁾.

Бажаня шляхти придавити гайдамацький рух немилосердям особливо виявилось у діяльності дуже численних судів, які судили тих, що як небудь дотикались до гайдамаччини, хоча через те, що війська було дуже мало, а адміністрації і зовсім не було, то й безмилосердя судових приговорів не досягало мети; а навпаки зміцняло енергію та додавало гайдамакам охоти діяти з більшою відвагою. Сучасник Поляк каже, що гайдамаки „знаючи, що, як кого вловлять, замордують на смерть, все боронились до останнього. Звичайно треба було

¹⁾ Див. N. N. CCVIII, 427; CCXI, 432 та CCLI, 522

²⁾ Див. N. CC, 414.

³⁾ Див. N. N. CLXXIV, 360; CCI, 416; CCV, 423.

виставити 200, 300 або і більше чоловіка нашого війська, щоб осилити 50 гайдамаків. Рівному або незначно тільки більшому числом військови гайдамаки ніколи не уступали ¹⁾). З актових документів ми дознаєм ся, що польські суди раз-у-раз приговорювали, не виключаючи ні кого, усіх тих, що або прямо або хоч трохи замішані у гайдамаччину, або тільки підозріних у зв'язках з нею, мордували, щоби в'яснити справу, а потім засуджували на більш менш тяжку смерть. З більшим розпорядком і швидше за всіх у сьому разі справлялись військові суди. Той же самий сучасник каже; що військові урядники постановили собі за правило: зараз же карати на смерть усіх, що попали у полон гайдамаків; „більшостю“ вони веліли вішати на дерево на тому самому полі, де бились; а вноді коли стало часу, садовили живих на палі“, вноді під таку езекуцію попадало доволі велике число полонян. З рапортів польських офіцерів видно, що у лютому р. 1737 у Лисянці, головній кватирі української партиї, за тиждень покарано 40 чоловіка; у марці того ж року у один день повішено 25 чоловіка і т. и. ²⁾). Ті, незначні числом гайдамаки, що уловлено не військовими командами, попадали у розпорядок усяких інших судів, які не то що не уступали військовому суду у бездушности, але навпаки, маючи більше часу та усякого знарядя, віддавали полонян на смерть ще більш тяжку. Суди городські, магістратські, „домініяльні“ та інші звичайно діло вели більш повагом, як слід в карних справах. У такому разі підсудного тричі мордували і вже потім карали на смерть; але не вішали, а більшостю садовили на кілок або четвертували ³⁾).

Шляхтичі не обмежувались на сих судах, коли обставини збільшували небезпечність, й відчиняли на який час нові суди, маючи на меті таким чином збільшити безмілосерде, яке дійсно не залежало від суду, а від виконуючого уряду. Після крестяньського повстання р. 1735 брацлавський соймик вибрав судців, які повинні були скласти з себе спеціальний суд,

¹⁾ Kitowicz, II, стор. 140—141.

²⁾ Там же стор. 139 та теж див. NN. CX, 230; CXI, 232; CXII, 234. CXII, 235; CXIV, 237; CXVII, 241; CXIX, 247; CXXXV, 270; CLXXXIII, 380 та CCV, 423.

³⁾ Див. стор. 102, 173, 268, 322, 384, 388, 397, 465, 472, 683, 723, 734.

щоб стежити та карати гайдамаків. Суд сей звав ся „causarum exorbitantiarum“. Р. 1750 той самий брацлавскій соймик на який час обрав новий карний суд, що звав ся „суд boni ordinis“¹⁾. На останку, за згодою з державами: російською, турецькою та молдавською засновані так звані „надкордонні суди“, у яких беруть участь депутати обох сусідських держав. Особливий розвиток мав надкордонний суд, заснований 1735 р. над російським кордоном; сей суд у протяг 50 років засідав у Мотовилівці, кордонному пункті кївського округу²⁾. Сей суд роззирав обошльві претенсії мешканців обох берегів Дніпра, а переважно діла про гайдамаків, як що вони були російськими підданцями або втікали за російський кордон, що траплялось у більшості випадків. Ті російські комісари, що брали участь у сьому суді, під впливом повсякчасних вимагань, невідступних прохань та дскучливих налягань польських товаришів у сій справі, повинні були потроху залишати попередню ролю судців й у значній мірі узятись за цілком виконуючу діяльність. Звичайно, на їх долю припадало не стільки обмірковане того або иншого діла, скільки дуже численне листоване з ріжними урядами, щоб відшукати винних, про яких вказано у польських скаргах дуже неточно та помилково. У постановах суду російські комісари завше дбають цілком вдовольнити польські претенсії у тих випадках, коли вони ясно доказані й коли не було сумніву у вині відсудних, та заступають за підсудних, коли суд хотів ужити занадто строгих заходів, хоч слідство й не довело виноватости, або годі, як кара значно перевисшала виноватість³⁾.

На останку, той захід, якого, майже що не вгаваючи, уживали шляхтячі українських воєводець проти гайдамаків, складалась з того, що шляхтичі повсякчасно засиляли до російського уряду вносеня та скарги про шкоди, які роблять гайдамаки. Шляхтичі думали, що не тільки обовязок обороняти межу Речи Посполитої повинен лежати на російському урядови, але російський уряд мусів також і покривати шкоди, які тра-

1) Див. NN. LXVII, 122. CCXLI, 502—505.

2) Див. NN. з XCII до кінця.

3) Див. N. CCCXXV, 683. Російські комісари відмовляють підписати кару на смерть, яку присудили польські комісари.

пились через грабіж. От з сего то погляду шляхтичі не то що засипають надкордонний суд такими вимаганнями, але й дбають, при першій нагоді, заявити їх і центральному російському урядови. Задля сего соймики воеводств виражали численні депутації до „главнокомандуючого“ російським військом (Мінґа, Кейта і п.), до київських генерал-губернаторів (фон Вейсбаха, Леонтієва), до російських посланців у Варшаві й навіть прямо до петербурзького двору. Таким депутатам давано самі найдокладніші інструкції, у які заведені навіть й дуже дрібненькі шкоди та імя тих, що брали участь у гайдамаччині, й які вимагали від депутатів небезпримітно виклопотати, щоби шкода була виплачена, а гайдамаки уловлені. У такому ж напрямі вдавались до російських посланців, „главнокомандуючих“, генерал-губернаторів й польські комісари надкордонних судів тоді, як російські товариші їх знаходили неможливим вдовольнити дуже вже витребенькуваті вимагання. До того ж соймики українських воеводств, виражаючи депутатів до сойму, поручали їм постійно просити короля та держав Речи Посполитої, щоби вони вплинули на рос. посланця, щоби через се їх скарги та вимагання могли цілком вдовольнитись ¹⁾.

Російські урядники, одержавши перші звістки про гайдамаччину, ужили усього, що можна було, щоби скільки мога вдовольнити польські вимагання. Вже р. 1737, з наказу Мінґа, шпарко заходжують ся біля оборони польської межі від гайдамаків. Для сього розстановлено на все варті та форпости понад кордоном й ріжним урядникам наказано ловити гайдамаків ²⁾. Через кілька років сим форпостам надають справжню організацію й надії їх строго контролює місцевий та центральний уряд. По кількох більш значних точках межі: у Вишгороді, Кременчуку, Крилові, у Орловській та Архангелогородській фортецах устанавлюють ся головні форпости під зарядом прем'єр-майорів. Від кожного центрального форпосту залежить кілька другорядних, що тягнуть ся понад кордоном. Надкордонну варту складали частиною російське регулярне військо, частиною ж надіслані для запомогі сотні українських козаків. Кер-

¹⁾ Див. NN LXXXVII, 180. CXLV, 294. CXLIX, 301. CLI, 305. CLVI, 319. CLXXIII, 359. CXСIII, 398. CXСVII, 408 та CCXIX, 445.

²⁾ Див. NN. CXIII, 236. CXV, 238. та CXX. 245.

маничам форпостів покладалось за обов'язок: без перестану їздити понад кордоном, не пускати гайдамаків ні за кордон, ні назад, розвідувати про місця гайдамацких зборів, перешитувати про грабіжки, на які одержані скарги з польської сторони й на останку, арештувати всіх гайдамаків і тих, що мали зносини з останніми, й доставляти їх у суд. Що тижня кожний урядник форпосту повинен був прислати до київського генерал-губернатора справозданє про свої вчинки, а той одержавши таким чином звістки, переслав до „колегії заграничних справ“ ¹⁾. Не вважаючи одначе на всі наведені вище заходи а також й на всі силкованя російських надкордонних комісарів, шляхтичі не то що не задовольнялись сим, але число вимагань їх усе зростало. „Иностранна коллегія“ через те, що до неї звертав ся російський посланець, який був у Варшаві, від часу до часу нагадувала місцевому урядови, що треба збільшити догляд на кордоні й спияти організацію гайдамацких ватаг. Ось напр. р. 1751, не вважаючи на вельми енергічні події київського генерал-губернатора, він одержав з державної військової колегії „височайший указ“, у якому стверджено засоби, яких ужив Леонтієв й у якому військова колегія ще й у друге виголошує інструкції, що до гайдамаків: „звелено до вас, генерала й кавалера, послати сей Єї Імператорської Величності наказ — звеліти вам як найпильнійше дбати, щоб розшукувати, ловити та викорінити вище прописаних, знов з'явивших ся гайдамаків, щоби не тільки не допустити їх збиратись більшими ще купами та грабувати, але й цілком викорінити. При вислїджуваню ж та довлї їх небезпремінно робити так, як велять вашіж накази. Щоб найкраще винищити таке злодійство та злочинство, а самих їх половити й знищити, треба, щоб ті команди, які там є, все й часто їздили у об'їздки, а полкових штабових обер-офіцерів та пичих, що там є, командирів, найстрогійшими ордерами підганяти й веліти пильно доглядати за своїми підданцями та мати охоту ловити гайдамаків, як вимагає того присяга, а все те вимагати від них, не попускаючи ні на крихту“ ²⁾.

¹⁾ Див. стор. 577, 580, 586, 598, 599, 601, 602, 619, 620, 621, 625, 627, 631 і т. и.

²⁾ Див. N. CCLXXX, 558.

З наведеного наказу так як і з події місцевого російського уряду та комісарів, видно, як пильнував російський уряд доглядіти рух, що особливо не відносився до безпосередніх урядових інтересів, а тільки, щоб підтримувати добрі суєїдські звязки з Речю Посполитою. Але чим більш поступався російський уряд, чим більш дбав про безпечність шляхти українських воєводств, тим більш вони вимагали, й тим більш вони привикали до думки, що клопотатись про їх спокій повинні не вони самі, й не Річ Посполита, а що сей клопіт повинен, як обовязок, лежати на російському урядови. Відповідно такому поглядови й вимагання заявляють ся більш в'їдливо, а заходи подій більш наглі. Для прикладу я наведу два характерні викрутаси. Р. 1748 у просьбі від панів київського воєводства до „Петербурзького двору“ межі инчих вимагань заведена скарга на те, що російський уряд не спроміг ся знайти у запорожеских стінах гайдамацких ватажків, що років з 10 як утікли туди; до сего пани додають, що фельдмаршал Мініх не представив їх у суд „через те, що мабуть одержав хабара від згаданих свавольних ватажків“¹⁾. Р. 1761 шляхтич Івашкевич заявив у надкордонний суд, що як російські комісари, розібравши докладно на судї його просьбу, цілком не вдовольняють його, то він лічить, що матиме право ограбити перших, які попадуть ся йому з російських крамарів так, щоби грабіжка відповідала вартости, означеній у його просьбі²⁾.

Ще більш дразливі були відносини межі шляхтою та Запорожем, звідкіля дійсно виходили самі численні й самі страшні гайдамацкі гурти. У просьбах поданих Поляками до російського уряду вони постійно вказують на участь Запорожа у гайдамацкому рухови, й до того нарочито змішували гайдамацкі гурти та запорожеке військо й ні про яке змагане проти їх помилки не хотіли й чути. Саме найщирійше бажане старшини запорожескої: розшукати гайдамаків й особливо ватажків або перебити зібратись гайдамакам у гурт, не можна було виконати у безкрайому та майже безлюдному степу. Поляки ж таку невесіпність постійно виставляли у скаргах

¹⁾ Див. Н. СХСVII, 409.

²⁾ Див. Н. СССXXXVIII, 713.

до російського уряду, як нарочиті попусти гайдамакам. Російські воєначальники з одного боку старалися роз'яснити польським депутатам справжній стан справи, з другого боку послали строгі догани у кіш, якими вимагали вжити усього, аби на запорожській землі перестали організуватись гайдамацкі ватаги ¹⁾. Спонукувані такими наказами кошові та старшини запорожескі стараються ужити усього, що можна, й часом поводять ся навіть доволі енергічно. Так 1736—1737 р., під впливом наказів Мініха, кошовий заборонив запорожцям ватажкувати у гайдамацких купах, закликав з степу в Січ усіх запорожців, послав відділ розігнати гурти, що зібрались у степу, й звелів покарати у Січі на смерть кількох гайдамацких ватажків ²⁾. Ще енергічніше поведив ся кошовий Грицько Хведорович Лантух (1755—1762). Він встроїв понад польською межею цілий рядок форпостів; організував з запорожців сталі чати у степу, щоби стежити за гайдамаками. Окрім того поводив ся з самими гайдамаками то строго, то всовіщуючи, й добив ся того, що майже всі ватажки послухались его, прийшли на Січ, заприсягли на тому, що не будуть вже більш грабувати, записались у запорожеский реєстер, а за се старшина й військо подарувало їм їх попередні провини. Тоді-ж з розказу коша, військовий есаул Петро Кальнишевский пішов у степ з відділом запорожців, зруйнував на Богови головне пристановище гайдамаків, забронне гарматами та засіками й розігнав ватагу, що боронила его ³⁾.

Але всі силкування запорожескої старшини, яка бажала довести, що вона не повинна у гайдамацкому рухові, не вдовольняли шляхтичів українських воеводств. На підставі того, що поміж гайдамаків попадають ся все братчики запорожеских

¹⁾ Див. NN. CCXCI, 615. CCXCVII, 623. CLXXI, 350. CXV, 238. У останньому документі ми знаходимо цікаві переговори фельдмаршала Мініха, з приїздом польським генералом Русецким. Мініх на підставі скарги Русецкого, посилав строгі накази до кошового; але вкупі з тим доводить Русецкому, що гайдамаки діють незалежно від Запорожа, і не підлягають під уряд кошового отамана. Русецкий дбає про те, щоби запевнити Мініха, що кошовий бере від гайдамаків хабарі, через що й допомагає їм.

²⁾ Див. NN. CX, 230, CXI, 231; CXIII, 235.

³⁾ Скальковский, — Історія Нової Сьчи, т. II, 178—182.

курень і що ватаги виходили з запорожскої території, шляхтичі і вважали кожний гайдамацький напад таким ділом, за яке повинно відповідати усе Запороже. Через се, не вважаючи на згадані висше заходи, яких уживала запорожска старшина, скарги на неї не перестали йти до російських военачальників. Окрім сього шляхта виявляла своє вороговане до Запорожа цілим рядком утисків, які повинні були поставити старшину у дуже незручний стан перед самим війском, ослабити її повагу й, на останку, до краю розгнівати на шляхту увесь запорожський кіш і зоставити єго стати поруч з гайдамаками. Сі утиски були у походах, які збирали часом урядники окремих польських відділів у запорожскі землі, а друге те, що хапали та страчували запорожців, які приїздили у південно-західний край задля родинних та крамарських справ. Навмисне, не розбираючи ріжницї межі запорожцем та гайдамаком, губернатори панських маєтків, дідичі та війскові польскі урядники лічили, що мають право кожного встрічного запорожця проголосити гайдамаком, покарати на смерть, посїсти єго майно, навіть і тоді, коли прихід запорожців звідома носив мирний характер. А запорожцям же не можна було ходити в українські воеводства, куди їх тягли ріжні житєві рахунки. У сьому краю жили родини більшости братчиків. Сюди вони їздили скуповувати скот, зброю, горілку та особливо запас хліба, потрібний на харчі війскові. Ся остання умова тільки збільшувала небезпечність запорожців. Шляхтичі знали, що запорожці мали доволі значні кошти для закупок, а через те Поляки були прихильні з тим більшим завзятем лічити їх за гайдамаків та не вірити їх виправданям, чим більш надїялись загарбати майна, яке мали конфіскувати після карі на смерть, начеб то гайдамаків. Силу отаких фактів зібрав Скальковекий в єго „Історія Новой Сѣчи“, яку він написав на підставі документів запорожеского архіву. Наприклад р. 1730 в брацлавському воеводстві губернатори уловили та покарали на смерть мало не 300 чоловіка запорожців, які їздили задля крамарських справ, або щоби побачитись з родичами. Р. 1738 у Немирові повішено 18 запорожців, які прибули у містечко Саврань купувати хліб. Тогож таки року 102 запорожців, які скуповували хліб в Умані, зрадливо схопив губернатор Табан, запросивши їх до себе на бенкет, а потім стратив, як гайда-

маків. Про такі саме вчинки згадуєть ся під рр. 1740, 1741 та 1750 в Умані, Чигирині, Сьмільї та інших ¹⁾). Вкупі з тим, начеб то женучись за гайдамаками, начальники польських команд, та пани з надворними мілїцїями не один таки раз переправлялись у запорожскі землї і замість гайдамаків, які не мали житла, грабили запорожскі зимовники села та хутори. У грудні р. 1742 відділ польського війська перейшов через кордон і захопив полковницку запорожську стоянку на річці Бог. Жовніри тут убили кілька чоловіка запорожців, других меж них і осаула покалїчили або полонили, спалили полковничий зимовник та зігнали силу скоту та коний ²⁾). Другого року на весні зроблено такий самий напад з розпорядку ретіментаря української партії Нїтославского. Польська команда біля Торговиці перейшла Синюху, отаборилась на Мертвих водах, допливі Інгула, і почала нищити запорожскі зимовники, що були понад сусідними річками та балками і відогнали з них багато коний та скоту ³⁾). У протяг часу з 1744—1749 р. полковники надворних умацьских козаків Ортинський і Закржевський кілька разів векакували в запорожскі степи, руйнували та грабили зимовники, заганяли табуни, та вбивали надібаних на степу та в зимовниках запорожців та пастухів ⁴⁾).

Такі вчинки звісно давали ґрунт для не порозуміння не то що з Запорожем а і з російським урядом, який вимагав вдовольнення за самоуправу на підлеглий Росві території та за напад зазброєної команди на російскі кордони. Таким чином самі шляхтичі своїми свавольними вчинками руйнували ті наслідки, яких вони добивались через докучливі дипломатичні зносини.

Розказані више подробиці обнимають усї характерні риси, які дають нам актові дати, що до причин початку гайдамаччини та до огляду подій гайдамаків з одного боку, з другого боку сї подробиці вказують на ті заходи, яких ужито польським урядом і шляхтою українських воеводств щоби бороти ся

¹⁾ Історія Новой Сьчи т. II, 120—121.

²⁾ Див. N. CLXX, 348, а теж Ист. Нов. Сьчи т. II, стор. 130.

³⁾ Тамже стор. 164.

⁴⁾ Сяльковський „Навѣды Гайдамакъ“ стор. 51.

з гайдамацким рухом. Ми не будемо слїдкувати за подїями кожної гайдамацкої ватаги, яких у межах Речі Посполитої у протяг XVIII віку перебувало безліч, тим більше, що у кожній поодинокій подїї ми у друге зустрілиб тільки згадані вище загальні тези. Ми обмежимось тільки тим, що зазначимо у гайдамацкому рухові ті хвилі, коли під впливом околичних та внутрішніх причин сей рух набирає більшої сили, росте у розмірі та охоплює значну частину, пноді більшість людности. По актових датах такі хвилі у протяг XVIII віку трапились тричі: 1734, 1750 та 1768 рр. Слабіш виших був рух 1750 р. тоді, як у 1734 та 1768 р., дякуючи щасливим політичним подїям, хронїчне гайдамацке безладє приняло форму загального крестяньського повстаня та набуло прикмету колотнечі з політичною основою.

Привчиною особливого розвитку гайдамаччини 1734 р. було безладє, виникше у той час у Польщі з приводу вибору короля. З початку 1733 вмер Август II, а у серпні тогож року сойм, що зібрав ся для вибору нового короля, подїлив ся на два ворожі табори. Один з них, що складав значну більшість, обрав за короля Станїслава Лещиньського. Меншість опротестувала сей вибір, виїшла з сойму та, проголосивши конфедерацію, оповістила, що королем Август III, саксонський курфіст. Росія, не бажаючи збільшити силу Франції¹⁾, під впливом рахунків, що до загальної європейської політики, протестувала проти вибору Лещиньського й, запрошена соймовою меншостю, послала своє військо до кордонів Речі Посполитої. Відомо, що втрученє Росії розвязало питанє на користь Августа III; у літку р. 1734 Мінїх узяв Гданьську фортецу, де зачинив ся Лещиньський, й примусив останнього подати ся до Франції. Ся боротьба за польський трон відгукнулась довгими колотнечами по всіх областях Речі Посполитої, та межі инчим і по українським воєводствам. Тодї як російське військо облягало Гданьск, Шляхтичі у кожному воєводстві складали окремі конфедерації, що ставали за одного з двох кандидатів й починали з того, що нападали на тих шляхтичів з свого воєводства, які нале-

¹⁾ З дочкою Станїслава Лещиньського повінчав ся король Людвик XV, посланець якого й вказав соймови на Лещиньського, як на кандидата вгодного Франції.

жали до противної партії. Таким чином цілий рік межі шляхтою воеводства відбувалась міжусобна партизанська війна, яка уявляє цілком хаотичну картину. Більшість шляхти південно-західного краю стала за Лещинського. Ще у кінці р. 1733 склались на користь Лещинському конфедерації у воеводствах: волинському, подільському, київському та брацлавському¹⁾, хоча у сих воеводствах були великі обширом маєтки магнатів, з яких більшість пристала до тої меншости, що обрала за короля Августа III. От з сього загального шумованя тут й схопилась міжусобна війна шляхти з значними дідичами. Через теж, що ні одні, ні другі не мали спромоги боротись власними силами, покликали взяти участь у сій боротьбі й крестян. Шляхтичі баламутили людність по маєтках вельмож і частенько нападали на них з власними зазброєними крестянами і т. и. Так наприклад, у актах ми зустрічаємо звістки, що шляхтич татарський підмовив крестян з села Івниці стати проти свого пана. Управитель межібожского маєтку, полковник Дессієр, зазброїв крестян та шляхтичів у підданому йому маєтку й напав з ними на деражнянський маєток князів Любомирських, самих найщиріших заступників Августа III й зовсім зруйнував останій. Околичня шляхта з барекого староства вривалась у маєтки вельмож: Ржевуских, Любомирських та инч. й грабували усе, що попадалось на очи і т. и.²⁾ З свого ж боку значні дідичі напустили на шляхту свої надворні козацкі та волоскі міліції. Губернатори, економи та инчі урядники маєтків: Любомирських, Потоцких, Ржевуских і инчих, сотники й ротмістри надворних їх міліцій насакували з міліціонерами на шляхотські маєтки, грабили двори, часто вбивали або виганяли господарів³⁾. До тогож серед загальної колотнечі багато шляхтичів устрявали у ню, начеб то задля політичної мети, а справді-ж, щоб поживитись на свою користь. Багато з них під своїм урядом склали невеликі ватаги з крестян, козаків та беззахистної шляхти й, називаючи себе борцями, то одної то другої політичної партії, грабували все, що траплялось та обіцяли добру поживу по дворах. Таку ватагу склав на

1) Соловьевъ, История Россіи т. XX, стор. 27.

2) Див. NN. XXIV, 49. LVI, 97. LXXI, 133. XCVIII, стор. 200.

3) Див. NN. XXI, 43. XXXIV, 67.

околиці Кременця шляхтич Адам Курдвановський й з нею грабував маєтки вельмож і шляхти у Брацлавщині. Дрібний шляхтич з уманської околиці Осип Мошинський, почувши, що російське військо прийшло в Умань, прийшов до російського полковника Полянського й почав вдавати з себе палкого борця за Августа III. Колиж полковник запросив його працювати обопільно з російським військом, тоді він набрав гурт з гайдамаків та власних крестян й пішов, не розбираючи, грабувати шляхотські двори. Команда Мошинського напевне знала заможність його сусідів й ті місця, де вони переховували своє майно. Не можна було захватись від хижости Мошинського, тим більш, що сам він на ниві грабіжки працював не покладаючи рук. Мошинський дивував навіть гайдамаків, що приставали до него: „Се лихо, не Лях, казали вони, аже сам не спить й нам не дає“. Працюючи через увесь час колотнечі, Мошинський перебив багатьох шляхтичів, змордував та зграбував сусідів у значній частині брацлавського воеводства. Не менш грабували складені шляхтичами й у інших місцях гайдамацкі ватаги. Наприклад по околиці Кременця хозяйнували гурти, які Шшесмицкий та Стецкий склали з дворян та крестян й які називали себе відділом козацького війська і т. и.¹⁾

Таким чинном самі шляхтичі втягали крестян у загальний розлад Речі Посполитої, а до того ще й самі крестяни надбали привід, який головним робом й підбив крестян на повстання. Під кінець р. 1733 з Київа прибуло у польські межі російське військо під командою генерала Кейта та князя Шаховського. Тоді ж значна частина сього війська пішла у осередок Польщі на заплгому Лассї та Мініху, деякі відділи, що переважно складались з лївобережних козаків, зостались в українських та сусідних з ними воеводствах, щоби бороти ся з шляхотськими конфедераціями, які боронили інтереси Лещинського. Прихід та боротьба російського й козацького війська з шляхтою розбудили далеко більшу надію серед людности, ніж могли сподіватись начальники окупаційного війська. Крестяни, що нічого не тямали у політичних комбінаціях, поя-

¹⁾ Див. NN. XXX, 57. XXXI, 59. XXXII, 61. XLIX, 91. LXXVII, 145. C, 203—210. CXXI, 246. CXXIV, 252 та CLIV, 313.

снили се по своєму й звісно у змісті найбільш придатному для них. Вони були певні, що російське військо вижене шляхту й допоможе у південно-західному краєві скластись козацьким полкам, які й відійдуть до лівобережної гетьманщини. Між крестян ходили чутки, ніби військові урядники російські видають грамоти від імени цариці, які дозволяють грабувати й стреляти панів та жидів та запрошують запрягати їй. Поміж людьми говорили, що для того, щоб кермувати повстанцями, виражено: Таньського (останнього козацького полковника, що був на правобережжі) та гетьмана Самуся (давно вже небіжчика). Те, що російські полковники приймали під свій уряд надворні козацькі мілїції з маєтків панів саксонського табору, та те, що російське й козацьке військо ставало супроти шляхотських конфедератів, ще більш запевняло нарід в правдивості его думки. Така думка ще більш зміцніла, коли поміж крестян з'явились запорожці, які тільки що піддалились під російський уряд й почали працювати поруч з російським війском. А тут й се військо й головним робом лівобережні козаки, розпочали цілий рядок військових подій проти місцевих шляхтичів. Деякі фортеці (Межибож, Винницю) узяті, маєтки шляхтичів-конфедератів підняли під секвестер та війскову езекуцію. До козаків почали приставати купи крестян й діяли за одно з козаками. Вони вкупі напали на шляхотські двори, грабували їх, мордували шляхтичів, нищили їх документи, пустошили католицькі монастирі, виганяли з них патрів і т. и. ¹⁾.

На сьому не окошилось. Крестяни й самі почали бунтуватись, не дожидаючи Москалів або козаків. З початку 1735 р. повстанє охопило всю територію українських воєводств.

Як тільки прийшла перша звістка, що російське та козацьке військо перейшло за кордон Речі Посполитої, то зараз же можна було помітити неспокій серед крестян. До половини ж р. 1734 се повстанє виникло у повній силі. Крестяни вноді з допомогою козаків, частійше ж з власної ініціативи почали виганяти панів та їх управителів, грабувати панські двори, збавляти документи, вигублювати панів та жидів. Зібрані до-

¹⁾ Див. NN. XXVII, 54. XXXIII, 63. LXXXVII, 173—181. XXXVIII, 69—70. XCVII, 199. XCIX, 202. CI, 211, CIV, 215.

кументи свідчать, що такі вспалахненя охопили усе київське воеводство. Так у Корсуні всіх жидів повбивано або розігнано й місточко зовсім спустіло. У Таганчі крестяни, за порадою попа, повстали, вигнали арендаря, вбили єго небожа й віддали козакам розграбувати заховане єго майно. Під Вердичевом склались правильне зорганізовані сотні з зазброєних крестян. Кермували сими сотнями гайдамацкі ватажки, що й узялись виганяти шляхту з її маєтків. У Казятині крестяни вбили свого пана Каміньського. У Чуднові міщани вбивали та вигонили з місточка жидів. Такі ж факти ми здибаємо у Погребищах, Павлочі, Котельні, Кошоватій, Ходорові, Рожеві та инчих. У червні р. 1734 крестянське повстанє у київському воеводстві спалахнуло вже як пожежа, так що судові урядники повинні були зрестись від виконуваня своїх обовязків, бо не можна було дістати ся у місто ¹⁾. Київський каштелян Стецкий, що утік у свої волниські маєтки, вже звідтіля лякав підняти „посполите рушенє“ й раяв шляхтичам звертатись за допомогою до коронного війська. Але було вже очевидячки, що усе се даремна праця. Шляхтичі у ростиц втікли з воеводства, а коронне військо на очах російської армії маневрувало за Вислою, кинувши українські воеводства на волю Божу. Стецкий ось як обмальовує стан українських воеводств у своєму універсалі: „наші підданці у київському воеводстві усе більш та більш пристають до повстаня... Вони підняли руки на Річ Посполиту та на панів... забули страх Божий, свьяті заповіді, закони Речи Посполитої, християнську віру та любов до ближнього. Вони нападають на двори, грабують, мучать, ллють неповинну кров, вбивають, впивають ся розбоєм та грабіжкою, занехаявши не то що закони Речи Посполитої, але й Божі“ ²⁾.

Крестянське повстанє повагом охопило і инші сумежні з київським воеводством. На Поділю страшений переляк обхопив дворян та жидів. Багато з них утікло, не дожидуючи крестянського бунту, який не забарив ся вспалахнуть. По околицях Каменьця, Проскурова, Межибожа, по багатьох місцях легичівського повіту скоїлось те саме, що трохи ранійше стря-

¹⁾ Див. NN. з XXIII до XXVI, 48—53. XXXVI, 65. XL, 78. XLVIII, 89. LXXII, 135. CII, 212. CIII, 213. CVI, 218 та CXXIII, 250.

²⁾ Див. N. XLIII, 83.

слось над київским воєводством¹⁾. У кременецкий повіт волинського воєводства колотнеча перейшла з Поділя та, опираючись на запомогу козацких відділів, турбувала шляхту хоч трохи й менше ніж у Київщині та Поділю²⁾.

Сильнійший за всіх хрестяньский бунт був у Брацлавщині, яка була дальше від урядових центрів та заселена новоосадженими крестянами на слобідських умовах. Напади на шляхотські двори тут були і геть то частійші, а число дворян, що потерпіли шкоду в ріжних місцях воєводства, було доволі численне. Р. 1735 брацлавский хоружий завів у гродекі книжки зібрані ним відомости про дворян, що погибли у воєводстві за час крестяньського руху. Тут він подав реєстр 90 душ, вбитих при нападї на їх двори³⁾.

Але крестяни брацлавського воєводства не обмежились на поодиноких нападах на шляхотські двори. Вони надали більш широкий обшар рухови, розпочавши формувати козацкі полки, ґрунтом для яких стали волоскі та козацкі надвортні міліції панів з саксоньського табору. Російский полковник Полянський, занявши Умань, послав до урядників сих міліцій в Брацлавщині універсал, яким запрошує їх стати проти шляхти з табору Лещиньського та накладати вкупі з російским війском. Сей універсал і міліціонери і людність зрозуміли по своєму. Якийсь Верлан, голова надвортних козаків з шаргородеккого маєтку Любомирських, одержавши універсал, підняв ся з своєю сотнею і почав скликати надвортні міліції з сусідних маєтків та вербувати до них селян. Він прийняв полковництво, иншим же урядникам роздавав посади сотників, ротмістрів, та поручиків. Сотні свого війська він поділив на десятки, що складались з односельчан, тай до того кожний десяток вибирав свого старшого; вважаючи на те, коли прибували у полк, і десятки доводились у реєстрі козацкого війська, за якими пильно доглядали. Верлан оголосив своїм підданцям, що він одержав від російского полковника іменний наказ цариці, який начеб

¹⁾ Див. NN. XX, 41. XXVIII, 55. XXXVII, 66 L, 92. LVI, 96. LXII, 108. LXXXV, 164 та LXXXVI, 165.

²⁾ Див. NN. LVIII, 99. LXI, 107. LXV, 117.

³⁾ Див. NN. LXXV, 141. LXXVI, 143. LXXVIII, 147. LXXIX, 149. LXXX—LXXXIII, 152—158 та LXXXVIII, 183.

то велить нищити Поляків та жидів і руйнувати їх майно; а вже після того, як знищать їх зовсім, то сей край прилучать до Росії, вкупі з козацьким війском, що тут складаєть ся. От через що він і звелів, щоб єго полк заприсяг цариці. На заклик Верлана людність відгукнулася спочуваючи. У єго табір квапились надворні міліції та мешканці волоских війскових слобід, гайдамацкі ватажки та запорожці, „винники, паєчники і взагалі повставші крестяни“ навіть околичні шляхтичі та церковні причетники. Раз-у-раз збільшуючи свої сили, Верлан зробив кілька переходів по Брацлавщині, руйнуючи хати шляхти, знищуючи дворян та жидів, а решту людности приводячи до присяги. Потім він так само пройшов вздовж усього подільського воеводства і звідтіля рушив у Кременець. Після кількох вдачних на дорозі зустріч з польським війском він заняв міста: Броди та Жванець а в половині липня 1734 р. розпустив свої загони по дорозі на Львів та Каменець ¹⁾.

Дальший розвиток крестяньського руху у руских воеводствах Речі Посполитої зупинено загальною течією політичних справ. 30 червня 1734 р. Гданьск здав ся на ласку Мініха, а Лещинський мусів утікти за пруский кордон. Очевидячки, що справа єго програна й ті воеводства, пани яких склали конфедерації на єго користь, стали переходити одно за другим за Августа III. Звісно, першими з українських воеводств прийшли з повинною ті, у яких панам більш досталось за ворохобню через те, що у них збунтувались й крестяни. Як тільки пани виголошували свою згоду на вибір Августа III, то зараз же й виражали депутації до урядників російського війська з оповісткою про їх згоду та з проханєм запомогти вгамувати крестяньське повстанє, політичні причини якого таким чином усувалось. Головно-командуючий російський лядграф Людвик Гесен-Гомбурский, якому Мініх здав уряд над армією зараз же після капітуляції Гданьска, вже першого липня 1734 р. видав наказ „до обивателів Речі Посполитої, що визнали владу єго величности короля Августа III“. У сьому маніфесті він обіцяє строго поводитись з тими „реґулярними й нереґулярними російськими

¹⁾ Див. NN. XXVIII, стор. 67—76. XLIV, стор. 84. LI, стор. 92. LIV, стор. 95.

ополченнями, які свавольно обижають мирних громадян Речі Посполитої“¹⁾). Шляхтичі українських воєводств зрозуміли дуже легко зміст сього універсалу і поспішили вирядити в кватиру головно-командуючого депутацію, якою зрікались від Лещинського. Тоді ляндграф Гесен-Гомбурский почав вгамовувати крестян. Звісно се зроблено дуже швидко та успішно; бо у той сам час верталось через українські воєводства російське військо. З другого маніфесту, який підписав ляндграф на Волині у Берестечку першого липня, видно, що крестянські купи вже розігнано і він захожуєть ся знищити і останній слід повстаня. В універсалі сьому говорилось: що, вважаючи на те, що ще й досі скаржать ся на грабіжки у ріжних місцях, ляндграф і дозволяє панам заарештувати кожного російського салдата або козака, що не має справжнього увільнення від свого уряду, колиж вони будуть обороняти ся, то прямо вбивати і „за се пани не тільки не повинні бояти ся за відповідь перед російським військовим урядом, але навпаки можуть сподіватись на щиру вдячність“²⁾). Виходячи з кордонів Речі Посполитої, ляндграф Гесен-Гомбурский поручив київському генерал-губернатору, графу Вайсбаху доглянути, щоби в українських воєводствах відновив ся лад. Для сього Вайсбах почав все зноситись з соймиками сих воєводств; брацлавські пани попросили, а Вайсбах покинув у Немирові аж до кінця весни другого року відділ російського війська з генерал-майором фон Гайне. Фон Гайному дано наказ, щоби він як найпильнійше допомагав дворянам. Через се він і розсилав з вимог дворян у ріжні боки відділи російського регулярного війська, щоби усмиряти непокірливих крестян, ловити утікачів та розганяти свавольні купи. Усі уловлені, непевні люди доставлялись у спеціальні суди „causarum exorbitantiarum“, які і ухвляли постанови про смерть їх або інші пені. О половині-ж лютого 1735 р. окрім того Вайсбах пообіцяв депутації брацлавських панів, що він зробить усе, щоб тільки уловити ватажків крестянської ворохобні, які утікли до Росії. Крестян же, що утікли на Лівобереже, він звелить вернути до попередних панів. Урядникам російського війська наказав, щоби вони вмовляли крестян кори-

¹⁾ Див. N. XLI, 79—80.

²⁾ Див. N. LX, 106.

тись дідичам, щоби не приймали скарг крестян на панів та щоб не обмежували ні в чому останніх. На останку він дає дворянам поквалитись з позовами на крестян та постаратись, користуючись з весни, переважно звернути їх увагу на хліборобські роботи ¹⁾).

Таким чином, дякуючи невипущій запомозі російського уряду, крестян вгамовано. Більш скомпромітованих із крестян, що брали участь в розруху у різний час казнили, то російські урядники то суди: *causarum exorbitantiarum*, городські та магістратські. Взагалі кажучи, на сей раз утиски з боку шляхти були в порівнянню м'яккі. Тепер не то що не остановлено загальної кари для крестян, як се трапилось в часи інших аналогічних подій (1702 р. та 1768 р.), але навіть визволили багатьох крестян, про яких добре було відомо, що вони брали участь у повстаню; ходило тільки про те, щоб громади з їх сїл згожувалась узяти їх на поруки та брали на себе відповідь за їх поведженє на далї ²⁾). З двох причин шляхта потурала крестьянам. Одно те, що шляхта почувала, що значна частина відповіді за отсю колотнечу повинна припасти на долю самих же панів, з яких багато і грабувало і насилувало. Друге те, що панам через полегчанє кари хтілось задержати кріпаків у селах і не дати їм приводу розбігтись з тільки що осаджених маєтків.

Ватажки-ж крестьянського руху після того, як їх розігнало російське військо, повинні були подумати про свою безпечність, бо до їх, звісно, не міг відносити ся добрий настрій шляхти. Дійсно, з актів ми бачимо, що пани пильнують полонити та скарати на смерть ватажків та впорядчиків повстаня, хоч більшість їх силкування не має ніяких наслідків. Тільки один з другорядних ватажків крестьянин Моторний попав ся в урядові лабеті і єго мордовано та покарано на смерть ³⁾, а інші встигли поховатись. Головний проводир повстаня полковник Верлан та інших два урядники, що звались теж пол-

¹⁾ Див. NN. LXIII, 110—114. LXVIII, 128. LXIX, 129—131.

²⁾ Див. NN. XXXV, 65. XLV—XLVII, 86—88. LV, 96. LVII, 99. LXXIV, 139.

³⁾ Див. NN. LXXXVII, 174—175. LXXXVIII, 181.

ковниками. Степан Скорич, що 30 років був ротмістром різних надворних міліцій, та Писаренко, полковник уманських козаків, які пристали до повстання, вийшли з своїми відділами більшість яких складали Волохи, у Молдавію, і забрали з собою туди всю здобич, яку придбали за час чвари. Дурно брацлавські та подільські шляхтичі вимагали, щоб їх видано. Госоудар звернув тільки частину відібраної від гайдамаків здобичі, самих же гайдамаків не арештував¹⁾. Інші заступники повстання пішли у татарські та запорожські степи. Сюди-ж прибігли і численні юрби крестян, що не схотіли вертати ся до панів, або боялись відповіди за свої вчинки підчас повстання. З отсих утікачів і склались у степах численні ватаги, що наважились гайдамацкими набігами протягти не вигорівшу справу крестяньскої ворохобні. Першими ватажками сих гуртів стають: запорожець Грива та ватажок Медвідь. Обидва вони брали діяльну участь у колотнечі р. 1734 і брацлавські пани намагались, щоб генерал Вайсбах зараз же, як усе вгамуєть ся, видав їх. Особливо багато шкоди наробив шляхтичам Грива, прийшов на Україну з відділом запорожців і був р. 1734 під урядом полковника Полянського. Полянський поручив Гриві рушити на Винницю, а він узяв се місто, зруйнував у ньому два монастирі: єзуїтський та домініканський. Повбивав тут монахів та знищив документи гродскої винницької канцелярії. Після сього, наwerbувавши у свій відділ крестян, Грива розпочав цілий рядок руйнуючих набігів на панські двори та маєтки. Ватага его визначилась особливим піклованєм про нищене дворянських документів²⁾.

Війшовши у степ, обидва названі ватажки взялись організувати гайдамацкі гурти з крестян, що утікли на Запороже. Медвідь же р. 1736 являєть ся у межах Речи Посполитої з сильним гайдамацким загоном. Він узяв Крилів та Чигирин, руйнував шляхотські оселі, нападав на польське військо і навіть викликав на Січу польського реґиментаря Молінського. Під Боровицею его ватагу побито. Він сам, дуже зраниений, утік за Дніпро, гайдамаки-ж відійшли до Крилова. Сюди на виручку

¹⁾ Див. NN. LXXXI, 112 та LXXXVII 176.

²⁾ Див. NN. LXIII, 111. LXVII, 123. LXXIX, 150. LXXXVII, 173. CIV, 215.

гайдамакам підоспів новий відділ під приводом Гриви і польське військо повинне було придержатись і далі не гнатись за гайдамаками, а йти на зимовий постій, пишаючись, що на який час їм поталанило ¹⁾).

Грива-ж та Медвідь перелітували у хуторах над річкою Цибульником та обмірковували, як би сильніше напасти на українські воєводства. Справді у осені ще р. 1736 шість гайдамацких куп під приводом ватажків-мостаків: Гриви, Медведя, Жвиль, Рудя, Іваниці та запорожця Харка ²⁾, у різних місцях перейшли через кордон Речі Посполитої. Швидко ідучи уперед, жовтня 7-го під Паволочю, що належали до князів Любомирських, гурти зішлись. Зараз же увійшли в містечко, посіли замок, відняли зброю від хоругви регулярного війська, що стояла тут; вбили губернатора Зузуліньського та всіх захоплених у замкові шляхтичів, а в містечку жидів (35 чоловіка) та розграбили майно коштом на 125 тисяч золотих. Потім довідавшись, що багато шляхтичів та багатих жидів заховалось у зазброєний замок у Погребищах, маєткови князя Януша Вишневецького, пішли у се містечко. Тут вони штурмували замок день і ніч а, узявши, вибили жидів та шляхтичів і захопили здобич приміром на 400.000 золотих. Ограбивши після сього ще кілька шляхотських дворів по околиці, ватажки поділили свій загін на мілкі ватаги і без усякої перешкоди вернулись за кордон. За кордоном на річці Цибульниці у зимовиках вони перезимували з гуртом, який польським ладом досягав до 1000 чоловіка ³⁾. Дальші події сих ватажків зупинив напад татарської орди на російські межі. У сей час Татари зруйнували хутори у північній частині степів та трохи знищили, решту-ж розігнали тих гайдамаків, що трапились їм на дорозі.

Руїна Паволочі та Погребищ дуже стурбували шляхту українських воєводств. Вони кинулись із скаргами у надкордон-

¹⁾ Див. NN. СІХ—СХІ, 228—231.

²⁾ Харко запорожець, приписаний до пластуновського куреня ще з початку р. 1736, набув слави через свій напад на містечко Таращу. Він штурмом узяв замок, вбив губернатора Медведівського та ограбив містечко. N. СХХІХ, 260.

³⁾ Див. NN. СХХVІ—156. СХХVІІ—258. СХХІІІ—259. СХХХ—261. СХLІХ—179—282. СLXXІХ—390 та СХСVІІІ—411.

ний суд та вимагали, щоб їм не безпреміно видали гайдамацких ватажків. Польські надкордонні судці та соймки з сього приводу без ушину послали просьби та депутації до короля, до російського посланця у Варшаві, до фельдмаршала Мініха до кїївських генерал-губернаторів: Вайсбаха та Леонтієва і навіть прямо до Петербурга. Але вдовольнити сї вимагання російський уряд не мав ніякої спромоги¹⁾, бо і самі шляхтичі не знали, куди втікли ватажки. Поляки у своїх претенсіях тільки догадувались, що вони мабуть на Запорозжі, або на Україні. Російський уряд, заклопотаний тоді турецькою війною, не міг гарно погосподарити на території, через яку без ушину ішло військо і у яку наскакували кримські орди для руїни. Через се справа затягнулась серед взаємних непорозумінь і тільки р. 1751 російські надкордонні судці мали спромогу докладно сповістити своїх польських товаришів про долю тих ватажків, що р. 1736 зруйнували Павлоч та Погрєбище. Вийшло, що усї змагання були дурницею. Ще р. 1737 Татари порубали у Січі ватажків Харька, Іваницю та Жилу, які пробувались оборонити Переволочню від татарського нападу. Рудя заарештовано у Запорозжі і кошове начальство випровадило его до генерального військового суду у Глухів, де він і вмер на вшитах. Про долю двох останніх — Гриви та Медведя після р. 1737 російському урядови не довелось довідатись. Російські надкордонні комісарі писали: „Козак Грива пропав без вісти і до сего часу ніде не об'явив ся“.²⁾

Тоді, як згадані вище ватажки не кидали боротьби з шляхтою, розпочатої ще р. 1734, інші проводирі повставших крестян повернули свої справи зовсім у другій бік. Польські військові урядники добре тямали, о скільки збільшалась сила гайдамаччини, вони попробували переманити на свій бік частину гайдамацкого контингенту і спиняти гайдамаччину їїж власною силою. Під кінець р. 1736 регіментар Маліньський сповістив, що Річпосполита рада не то що простити, а навіть і прийняти на свою службу тих гайдамаків, що з доброї волі прийдуть у головну квартиру польського війська та запрясягнуть

¹⁾ Див. стр. 288. 301. 305. 319. 351. 399. 409.

²⁾ Див. N. CCLXXVIII—584.

на певність до Речипосполитої. Сею оповісткою справді скористувалось багато крестян, що утїкли в сторони і деякі з ватажків. У грудні р. 1736 та у січні р. 1734 ми зустрічаємо звістки про два козацкі полки, які склав регіментар з покаявших ся гайдамаків. Сі полки були під зарядом полковників Касіяна та Сави Чалого. Про першого ми зустрічаємо у зібраних документах тільки кілька натякань, з яких ми не можемо відновити біографії сего польско-козацкого полковника. З сучасних звісток ми знаємо, що у лютому та марці р. 1737 Касіян з своїм полком стояв уже у Сьмільї, під приводом регіментаря польського війська, „до якого він не давно пристав.“ Малїньський, бажаючи вивірити єго, послав єго проти гайдамаків, з якими Касіян не раз вдачно рубав ся. Раз він полонив 18, а другий раз 25 чоловіка своїх колишніх товаришів і привів їх у табор до регіментаря, де їх зараз же і повішано. До тогож він улестив богатьох гайдамаків повинитись і давав регіментарю відомости про події та численність гайдамацких гуртів Гриви, Харька та Медведя.¹⁾ Про те, що трапилось далі з Касіяном та єго полком, ми не маємо ніяких відомостей. Далеко повнїйші відомости про другого полковника Саву Чалого, трагічна смерть якого зацілїла і у народній памяті дуже розповсюженою піснею. Сава Чалий був родом з міщан, як свідчать сучасні документа з місточка Комаргорода²⁾ (тепер ямпольського повіту подільск. губ.). Він уступив у надворну міліцію місцевого господаря князя Четвертиньского а 1734 рік застав єго вже на посадї сотника сеї міліції. Запрошений

¹⁾ Див. NN. CXIV—237 та CXVII—241.

²⁾ Дуже довіривши тексту народної піснї, Скальковський у двох своїх творах (Історія нової Свчи т. II. 131—135. та Наїзди Гайдамакь, 46—49.) гадає, що Сава Чалий був внуком запорожского кошового Якова Чалого та сином старшини запорожского архіву. Скальковський, оповідаючи про Саву Чалого, переважно держить ся народного варіянту, переказаного у піснях. Оповіданє Скальковского ще більш широкій розвиток має у монографії Мордовцева (Гайдамаччина 67—83). У сій книжці біографія Сави Чалого розростає на підставі тих самих пісень до розмірів великого епізоду, який має у значній мірі легендарний та романтичний характер. Тут не то що повторена певна генеалогія Чалого та переказані гадки Скальковского, як нестемненні факти, але взагалі діяльність Сави без краю збільшена, а самому Саві надана і геть то більша значність, ніж якою вона була справді. На думку Мордовцева Сава Чалий „був одним з перших ватажків гайдамаків, які

Верланом, Сава Чалий з своєю сотнею првстав до крестьянського руху і в Умані запрягнув Росії. Потім він відділився з командою у 50 чоловіка від головного загону, що був під урядом Верлана, і ограбив на Поділю місточка Шаргород та Стїну. Після того, як російське військо розвіяло повставших крестьян, Сава Чалвий утік з Речипосполитої в кут з іншими ватажками поодиноких куп. Брацлавекі пани, що у лютому р. 1735 просили генерала Вайсбаха, розшукати та видати утікачів ватажків, завели у сей реєстер і Саву Чалого¹⁾. Після цього до кінця 1736 р. тоді, як Грива, Медвідь, Жила та інші ватажки завзято борються з Поляками, ми не зустрічаємо між ними Чалого. Знаємо тільки, що частину свого часу він просидів у білоцерківській тюрмі за те, що ограбив у Могилеві крамарів Греків, які були російськими підданцями і от через їх скаргу російський полковник фон Фрайдепт і звелів заареш-

з'являлись на Україні... він набув величезної слави, яка ставить его поруч з найславнішими лицарями українсько-руського народу⁴. Він начеб то був звістен ще приятельованем з Орликом: потім утік з запорожського коша і проголосив себе на стороні Лещинського, а „лицарескими на думку-козаків вчинками набув популярність у Запорозжі, начеб то у протяг багатьох років пани жахались его: „імя Чалого стало, як і імя Пугачова назвою усякого, у кого найбільш різко визначились гайдамацкі риси“... людність так, як і Пугачова витала его з царською шапою: звонили у всі звони, виходили з церковними хорогвами, ставали на вколїшки, підносили хлїб та сїль і т. и.⁴ Оттак переказується уся біографія Сави Чалого, відповідно бажаню автора заснованому єдине на піснях та бездоказних фантастичних додатком від авторів пісень і кінчається видумалою смертю Чалого у Січі біля ганебного стовпа. Сподіваємось, що на підставі наведених документів зникне се диво якогось чудового величя штучно нав'язаного на чоловіка, що не варт особливого інтересу ні через свій характер, ні через розмір своєї діяльності. Ми думаємо, що хоч пісня про Саву Чалого і заціїла у народній пам'яті доволі повною, то се трапилося, не дякуючи характерови виведеного в нїй чоловіка, а швидче дякуючи пізньому часови свого укладу та тим драматичним подробицям, які надавали їй цікавість чисто літературну, мальовничу, а не історичну або громадську. Маючи на увазі надруковані акта, ми гадаємо, що злишне зупинятись на думці тих коментаторів пісні про Чалого, які гадали віднести її до XVI або до початку XVII віку і думали знайти звязок між її лицарем та гетьманом Наливайком.

¹⁾ Наслідком сеї просьби було те, що Вайсбах дав наказ запорожцям у маї р. 1735 уловити Чалого. Отсей наказ і знайшов Скальковский у запорожському архіві. Ист. Нов. Съчи т. II. 130. Наъзды Гайдам. 46.

штувати его. Тільки у листопаді р. 1735 Чалий встиг вислоботитись з тюрми, скинувши грабіжку грецких крамарів на шляхтича Роговского¹⁾. Потім за цілий рік про діяльність Сави Чалого, ми не зустрічаємо актових дат. Мабуть до сього часу і відносить ся дата наведена Скальковским про те, що Чалий вербував гайдамацку ватагу і у сій справі ему допомагав бугогардовий запорожский полковник Пхайко²⁾. А про те, набравши ватагу, Чалий, о скільки можна бачити з актів, не зробив ні одного скільки небудь значного набігу, а під кінець р. 1736 поквапив ся скористуватись з оповістки регіментаря Молінського, прийшов у его квартиру, запрягнув Речи посполитій, за що его і визнано полковником козаків, які прийшли покаятись за гайдамаковань. У грудні вже 1736 р. він іде походом з регіментарем на Медведа і, як стяли ся з останним під Боровицею, то Чалий визначив ся тим, що поранив самого ватажка. З початку 1737 р. Чалий стояв з своїм полком понад межею Речи-посполитої на Тясьмині, а у липні тогож року заскочив у запорожскі степи і зогнав скот з запорожских пасік, що були по околицях Кодака. На другий рік він теж був під регіментарем української партії і вкупі з відділом польского війська доганяв гайдамаків, що ограбили містечко Гранів, наздігнав їх біля Чорного лісу, розігнав їх і одняв батонні з здобичю³⁾. Про події Сави Чалого р. 1734 ми не маємо відомостей, але за сей час стан его змінив ся. Під кінець 1738 р. козацкі полки розпущено, бо Річ-посполита не дала коштів на їх удержань і вони до якого часу здержувались тільки приватними грошима, які постачав гетьман Потоцкій. Після сього Сава перейшов на приватну службу полковником надворних козаків у Немирів, маєток тогож самого коронного гетьмана Осипа Потоцкого, від якого крестяни зазнали строгости до себе та лютости кари над ними на случай колотнечі. Потоцкій, яко гетьман, знав події Сави проти гайдамаків, от через що й доручив ему уряд над своєю міліцією. Для тогож, щоб він не зрадив, гетьман віддав ему досмертно села: Рубань та Степашки. З початку 1740 р. ми зустрічаємо

1) Див. N. N. XXXVIII—69. та 72. LXIII—III. XCIV—194 и XCVI—96.

2) Ист. Нов. Сѣчи том II 131. Наѣ. Гайд. 47.

3) Див. N. N. CX—224. CXIV—237. CXIX—244. CXXII—250. CXLIV—284.

Чалого уже тут, бо на него скаржить ся шляхтич Знаміровський, якого Чалий побив у сварці. Тогож таки року по відомостям, які подає Скальковський, він останній раз ходив проти гайдамаків. На сей раз він ускочив у запорожеску землю, зруйнував городи на ріці Бог, розігнав запорожеску варту, що стояла там, спалив церкву та ограбив сусідні зимовники. На другий рік Сава Чалий поплатив ся за свою працю проти гайдамаків. Один з гайдамацких ватажків запорожеский козак медведівського куріня, Гнат Голий, розпочав вдатний похід для того тільки, щоб збути ся сього небезпечного супротивника гайдамаків. Гнат Голий з'явив ся з ватагою гайдамаків в українських воеводствах ще р. 1737. Він заснував цілий кіш у Чорному лісі і вже з него розсилав у різні боки для грабіжки. Мабуть у той час Сава, що служив уже тоді Речі-посполитій, рахував, що не дуже то буде зручно зустрінутись з Голим; а через те і уник від походу на Чорний ліс, а з більшою охотою грабував запорожескі зимовники. Але тепер Гнат надумав новий похід у Брацлавщину і для сього наважив ся розпочати справу з найнебезпечнішого ворога. На саме Різдво 1741 р. Голий обступив хату Сави у селі Степашках з невеликим гуртом та, уложивши єго на місті, заграбив єго майно, а потім уже і рушив далі. У сей похід Голий ограбував околиці Тульчина, узяв Звенигородку, де перебив жидів і т. и. Через два роки ще набігав на польські місточка а у маю 1743 р. у друге ограбив Звенигородку¹⁾.

Одначеж Гнат Голий був далеко не єдиним ватажком, що у той час здобували слави по українських воеводствах. Не вважаючи на те, що р. 1737 гайдамаччина на який час ослабла через те, що орда полонила запорожескі степи, зараз же, як

¹⁾ Див. N. N. CXIV—236. CXXII—249—250. CL—304. CLXXI—350 і 353. Теж „Ист. Нов. Съчи т. II, стр. 133. Те, що Голий убив Саву, стає головною підвалиною пісні, яку склали про останнього. Ся пісня дуже добре передає усі подробиці. Жінка Чалого, як каже пісня, у час смерти чоловіка спаслась з немовлятком і у друге вийшла замуж за одного з єго товаришів з польської хоругви, тай поїхала з новим чоловіком на єго вітчизну у Мазовію. Вихований там син Сави Чалого теж Сава Цалінський став відомий, яко один з найбільш сміливих ватажків барської конфедерації. За час сеї конфедерації він якось транив на російське військо і наложив головою.

прийшли Татари організують ся нові гайдамацкі загани. Тоді саме, як Голий засів з своїм кошем у Чорному лісі і розслав звідтіля ватаги грабити Уманьщину, околиці Савраня, Дашева та інших; другі партії гайдамаків розсіялись по київському та брацлавському воеводствах. Одна з таких партій з початку вересня р. 1737 узяла місточко Білилівку, та ограбила кілька сіл; друга-ж під кінець того-ж самого місяця вдачно набігла на Умань, та, ограбивши і се місточко і багато других, повернула назад у степи, спустошивши Брацлавщину до Немирова. Третій загін порядкував по околицях Гранова та Погребищ. Атаман старостинних білоцерківських козаків — Дрикса — з частиною своєї міліції попав на масток дідича Трипольского, убив его самого та, заграбивши его майно, пішов у гайдамаки. Між Богом та Дністром лютував ватажок Биндас. Ще більш численний загін гайдамаків склав ся на межах київського воеводства зараз-же, як пройшли Татари. Тут гайдамаки узяли надкордонне місто Крилів, посіли чигиринське староство, спустошили усе надбереже Тясмина і доволі таки здорово погойдали регулярне військо під Сьмілою¹⁾.

Теж саме коїть ся й у пришлі роки і гайдамаччина усе збільшуєть ся, не вважаючи на мlave та недоладне противлене польського уряду. Так р. 1737 з початку весни сильна ватага гайдамаків з 500 чоловіка переправилась через Синуху. На околицях Торговиці обгородилась засїками і почала розсилати купи на всі боки. За сей рік гайдамаки ограбили доволі широку смугу брацлавського воеводства, бо узяли місточка: Гранів, Рашків, Тальне, Суботів, Животів та інші. Знищили в них шляхтичів та жидів і пройшли до околиць Могилева на Дністрі²⁾.

У пришлі роки тягнуть ся ті-ж напади: гайдамаки грабували шляхотські двори та місточка, захоплювали на шляху подорожних шляхтичів та крамарські валки і т. и. Р. 1742 по 1743 під Лисянкою прославив ся своїми нападами ватажок

¹⁾ Див. Н. Н. СХVII до СХХ, 241—245, СХХII, 249. СХХХII—СХХХIV, 265—268 та СХСVII, 409.

²⁾ Див. Н. Н. СХХХIX, 278, СХLII, 256—287, СХLIV, 289—290, та СХLV, 292.

Кузьма Гаркуша. Р. 1747 шляхтичів жахали численні, хоча і дрібні, ватаги, що вийшли з Києва і вештались на межі київського округу, під приводом ватажків: Ганона, Коцієнка, Бородавки та старо-обрядця Харитона Канякина. Сі ватаги ограбили багато шляхотських дворів і між иншим місточка Гостомлю та Чорнобиль. У сей же саме час з степу наскочили инші гурти та пустошили околиці Винниці. Р. 1749 у Білій Церкві знов частина староствних козаків пристала до гайдамаків під проводом свого атамана Івана Бороди. Вони напали на Хвастів, узяли замок та ограбили місточко. Друга ватага під проводом Блакітенка руйнувала шляхотські двори понад Росю. У південній частині київського воеводства лютував гурт, що був під урядом ватажків: Невінчаного, Середи та Беркута. Сі ватажки розпочали свою діяльність ще р. 1736, під проводом Гриви, і з того часу дуже часто турбували межі київського воеводства¹⁾.

Таким чином гайдамаччина, щораз збільшуючись, стала начеб то нормою побиту південно-західного краю. Крестьяне усе більш та більш привикали до неї, а число крестьян, яке йшло у гайдамаки або, хоч мало звязки з гайдамаками, що раз більшало. Очевидячки було, що гайдамацкий рух хоч ранійш, хоч пізнійш, а обхопить усю людність, як що громадский устрій Речи-посполитої не перемінить ся. Такий час, здавало ся, настав р. 1750. На сей раз шляхті вдалось відсунути катастрофу, дякуючи тільки тому, що гайдамацкі ватаги поводитись кожна окремо, без системи та не розвязали собі хоч скільки небудь ясно питане: чого вони хтять. На сей раз шляхта виїхала на тих скрайних засобах, яких ужили тоді військові урядники, шляхотські соймики та особливо з просьби останних російский надкордонний уряд.

З початку вже весни 1750 р. кілька гайдамацких куп і з степу, і з київського округу перейшли за межі Речи-посполитої. У сей час польське військо, через необачність та користь реґіментарів, цілком розстроїлось, а співчутє крестьян до гай-

¹⁾ Див. N. N. CXLVII, 297, CLIX, 325, CLXVII, 349—350, CLXXI 349—352, CLXXIX, 371—372; CLXXXI—CLXXXVI, 374—385, CLXXXVIII—CXCII, 389—395, CXCIV, 400, та CXCIV, 403.

дамаків усе зростало та підготовляло дуже добрий ґрунт для діяльності гайдамак. Ще, як тільки прийшли перші ватаги, реґіментар Ожга послав до панів універсал, яким застерегав, що як єму відомо, в українські воєводства вже прийшло більш 1000 гайдамаків. Отже запрошував панів, ужити чогось для обережності, зазброїти, яко мога більш, надворних козаків і т. и. Через два тижні Ожга шле у друге універсал, у якому прираює панам зазброїти крестян та їздити з ними на об'їздки по околицях. У купі з тим він достерігав панів, що багато крестян мають звязки з гайдамаками і рекоментує заарештувати усіх, до кого можна причепитись за сї звязки та приставити їх у війсковий суд¹⁾. Тим часом гайдамаки швидко розбіглись по території українських воєводств і вийшло на те, що підзор реґіментаря що до зичливости крестян на користь гайдамакам мали під собою ґрунт. У значній мірі крестяни почали приставати у гайдамаки, другі постачали їм харчів, переховували тих, що відбились від гуртів та охоче показували шлях гайдамакам²⁾. Веслюючись численно та находячи спочутє і запомогу серед людности, гайдамаки почали поводитись сьміливійше та завзятїйше. Ті, що перейшли кордон київского воєводства понад Тясьмином, „зібравшись великим числом верхівців та піших“, напали на Мошнів, маєток литовского гетьмана Радивиля, спалили місточко, вирізали тут жидів та день і ніч приступали до замку. Потім спокусились на Білу церкву, найсильнїйшу польску фортецу, і геть спустошили усе чигиринське староство, звідкіля губернатор вкупі з залогою, не пробуючись навіть боронитись, утік. Від сего гурту відділилась ватага під проводом Мартина Теслі і два рази: лїтом та в осени напала на Володарку. Між иншим у Володарці ся ватага зруйнувала хату одного з урядників шляхотської мілїції пана Данила Мацевича³⁾.

Тодїж саме другі ватаги, які увійшли у Брацлавщину через Синюху, швидко підійшли під Умань, заволоділи містом,

¹⁾ Див. Н. Н. ССVIII—427 та ССXI—431.

²⁾ Див. стр. : 429. 433. 435. 458. 463. 544. 553. 554.

³⁾ Див. Н. Н. ССXIX. 445, ССLXII. 550, ССLXXV. 578, ССLXXXIV 596, ССXXXVII, 474, ССLVIII, 542, ССLX, 546, ССLXXXIII 594 та ССXCIII, 617.

спалили вго, зруйнували костел, перебили ксьондзів, силу шляхти та жидів. Потім ограбили місточко Гранів і простяглись на головне місто воеводства — Винницю. У ночі вони прорвались у винницький замок, знищили документи у гродській канцелярії та ограбили крамарів жидів, що шукали тут захисту та безпечного складу для краму. Звідсіль гайдамаки рушили на Поділе, де заволоділи повітовим містом — Летицевом. Тут вони розорили багатий домініканський монастир, де гайдамаки забрали майно багатьох панів з летицького повіту, яке останні, для безпеки, віддали Домініканам на схованку¹⁾. Деякі з степових гайдамацких ватаг зайшли далеко дальше на північ, ніж звичайно. Так у серпні ватага, під проводом Олекси Письменного, взяла та ограбила Хвастів, що лежав уже на кордоні київського Поліся²⁾.

На Полісі степові ватаги здибались з численними але дрібними ватажками, що у протяг весни та літа вийшли з київського округу та формувались головним чином по хуторах київських монастирів. Одна з таких ватаг під проводом ватажка Івана Подоляка за кілька місяців спустошила київське, овруцьке та мозирське Полісє. Ся ватага між иншим узяла радомишльський замок та посіла майно уніятського офіціяла Примовича³⁾. Другі ватаги розбіглись вповдовж усеї Припеті і страшно спустошили шляхотські маєтки. На околиці Мозиря вони ограбили монастир Цістерсєв, що у Кімбарівці, спустошили маєтки пинської єзуїтської колеґії і забрались на лівий бік Припети. До сього часу полісєка шляхта вважала себе забезпеченою від гайдамаків, а тепер страшно перелякалась. У жовтні усе регулярне військо та міліції, які сойки на швидку зазброїли, послано на Поліся, щоб вигнати гайдамаків⁴⁾.

З весни й до зими р. 1750 увесь південно-західний край вкрили гайдамацкі численні гурти, що розбігались на всі боки

¹⁾ Див. N. N. CCXIX, 444, CCXLIX, 510, CCXXXI, 466, CCXXXII. 467, CCLIV, 534, CCLXIII, 552.

²⁾ Див. N. N. CCXXXIX—478. та CCLVII—539.

³⁾ Див. N. N. CCXLVII—515, CCLII—523—532.

⁴⁾ Див. стр.; 439—441. 461—466. 469—474, 511—512. 522 та 558.

та скрізь заставляли тремтіти панів. Пани повинні були зрестись своєї звичайної роботи: їм не можна було хозяйнувати та відбирати користь з своїх маєтків, бо крестяни, що жили по них або пішли у гайдамаки, або покликали останніх, якби пан став намагатись за панщину. Пани повинні були зрестись вести судові справи; бо не дуже то безпечно було проїхати у городи, тай самі міста, де містились гродські суди, не були забезпечені від нападів. Про так звані кондесенсиї, себ то з'їзд суда на місце, щоб перевірити діло, нічого було й думати¹⁾. „Стан нашого воеводства сумний, писали київські пани до коронного гетьмана, просячи заповоги, воно не має ніякого захисту та заповоги, а сваволя гайдамаків, що вживають ся у наше воеводство зза російского кордону, щораз всилюють ся. Гайдамаки пустошать край, проливають безвинну кров, не милують навіть сьвятих церков. Нехай гетьман стане нашим консульом, нашим Гектором²⁾.“

Хоч час був дуже неспокійний, а все таки засоби, яких ужили соймйки та уряд, були не дуже то енергічні. Вище вже показано були жерела оборони, які придумали соймйки. Головніше з них зазбровня міліціяї коштом воеводств цілком не мало наслідків. Ще меньше дбав центральний уряд про долю шляхти українських воеводств. Діяльність коронного гетьмана, на якого більш за все сподівались соймйки, обмежилась тільки на тому, що скинув регіментаря Вільгу та настановив одного з своїх родичів коронного крайчого Потоцкого та попробував завести зовсім непотрібну систему паспортів для переходу крамарским валкам через кордон³⁾. Для оборони кордону Речи-посполитої трохи більше користи принесли форпости та надкордонні варты, які розставила Росія; але се могло тільки у якійсь мірі стати перешкодою для гайдамацкого руку, і сего зовсім було не доволі, щоб відсунути з'явище, корені якого залагли з одного боку у виключности верстових, національних та релігійних пересьвідченнях пану-

¹⁾ Див. стр.: 420—422. 430—431. 450—451. 470—471. 536 537

²⁾ Див. N. N. CCXX—448.

³⁾ Див. N. CCLXXII—572.

ючої у Польщі верстви, а з другого — у безурядному устрою Речи-посполитої.

У такому стані гайдамаччина жила ще 18 років і на-
решті р. 1768, дякуючи тому, що політичні обставини того
часу склались дуже користо для неї, гайдамаччина і розли-
лась страшною катастрофою, що зветь ся Колітвіщина.

УМАНСЬКИЙ СОТНИК

ІВАН ГОНТА

(1768 р.)

ВОЛОДИМИРА Б. АНТОНОВИЧА.

Для характеристики історичної ваги гайдамацтва взагалі й особливо „Коліївщини“ особа одного з проводирів остаточної, сотника Гонти, особливо інтерна. Сумний стан країни, що спалахнув у другій половині минулого століття страшною уманською катастрофою, ще не доволі досліджена безпристрастними історичними студіями. Сучасники-мемуаристи, що належать до потерпівшої сторони, полишили нам тільки блукучі картини пожарів, убійств і грабунку, що проводжали катастрофу; та про причини, що викликали ті сумні прояви, причини, що довели до того помалу народ супокійний, хліборобський, що йшов до певного, осілого і хоч сяк-так забезпеченого та супокійного життя, вони або зовсім не згадують, або-ж говорять в найзагальніших виразах. На їх думку, страшне народне заворушення на Україні було, з одного боку, плодом буцім-то дипломатичної інтриги Росії, з другого — результатом питомого буцім-то українському народу варварства, його злюча вдача і головно — страсти до грабунку. Певно, такі пояснення мемуаристів, дуже врешті натуральні в устах людей мало розвитих і сильно роздражнених, не варті серіозної уваги, як усякі загальні присуди над характером усього народу; воно, певне, лекше пояснити появу історичну, взявши на перед звістний, буцім-то питокий нахил у народному характері,

намісь того, аби досліджувати справдішні причини сїєї появи, часто надто складні для ступеня розвитку дослідувача або надто не бажані для самолюбства тої суспільної групи, до якої він належить. Та такі здогади не можуть звертати уваги сяк-так супокійного історичного дослїду і перший стрічний факт, що передаєть ся жерелом пристрастним, при уважному розглядї, зовсїм нищить усї поверховні здогадки його автора.

Одним із таких фактів виходить в оповіданях про „Колі́вщину“ особа уманського сотника Івана Гонти. Не вважаючи на те, що веї звістки про нього ми можемо добувати тільки з записок шляхтичів або духовних осіб польської народности, що писали після „Колі́вщини“ (і значить відносили ся з крайньою ненавистю до колишнього уманського сотника), особа його, і з їх оповідань, виходить характером зовсїм супротивним тому загальному їхньому поглядю на „гайдамацтво“, що вони висказують у мемуарах. Гонта виходить чоловіком не тільки заможним, але й навіть багатим, — значить, не страсть до грабунку поводитьь им; він користуєть ся особливою ласкою властивця Уманя, воеводи Салезія Потоцького, що забезпечує зовсїм його будучу карієру, обіцяє йому подарувати в спадкове володїне кілька сел і вистарати ся на соймі „нобілітацію“, т. є. зробити шляхтичем, значить, особистий інтерес і честолюбство повинні були-би хилити Гонту до оборони шляхецтва, в ряди котрого він міг попасти. Звісток про вплив на Гонту буцім-то політичної інтриги самі мемуаристи не переказують і впливу такого навіть не допускають. Таким робом причини, що спонукали Гонту пристати до „Колі́вщини“, не пояснені, з погляду на „Колі́вщину“ шляхетської суспільности, і самий його удїл виходить чимсь, бачить ся, нежданним, загадковим. Певне, колорїт сей щезає, коли ми подивимось на сю подію з того погляду, що був присущий у свій час українському народу; тоді стане понятно, що Гонта діяв із-за переконань, що глибоко вкорїнили ся в народї, із-за свідомого обовязку стати в боротьбі, що обхопила країну, на боці свого народу, його прав, віри й національности, та принести сьому ділови в жертву і свою карієру і своє суспільне становиско.

Коли-б до нас дійшли звістки про Гонту та його удїл у „Колі́вщини“ від осіб, що належали до другої заінтересо-

ваної сторони, або бодай від свідків безпристрасних і посто-
ронніх, то ми не сумніваємо ся, що висказану нами тезу
можна було-би встановити найточнішими й докладними по-
казами. На нещасте, ми мусимо користувати ся жерелами,
зложеними виключно особами ворожими Гонті, і через те мо-
жемо спробувати тільки вказати дорогою порівнянь і критичних
відносин до подаваних фактів на поважніші й більше людські
спонуки діяльності Гонта, як ті, що приписували йому шлях-
тичі-одночасники, пориваючи ся зовсім натурально ненавистю
до особи, що завдала їм чимало халеп і мук¹⁾. Не бажаючи
нарешті пропадати в здогадах та гіпотезах, ми обмежимо ся
тільки фактичним викладом подій, що йдуть до його біографії.

Іван Гонта належав родом до селянського стану; по
словам Ліппомана, він родив ся в селі Росошках, що нале-
жало до уманських дібр Потоцьких. Звістку сю взяв Ліппоман
із записок Вероніки Кребевої, що каже: „Коли мій батько при-
їхав в Умань (1757 р.), він уже застав там полковника (двір-
ських козаків) Обуха і старшого сотника Гонту, крестянина
з села Росошок“²⁾. Брат д. Кребевої, Павло Младанович,
каже в своїх записках, буцім-то Гонта родив ся десь на По-
лїсю і, як мав 18 років, сповнив якийсь проступок, що за
нього був присуджений на шибеницю, та буцім-то, вже на
самому місці сповнення кари, батько Младановича, що був тоді
уманським „губернатором“, випросив йому помилуванє, запла-
тив у суді кару 4000 злотих, що присуджено за його вину,
і потім записав його в двірську міліцію“³⁾. Певне, усе опові-
данє Павла Младановича не більше як епізод, видуманий ним
самим для того, аби змалювати чорнішими красками харак-

¹⁾ Складаючи сей нарис, ми користувались отсеими жерелами: 1) Ліппо-
ман — „Bunt hajdamaków na Ukrainie 1768 r.“ 2) Павло Младанович —
„Rzeź humańska“. 3) Тучапський — „Opis krótki rzezi w mieście Humanu.“ 4)
Вероніка Кребева — „Уманская рѣзня“, переклад Реви 1879 р. 5) Моцип-
ський — „Pamiętnik do historyi polskiej“. 6) Безименний василянин — „Opis-
anie kleski humańskiej“. „Кіевская Старина“, марець 1882 р. 7) Охоцький —
„Pamiętniki“, т. I, гол. 12. 8) Іумильович — „Konfederacja Barska“ — пере-
писка короля Станіслава Августа з Ксаверієм Браніцьким. 9) Рукописний ви-
ривок із анонімних споминок.

²⁾ Зап. Ліппомана, ст. 14; зап. Кребевої, ст. 16.

³⁾ Зап. Павла Младановича, ст. 106.

тер Гонти; се оповіданє не варто віри не тільки коли порівнати його з оповіданєм його сестри, але й з датами, що подає сам Младанович ¹⁾).

Ми не знаємо, коли Гонта став на службу в двірській козацькій міліції: в усякому разі се повинно було стати ся давно перед катастрофою 1768 року, бо, по звісткам Кребсової, за 11 років до неї він уже був там старшим сотником. Серед козаків сїєї міліції він користував ся чималою пошаною й повагою, і шляхтичі, що орудували уманськими добрами, були певні, що в кожній важкій пригоді Гонтиної думки та його впливу вся уманська міліція готова слухати невідмовно. Через те шляхтичі старали ся жити в приятельстві з впливовим сотником і обходили ся з ним з пошаною, як з рівним; нарешті, стан свій у шляхетській суспільности Гонта піддержував і особистими своїми прикметами. Павло Младанович описує його, по своїм споминам, ось якими словами: „Гонта був козак видний, здоровий і гарний, визначав ся сталою вдачею, в уєїх своїх замислах ²⁾“. У записах Кребсової ми знаходимо таку-ж його характеристику: „Гонта, каже авторка сих записок, був гарний, видний мущина і до того він не тільки говорив, але й прекрасно писав по-польськи, а вихованє його було таке, що й теєер (т. є. в початку ХІХ. ст.) його можна було б узяти за шляхтича“ ³⁾. Дякуючи сим прикметам, Гонту, не вважаючи на його селянський рід, приймали в місцевому гурті шляхетської суспільности і він заняв тут навіть видну пози-

¹⁾ Д-ка Кребсова була доросла дівчина (18 років) в час уманської катастрофи, особисто добре знала ся з Гонтою і могла знати його відносини до батька ліпше як брат, що тоді був іще хлопцем. При тому неймовірність оповідани Младановича виходить з порівняня отсих дат: 1) Младанович-батько назначений був уманським губернатором у 1757 році, значить, по його словам, у 1768 Гонті могло бути максимум 28—29 років, тим часом сам Младанович розказує потім, що в Гонти було 4 дорослі дочки і син. 2) Двірська міліція складала ся з осілих селян уманських дібр; як би губернатор і записав у неї особу посторонню, то ледви чи можна допустити, аби ся особа була выбрана сотником особливо перед знатними односельчанами. 3) Нарешті, солідарність Гонти з громадою села Росошок, окрім записок Кребсової, потверджує ся ще написом на церковних дверях у тому селі, — про се ми скажемо низше.

²⁾ Зап. Младановича, ст. 78.

³⁾ Зап. Кребсової, ст. 18

цію, через особливу прихильність до нього уманського властивця, воеводи Салезія Потоцького. По звичаю, що року 300 козаків із двірської уманської міліції, під проводом сотника, посилено по черзі до двора властивця в його резиденцію — Кристинопіль, що була в Червоній Русі, де вони сповняли при його особі службу, яко придворна сторожа. В часи сих вислок Гонта звернув на себе увагу Потоцького, зробив ся його любимцем і повіренною особою. За два походи Гонта придбав від воеводи грамоти, по котрим остатній віддав йому в доживоте два багаті села: його рідне село Росошки й сусіднє село Орадівку, а села ті несли тоді що року доходу 20,000 злотих; окрім того Потоцький виняв Гонту й його сотню з залежності від полковників-шляхтичів, що командували уманською міліцією й піддав прямо власті губернатора ¹⁾). Через сі розпорядки Гонта став будити задрість шляхтичів, що орудували адміністрацією Уманщини; та всеж таки вони, не виключаючи губернатора, обходили ся з ним з великою увагою й пошаною, бо серед них виробила ся думка, що Потоцький буцім-то вислухує того, що йому розказує Гонта про їх учинки по орудуванню добрами і дуже вірить тому.

Сімя Гонти жила тоді в його домі в селі Росошках; вона, по звісткам П. Младановича, складала ся з жінки, чотирох дочок і сина; той-же мемуарист подає, в дуже зрештою неясних виразах, що буцім-то Гонта одружив ся не по власному бажаню, а по чіємусь прислужаню, та буцім-то потім він помирился з долею і був зовсім задовольнений своєю сімейною обстановою ²⁾).

Наведеними фактами вичерпують ся всі звістки, що подають про Гонту мемуаристи до пагубного 1768 року. Зо звісток сих видно, що не вважаючи на ласку властивця й пошану, якою користувався Гонта серед шляхти, що була навколо нього, він не пірвався особистою кар'єрою на стілько, аби перейти в шляхетський табор і розірвати звязок із народом, із котрого вийшов; сей тісний звязок визначає ся як признаною всіма мему-

¹⁾ Зап. Кребсової, ст. 17—18; зап. П. Младановича, ст. 78; зап. Ліппмана, ст. 15; зап. Моциньського, ст. 137.

²⁾ Зап. П. Младановича, ст. 78.

аристами популярністю Гонти серед уманської міліції, котрої він був виборним сотником, так і його щирістю до православної віри, на що ми маємо дві фактичні вказівки. В 1860 році нам пригодило ся бути в селі Росошках, де в старій дерев'яній церкві над дверима ми бачили вирізану надпись примірно такого змісту: „Церковь сія збудована коштомъ сотника Івана Гонты и всей громады“¹⁾. В місточку Володарці, в старій Воздвиженській церкві, між церковними ктиторами записаний був і Іван Гонта з жінкою, і портрети їх зберігали ся в церкві до 1847 року. Того року стара церква була розібрана і перенесена на инше місце на бажанє поміщика; тоді, мабуть, на власність остатнього перейшли й портрети ктиторів, у тому числі й портрет Гонти, знімок з котрого і був поміщений у книжці „Кіевской Старини“ за листопад 1882, вкупі з отсею статьею.

В 1763 році Гонті судило ся було заняти видну й трагічну ролю в історії країни. В лютому того року спалахнула барська конфедерація; конфедерати занявши частину воеводств: подільського, брацлавського та київського, почали силувати властивців землі давати в підмогу конфедерації гроші, поживу та озброєних людей; в Умані дістали універсал, що домагав ся прислати в табор конфедератів 30.000 злотих, чимало паші та 3.000 озброєних і по формі одягнених вояків, т. є. иншими словами, всієї двірської козацької міліції, та грозив строгаю доправою в разі непослуху²⁾. Сей універсал був післаний на увагу властивця Уманщини, воеводи Салезія Потоцького, і орудующий його добрами шляхтич Младанович просив дати йому інструкції. Потоцький не був прихильний конфедерації, але з другого боку бояв ся, аби, в разі різкої відмови, його добра не були знищені конфедератами, і через те заняв двозначну позицію. Він наказав Младановичеві відповісти конфедератам, що йому не наручно післати їм у підмогу свою козацьку міліцію, бо на щирій уділ козаків у війні з російськими військами годі здати ся; але, намість міліції, він обіцяв на вербу-

¹⁾ За буквальну докладність надписи ми не можемо ручити, бо обновляемо її на память через те, що копія, знята з надписи, пропала.

²⁾ Зап. П. Младановича, ст. 79.

вати потрібну кількість війська зо шляхти і, узброївши її своїм коштом, післати в підмогу конфедерації. Тоді-ж він наказав усю уманську міліцію поставити табором коло ріки Синюхи здовж російської границі та війшов у зносини з київським воевним губернатором Вобйковим; остатній, на просьбу Потоцького, дозволив уманським козакам відступити за російську границю, в разі коли-б конфедерати заняли Умань¹⁾. Не довіряючи, зрештою, в сій справі шляхтичам, що орудували Уманщиною та симпатизували конфедерації, подібно всім особам їх стану, Потоцький, без відома губернатора Младановича, дав Гонті окремі інструкції що до поведінки міліції та став з ним особисто переписувати ся. Один лист воеводи до Гонті був перехоплений і затаєний Младановичем: ми не знаємо, які розпорядки були в нім, але певно те, що Потоцький обіцяв у нім Гонті, в нагороду за докладне сповненє своїх інструкцій, добути шляхецтво і подарувати кілька сел зараз після приборканя конфедерації²⁾.

Тим часом Младанович і інші економічні урядники в Умані, бажаючи вкупі підпомогти конфедерацію тай сповнити формально розпорядки Потоцького, післали міліцію в табор ік Синюсі, наказавши полковникам шляхтичам, що командували нею, добре слідити за поведінкою козаків у загалі та особливо за вчинками Гонті; після того вони стали дуже щиро підготовляти узброєнє задуманої шляхетської міліції. Вони наклали на всіх селян Уманщини важкий податок і за добути гроші почали набувати зброю та приготовляти мундури: білі жупани, зелені шапки й куртки. До Младановича стали з'їжджати ся місцеві шляхтичі на тайні ради, появляли ся якісь таємні особи для інтимних пересправ, у ночі в економічні магазини привозили засоби зброї, сідел і т. и.³⁾.

Хоч усі ті приготови роблено тайно, та чутки про них дійшли до Потоцького і остатній зважив ся післати довірену особу для контролі вчинків своїх орудників; вибір його, зреш-

1) Зап. Моциньського, ст. 138.

2) Зап. Павла Младановича, ст. 78; зап. Ліппомана ст. 32, зап. Тучапського, ст. 135—136.

3) Зап. Кребсової, ст. 18—19; зап. Павла Младановича, ст. 79; зап. Моциньського, ст. 139.

тою, зроблений був дуже невдачно. В Умань появив ся, як уповномочений воеводи, белзький мечник Цесельський, чоловік, по словам сучасника „дуже видного вигляду, та бідний розумом, без мужности й самостійности“. Цесельському поручено було : сконтролювати видатки і не допустити потрати грошей орудниками на річи не дозволені властивцем. Приїхавши в Умань, Цесельський зараз піддався впливови Младановича й шляхти навколо нього; намісь того, аби здержати їх від учинків на користь конфедерації, він розказав їм подробиці про зносини воеводи з Гонтою та про те, що остатній розказує Потоцькому про їх поступки ¹⁾.

Ся звістка дуже збентежила шляхтичів : губернатор Младанович, касієр Роґашевський і полковник міліції Обух давно вже дивили ся зизом на Гонту, завидуючи ласки й довіря до нього Потоцького та обурюючи ся на той незалежний від них, самостійний і запевнений стан, що до нього встиг дійти козацький сотник. Давно вони корчили ся від того, що мусїли поводити ся з хлопом, як з рівним собі урядником; тепер дізнавши ся, що Гонта робить проти їх конфедерацьких замислів і служить органом незрозумілих для них намірів воеводи, вони зважили ся знайти всякі способи для того, аби понижити його в очах властивця і, по змозі, зовсім погубити ; та для сього треба було добути факти завини, і шляхтичі заняли ся сям дуже щиро. Вони почали з того, що намовили Цесельського представити Потоцькому, що Гонта дістає нагороду не по заслугам, що уманьська каса дуже тратить через те, що йому віддано для користування два багаті села, та що було-би справедливо відняти в нього ті села і назначити йому як сотникови плату 100 злотих (т. в. 15 р.) у рік, що їх аж надто для вдержання хлопа ²⁾. Після сього Младанович став викликати і запопадливо збирав усякі доноси на сотника. Донощики знайшли ся : кілька уманьських Жидів звістили Цесельського, що буцїм-то в таборі Гонта підмовляє козаків увійти в зносини з гайдамаками, але що в сповненю сього наміру перешкодив йому умерший недавно в таборі-ж сотник Дашко, що

¹⁾ Зап. Мощинського, ст. 137.

²⁾ Зап. Мощинського, ст. 138.

буцїм-то сказав: „я не пристаю, бо сїм тижнів буде вашого панованя, а потїм сїм рокїв будуть вас вїшати й четвертувати“¹⁾. Дїставши сей донос, Цесельський хотїв було судити Гонту й присудити на шибеницю; але инші шляхтичї зважили недостатнїсть доказїв і здержали його від рїшучих кроків, надїючи ся на важнїйшу завину. Новий донос, поважнїйший, вийшов незабаром; його прислав у початку мая з табора полковник Обух. Вїн звїщав, що Гонта ночами виїжджає з табора в свої села і там перебуває в тайних нарадах з якимись „заграничними особами“. В відповідь на се донесене з Уманї звїстили Обуха, що звїстки недостатнї для того, аби покарати Гонту, і порадили докладнїйше слїдити за ним, вїдтяти йому всяку змогу тайно зносити ся з постороннїми особами і, головно, старати ся заскочити та арештувати „заграничнї особи“, коли-б вони появили ся. Ми не знаємо, яких заходїв ужив Обух, тїлько-ж вони були вповнї вдачнї; кїлька днїв опїсля, в табор козацький приїхали якїсь духовнї особи з Київа та сказали, що хочуть вїдвідати Гонту. Обух наказав зараз арештувати їх, обшукати і привести під сильною сторожею в Умань вкупї з найденими коло них паперами. Дїзнавши ся про те, що стало ся, Младанович покликав в Умань Гонту, зовсїм певен, що знайшов достатнї докази для його погибелї; та губернаторови прийшло ся розчарувати. Показало ся, що арештованї духовнї особи зовсїм не займали ся полїткою; знайденї коло них папери, то були тїлько полемїчнї росправи против унїї, наріканя на те, що польський уряд забороняє православним жильцям України ходити на прощу в київські печери і, нарештї, лист якоїсь духовної особи до Гонти виключно з заявами дружнїх чувств. Певне, на пїдставї всього знайденого годї було Гонту ані покарати, ані судити, особливо з огляду на прихильнїсть до нього Потоцького. Младанович опинив ся в труднїмому станї; аби вийти з нього, вїн дав бенкет у честь Гонти, пояснив усю справу непорозумїнем Обуха і, вдавши ся з запїдозрїним сотником в інтїмну розмову, запропонував йому: або щиро побожити ся в вїрности шляхтї, або скинути з себе уряд сотника й покинути мїліцію. Гонта вїдповїв, що вїн не

¹⁾ Зап. Моциньського, ст. 139.

думає ані покидати військової служби, ані нарушувати вірності до воеводи Потоцького. На сьому противники й перервали пересправу. Младанович, чуючи поразку, пустив Гонту з честю в табор, наказавши все-ж таки полковникам Обуху та Магнушевському й далі наглядати за ним добре ¹⁾.

Такі були відносини Гонти в Уманщині в маю 1768 року, коли ненадійна подія перервала сітку шляхетських інтриг проти ненавистного їм сотника. В кінці мая в Умань прийшли перші звістки про появу гайдамаків коло Чигрина, але зразу власти не звернули на сі чутки особливої уваги; гайдамацькі ватаги, більші чи менші, кожної весни появлялися в Україні та бентежили шляхтичів, але нападати на сильніше укріплені міста не важили ся. Між українськими кріпостями Умань уважала ся найсильнішою: місто було обведено ровом і валом з палісадом; серед нього економічний двір, побудований в виді ці таделі, мав окремі укріплення; двоє міських воріт і вали навколо міста були обсажені численною артилерією; нарешті, гарнізон, що складав ся з піхоти під проводом капітана Лернарта і двірська козацька міліція репрезентували сили надто значні для летучих гайдамацьких ватаг. Але сим разом трівожні звістки незабаром почали рости незвичайно: гайдамацький напад явно змагав перейти в загальне селянське повстанє. Невеличка ватага Желізняка, що мала в собі зразу тільки 18 мужа, росла годинами і майже раптом обхопила увесь південно-східний кут Київщини, справляючи ся помалу на захід; шляхта й Жиди в переляку повтікали під захист кріпостей: Білої-Церкви, Лисянки та особливо Умані. З огляду на паніку, що росла, Младанович зважив нарешті потрібним у початку червня зробити поважніші заходи передостороги: він наказав заперти міські ворота і не пропускати в місто нікого без докладного обшуканя, післав повірені особи в Бендери закупити у турецького паші пороху та куль до пушок, бо їх не ставало, довкола міста обставив сторожу ²⁾ і нарешті зважив ся вжити козацької міліції. Младанович покликав її з табора

¹⁾ Зап. Павла Младановича, ст. 79—80.

²⁾ Зап. П. Младановича, ст. 81—82; „Кіевская Старина“ 1882, т. I, ст. 523—524.

в Умань і наказав усьому полкови присягнути в ринку на вірність властивцю, і після неї він покликав до себе полковників: Обуха і Магнушевського та сотників: Гонту, Уласенка і Ярему і, честуючи їх ревно, намовляв не ломати даної присяги, при чому обертав ся головно до Гонти; остатній відповідав дуже гарномовними запевненнями в своїй невідмінній вірности властивцю. Після сього до Гонти явила ся депутація від уманських Жидів, принесла йому полумисок червінців і інші багаті подарки та просила постарати ся спасти їх. Младанович закінчив бенкет запевненем, що спасіне міста і всієї України залежить від Гонти і наказав козакам виступати в похід ¹⁾. Для нас бачить ся очевидним, що в усіх пересправах Младановича з Гонтою обі сторони не договорювали вповні свої думки і в значній мірі ховали її під загальною середньою формулою присяги: Младанович, кажучи про вірність і домагаючи ся присяги на імя Погоцького, розумів вірність Річи Посполитій, шляхті та конфедерації, що повстала серед неї. Гонта, з свого боку, ограничуючи ся строго формулою вірности воеводі, мав на оці виключно особу остатнього і, на підставі переписки, що була між ними, міг чути себе зовсім не звязаним що до шляхти взагалі, а тим більше що до конфедератів. Тим часом обі сторони вважали ненаручним виявляти одна одній зовсім свої спонуки і крутили ся в зачарованому кружі недовірства і обоїльного недовірства. Бодай инакше важко пояснити і ту легкість, з якою Гонта повторяв вимагану присягу, і те недовірство, з яким приймала ся присяга Младановичем, і ту нерішучість, через яку остатній не зважив ся зробити які небудь поважні заходи що до Гонти, не вважаючи на підозріння, що раз-у-раз обступали його.

Рушивши з Умані, козацька міліція пішла в напрямку до Звенигородки, бо дістали звістку, що Желізняк узяв Сьмілу і звідти йде на Умань. Тим часом утікачів, що шукали спасіння в Умані, ставало все більше й більше; вони вже не містилися в місті й розтаборили ся за його границею; в сьому

¹⁾ Записки Ліпшомана, ст. 16—17; зап. Павла Младановича, ст. 81; записки Тучапського, ст. 126; зап. Кребсової, ст. 19; зап. Моциньського, ст. 140.

таборі рахували коло 6.000 шляхтичів, Жидів і слуг; тим часом раз-у-раз ходили трівожні чутки і паніка швидко росла. На третій день, після виходу з міста міліції, до Младановича явила ся депутація з табору і сказала, що шляхтичі мають певну звістку про злуку Гонти з Желізняком коло Звенигородки. Через те шляхтичі радять, як найшвидше, покликати Гонту назад і втяти йому голову.

„Я не можу сього зробити, відповів Младанович, не через те, що Гонта в ласці у пана, а через те, що в мене нема докладних доказів його вини. Зрештою, я зараз пішлю до полковника Обуха, аби він наказав сотникам приїхати в Умань“.

Сотники явили ся. Младанович прилюдно став розмовляти з Гонтою і заявив йому, що дістали звістку про його зносини з Желізняком. Гонта, що на думку Ліппомана, ще не вступав у сї зносини, заперечив факт і домагав ся зводів з обвинителем; але ніхто не явив ся, і Младанович замняв справу і покликав сотників іще раз присягнути в вірности.

„Після сїєї церемонії, каже Кребсова, я чула розмову Гонти з батьком і думаю, що всякий, почувши його запевнення в вірности, подумав-би, що Гонта про те тільки й думає, як би скріпнути до себе прихильність воеводи“¹⁾. Того-ж дня сотники знов поїхали до війська і в місті наетала трівожна тишина, переривана тільки глухими звітками про наближенє гайдамаків до Уманї. Буря справді наближала ся: гайдамаки взяли Лисянку і перебили в нїй шляхтичів; лисянська козацька міліція пристала до них, і вони справили ся на Умань; в уманську волость вони вступили з північного сходу, перебили шляхтичів у місточку Буках і в селах навколо та справили ся до місточка Соколівки. Дорогою Желізняк розказував, будїм-то він пішов у похід на підставі указу імператриці, що він прийшов обновити козацтво, в тім числі й давній уманський полк, що він задумав прогнати всіх панів з України, Подільщини й Волинщини і т. п.²⁾. Після того

¹⁾ Зап. Кребсової, ст. 19—20; зап. Ліппомана, 18—19; зап. Павла Младановича, ст. 82

²⁾ Зап. Ліппомана, ст. 20; „Кіевская Старина“ 1832, I, ст. 522.

як гайдамаки заняли Соколівку, до місточка наблизилася й уманська міліція і зупинилася коло нього на північ; аж тут, по всій імовірності, межі Желізняком і Гонтою почалися пересправи. Полковник Магнусевський, об'їжджаючи вночі обставлені довкола табору полеві сторожі, дізнався, що вони були усунені на приказ Гонти: він пішов у палатку свого товариша Обуха, розказав йому замічений факт і запропонував зараз-же застрілити спячого Гонту, та Обух спротивився цьому, мабуть боючись відповідальності перед Потоцьким; тим часом сотники Гонти й Уласенко встигли вийти в зносини з Желізняком ¹⁾. Ми не знаходимо в мемуарах вказівки на спонуки, за котрими йшов Гонти, зваживши на пристати до руху Желізняка; певно, чутки про гадану грамоту імператриці були надто наївні, аби могли зробити на нього вражіння, як справедливо завважує Ліппоман ²⁾, важко теж думати, аби інструкції, що дав Гонті Потоцький, могли його спонукати до уділу в гайдамацтві; Потоцький міг йому наказувати бокувати від уділу в конфедерації, може наказував робити проти конфедератів або злучитися з російськими військами, та він не міг наперед бачити руху Желізняка і тим менше не міг бажати знищення центрального міста своїх дібр та вигублення шляхти, що проживала в них. Очевидно, інші спонуки вели Гонту; найшвидше можна допустити, що в пересправах з Желізняком він переконався, що остатній підняв повстання в ім'я здійснення заповітних народних ідеалів: обнови козацтва, прогнання панів і вигублення унії, тай вважив за свій обов'язок пристати до загально-народної справи.

На другий ранок після нічлугу коло Соколівки, гайдамаки вийшли з місточка в напрямку до Умані, на зустріч їм ішли уманські козаки; та на дорозі вони зупинилися по наказу сотників і остатні звернулися до полковників-шляхтичів примірно з такою промовою: „можете пані їхати геть, нам не потрібна вже ваша присутність, радимо вам: утікайте, коли хочете лишитися живі; а то погинете як не від руки гайдама-

¹⁾ Зап. Ліппомана, ст. 21; зап. Моциньського, ст. 140—141; „Кіевская Старина“ 1882, I, ст. 523.

²⁾ Зап. Ліппомана, ст. 21.

ків, то від нашої^а. За тм сотники заявили, що хто з козаків бажає, може піти разом з полковниками. Обух і Магнусевський швидко від'їхали на бік і справили ся до російської границі, котрої достигли не без великої небезпеки; всі-ж козаки під проводом Гонти злучили ся з ополченням Желізняка і вкупі справили ся на Умань¹).

Тим часом у місті зо три дні не було зовсім звісток ані про рух гайдамаків, ані про діяня уманської міліції. Нарешті 18 червня коло 11 години в день, із вежі економічного двора завважали, що наближає ся полк уманських козаків; зараз за ним ішло ополчене Желізняка. Оба зупинили ся перед містом, Гонта й Желізняк по приятельськи привітали один одного і оба війська, злучивши ся, кинули ся на табор, що був за міськими укріпленнями й почали губити шляхтичів, що в нім були²). Губернатор Младанович зовсім збив ся з толку; в місті настала анархія й непорядок; деякі заходи для оборони зроблено тільки дякуючи меткості гарнізонного капітана Ленарта та інженера Шафранського, що служив колись в армії Фрідріха II: вони узброїли, чим попало, шляхтичів, слуг, Жидів і учеників базиліянської школи, розставили їх за палісадами й почали стріляти з пушок на нападачів. Перестрілка тривала 30 годин; але способи обложенців швидко вийшли. На другий ранок Шафранський заявив Младановичеві, що засоби пороху та картечі вичерпали ся; при тому в місті не було води, колодязь, початий кілька днів перед тим, на глибині 30 сяжнів наткнув ся на скалу, та води в ньому не було; обложенці муєли гасити спрагу медом, вишнівкою та вином, від чого п'яніли й побільшали непорядок; окрім того в ночі з міста втекли до Гонти всі гарнізонні вояки, економічні слуги та арештанти, що держали ся в економічній тюрмі, і були випу-

¹) Зап. Тучапського, ст. 127; зап. Моциньського, ст. 147; „Кіевская Старина“ 1882, I, ст. 523.

²) Зап. Ліпомана, ст. 25—26; зап. Младановича, ст. 83—84; зап. Кребсової, ст. 20—21; зап. Моциньського, 141—142; „Кіевская Старина“ 1882, I, ст. 524.

цені на волю міліціонерами ¹⁾. Дістаючи сі нерадїсні звістки, Младанович стратив усяку надїю на вдачу оборони і ще в ночі намовив кущів Жидів післати Гонтї й Желїзнякови в подарок кілька возів дорогих матерій і почати пересправи про умови капітуляції. Проводирі гайдамаків прийняли подарки, але пересправи відложили до рана ²⁾. На другий день Гонта привязавши білу хустину до ратища, підїхав до воріт і запропонував обновити пересправи про умови піддання; він домагав ся, аби Младанович вийшов до нього особисто і наказав отворити ворота; збитий з толку губернатор сповнив се домагане, він вийшов до воріт на зустріч Гонтї в товаристві міщан, що несли хлїб і сїль. Коло воріт вийшла непорадна сцена, що про неї ріжно розказують мемуаристи. З порівняня подаваних ними звісток, дуже зрештою супротивних в подробицях, певно те, що через анархію, що запаувала серед шляхти, пересправи не могли відбутися: шляхетська старшина: губернатор Младанович, капітан Ленарт, касієр Рогашевський, хорунжий Марковський і інші вийшли на зустріч Гонтї, не вмовивши ся перше між собою; коли ворота були отворені і Гонта й Желїзник у товаристві козацької старшини вїзджали в них, одні шляхтичі пробували було почати пересправи, інші переривали лайкою, деякі поривали ся палити з пушок, інші відтручували їм і клали ся на пушки. Младанович, що хотїв було запропонувати Гонтї умови, не міг говорити серед шуму і з досади й роспуки він обернув ся до шляхти: „турбуйте ся самі про себе, я їду в церкву і віддаю себе Господу!“ і після сього пішов до коєцьола ³⁾. Тим часом, поки шляхтичі сварили ся та галасували, за старшиною увійшла в місто товпа народа і розійшла ся по вулицях; почала ся кривава росправа, звїєна під імям „Уманської різні“. Ми не будемо оповідати подро-

¹⁾ Зап. Ліпмана, ст. 26—27; зап. П. Младановича, ст. 83—85; зап. Тучапського, ст. 128; зап. Кребевої, ст. 21—22; „Кієвская Старина“ 1882, I, ст. 524.

²⁾ Зап. Моциньского, ст. 142—143.

³⁾ Зап. Ліпмана, ст. 27—29; зап. П. Младановича, ст. 85—86; зап. Тучапського, ст. 128—130; зап. Моциньского, ст. 142—143; „Кієвская Старина“ 1882, I, ст. 525.

биць сїєї справи, докладно розказаних мемуаристами, а зупинимо ся тільки на тих фактах, що відносять ся особисто до Гонти та обрисовують його відносини до злишок народної пімсти. Не вважаючи на те, що факти сї ми в стані брати виключно з жерел, крайне непрязних для Гонти і бажаючих звалити головно на нього відвічальність за варварські вбивства, що були в Умані, вдивляючи ся в передавані мемуаристами дати, ми бачимо в учинках Гонти далеко більше бажаня змякшити розправу, як погіршити її, і в багатьох пригодах він очевидячки пускає ся на всякі компроміси й хитрощі для того, аби вирвати сю чи ту жертву від скажености народних лютощів; він стараєть ся відвести час, дає розпорядки буцїм-то грізні для жертвов, але по правді такі, що мали на цілї спасти їх і т. п. Зваживши склад ополчїня, що заволоділо Уманю та відносини до нього Гонти, ми не можемо відносити до його особистого впливу того кривавого характеру, що взяла розправа. Маса народу, що наринала в Умань, складала ся з селян, що повтікали з усїєї південної Київщини: селяне ті, що мучили ся довго в тяжкій кріпостній залежности, роздражені недавніми подїями, що йшли до силуваного заведеня унїї, то була маса розлютована й озлена і вже через ступінь свого розвитку не спосібна нї здержувати своїх страстей, нї піддати ся правильним вказівкам своїх проводирів. При тому, хоч як був популярний Гонта, вплив його обмежував ся границями Уманщини і для більшини повсталих селян він був чоловік чужий і не авторитетний. Дати напрямок рухови, здержати чуте народної пімсти, він не мав змоги і на ньому не може лежати відвічальність за загальний характер подій. Аби прояснити його особистий характер поступованя, погляньмо, на які факти вказують його вороги. Найбільше ворожий для Гонти з усїх мемуаристів, Павло Младанович, приписує йому особисто два вбивства: касїєра Роґашевського та своєї тїтки Констанції Янкевичової; але в першій пригодї Младанович противурічить сам собі, бо він сам подає наказ, що дав Гонта про те, аби пощадити сїмю Роґашевського, що-ж до Янкевичової, то сестра Младановича, що бачила її смерть, подає, що вона була вбита якимсь незвісним селянином, тоді, як у числї інших жінок її

вели в церкву по наказу Гонти¹⁾. Далі Тучапський твердить, що Гонта наказав привести до себе губернатора Младановича, пострікав його потаємним важного листа, що писав воевода Гонті, і врешті вдарив його шаблею, а потім наказав тим, що були навколо нього, убити його; але Павло Младанович, що проводжав батька в час цієї розмови, нічого такого не чув; він каже, що Гонта домагався від Младановича передачі каси і через його відмову видав його козакам, що були навколо нього²⁾. Крім цих трьох понутаних, супротивних і неясних вказівок, ані один мемуарист не наводить ні одного не тільки особисто Гонтою сповненого вбивства, але навіть смертного присуду від нього, тим часом як в оповіданнях їх раз-у-раз проблискують свідчення про зусилля Гонти спасти як окремі особи, так і цілі групи шляхтичів. Так Тучапський свідчить, що Гонта наказав пощадити економа Скаржинського; та селяне, що ненавиділи його за крайню строгість, убили його вистрілами з товпи, не вважаючи на заборону Гонти³⁾. Младанович і Кребсова розказують згідно про те, що, явившися в костел, куди сховалося чимало шляхтичів і де вже почалася різня, Гонта наказав вивести з нього кілька сімей, втім числі й сімю Младановича, обіцяючи спасти їх. Виведених із костела перевели по частині в дім міщанина Богатого, по частині в економічний двір, їх проводжали козаки, назначені Гонтою, що проходячи серед товпи, кричали „не руш!“ За тим, явившися сам у дім Богатого і завважавши, що гайдамаки в нього вриваються і звертають увагу на спасених, він відвів Младановича в задню кімнату і сказав йому: „сиди тут, будеш безпечен“. Бажаючи захоронити від розлюченої товпи дітей і жінок, відведених в економічний двір, він наказав їх відвести в церкву, де під прочитав над ними молитву й покропив їх святиною водою; товпі було сказано, що особи ті прийняли хрест по православному обрядови і що кумами їх були Гонта й Желізняк. Хлопчака Младановича, майбутнього мемуариста, Гонта поручив невідступній опіці козака Шила, що його беріг кілька днів, заявляючи всім:

¹⁾ Зап. П. Младановича, ст. 87 і 94; зап. Кребсової, ст. 23.

²⁾ Зап. Тучапського, ст. 135—136; зап. П. Младановича, ст. 90—91.

³⁾ Зап. Тучапського, ст. 136.

„то ляцька дитина, дарована житєм від Гонти“. Коли явили ся з одного з до-охрестних сел селяне, прихильні сїмі Младановичів, він наказав видати їм і позволив узяти з Умані троє спасених дїтей. Нарештї, коли страсти втихомирили ся, Гонта наказав вивести на вулицю всїх, що ховали ся в час опустошення, і кождому по імя заявив, що житю його не грозить більше небезпека. Записуючи остатню сцену, Младанович додає, що Гонта случайно завважав серед розмови трупи вбитих дїтей, що лежали на вулицї, страшенно поблїд і наказав зараз-же поховати їх ¹⁾).

Факти, подібні наведеним, розсіяні значно в мемуарах і вони, незалежно від волї осіб, що подають їх, обновляють людський образ ненавистного для шляхтичів уманського сотника.

Опустошене продовжало ся два дні, нарештї страсти притихли; треба було взяти ся за устрій країни та продовжене початих дїй. Про діяльність Гонти за три тижні після взятя Умані, ми маємо тільки дуже скупі натяки, а про те в них ясно визначаєть ся напрямок до тих порядків, що змагав здійснити повсталий нарід і його проводирі. Після взятя Умані тільки три тижні вони мали змогу вільно орудувати в країні; за той час вони зробили заходи для розширення руху на можливо широкому просторі: з селян формували ватаги й розіслали їх у ріжні сторони: у Брацлавщину, на границі Подільщини й Полїщини, з порученєм прогнати або вигубити шляхтичів. В Умані скликана була рада для вибору військової старшини, на нїй, по козацькому звичаю, при вистрілах із пушок і стрільб, оголошено: Желїзняка гетманом і Гонту уманьським полковником; (про инші урядові особи до нас не дійшли звістки) ²⁾. Уманщина розділена була на сотні і в кожду післано сотника, що повинен був регулювати доставку війська й орудувати збором провіанту й податків, у сьому зміслі розіслані були по селам накази за підписом Гонти ³⁾. Унїятським попам наказано було або покидати парохії, або пристати до

¹⁾ Записки П. Младановича, ст. 87—100 і 103; записки Кребсової, ст. 22—24.

²⁾ Зап. Тучапського, ст. 137.

³⁾ Зап. Моциньського, ст. 145; зап. П. Младановича, ст. 103.

православія, випросивши в переяславського єпископа уставні грамоти й антїмінси ¹⁾). За тим узяли ся вичистити місто від групів; частина козацького війська заняла як гарнізон Умань, друга виведена була за місто в табор. Гонта старав ся піддержувати в війську жвавність духа й веселість: він розділив між козаків багатий здобуток, старав ся про правильне достатчуване табору провіянту та иноді устроював бенкети з музикою й танцями, на котрі спрошував без ріжницї всіх жильців міста, в тім числі й виратовані дами шляхетського стану ²⁾). Не вважаючи на сю діяльність, Гонта все таки чув усю трудність певного встановлення козацтва; він иноді був затурбований і задуманий та казав тим, що були навколо нього: „Братя! сумніваю ся, чи буде що з початої справи“ ³⁾).

Справді сумніви Гонти справдили ся швидше, як він думав, і буря наступила з того боку, звідки найменше її ждали. Російське правительство вважало за необхідне взяти уділ в заведеню порядку в російських країнах, що належали до Польщі, і дало відповідні інструкції гереналу Кречетнікову, що облягав тоді ватагу конфедератів у Бердичеві. Кречетніков післав в Умань полк донських козаків під проводом полковника Гурьєва ⁴⁾), з порученєм приборкати повсталих селян і зараз за Гурьєвим післав туди-ж відділ піхоти. Гурьєв прибув в Умань і розложив ся рядом з табором Желізняка; він увійшов в приятельські відносини з проводирями повстаня, відвідував часто Гонту й Желізняка, пропонував їм плян купних заходів проти конфедератів, обіцяв свою підмогу для прогнаня шляхти з Волощини і радив устроїти військо та завести правильні військові порядки. Приятельські відносини продовжали

1) „Кіевская Старина“ 1882, I. ст. 528.

2) Зап. Тучапського, ст. 138.

3) Зап. П. Младановича, ст. 101—102; зап. Тучапського. ст. 137—138.

4) Польські мемуари передають різно фамілію російського начальника, що розігнав гайдаків; його називають то Кречетніков, то Колодїрив, то Кривой, то Полькін і т. д. Імя Гурьєва заховало ся тільки в записках Моциньського, за тим воно потверджуєт ся офіційним рапортом Браніцького королеви, з 10 липня. Зап. Моциньського, ст. 145. Gumpłowicz — Konfederacja Barska, ст. 38.

ся кілька днів, поки Гурьєва не звістили, що в підмогу йому наближаєть ся полк піхоти. Дізнавши ся про се, він устроїв бенкет для всього війська і наказав Донцям ревно честувати Українців і в той же час незавважно захопити склад їх зброї та загнати коней; тим часом підходивша піхота обступала ланцюгом табор, що веселив ся. Серед тих приготов Гонта, Желізняк і інші козацькі старші запрошені були в палатку Гурьєва, звідки, по вмові, вони повинні були піти погостити в дім Гонти в Росошки. Коли се, Гурьєв, що розмовляв по приятельськи зі своїми гостями, дав умовний знак і в палатку ввійшли узброєні Донці, кинули ся на старшину і повязали її, в туж мінуту піхота замкнула ланцюг і вкупі з Донцями кинула ся на бенкетуючих козаків, їх хапали ненадійно, вязали, забивали в кандали; чимало встигли втекти, інші пробували боронити ся, та були поборені¹⁾. До рана табор Українців уже не існував і 900 полонених було в руках Гурьєва²⁾.

Таким чином сповнений був наказ даний Гурьєву. Правительство, від котрого він виходив, поводило ся певне розвагами вищої політики, що більше або менше проблизкують у переписці Румянцева з Панінієм і колеґією заграничних справ, і мало свої рації поступити так як поступило; та в самих способах приборканя повсталих селян не менше видно особистий настрій і становиско російських офіцерів, що сповняли накази російського правительства. Донецький полеовник Гурьєв і генерали Кречетніков та Подгорічанін, що прибули в Умань зараз після приборканя повстаня, відносять ся до полонених селян і козаків з крайньою погордою та обуренем і противно показують дуже ніжну симпатію до шляхтичів; вони немов не свідомі, що повсталі селяне звязані з Росією вузлами віри й народности, що коли повстане й було несвое-

¹⁾ Зап. Ліпшмана, ст. 42—45; зап. П. Младановича, ст. 107—111; зап. Тучапського, ст. 141—143; зап. Кребсової, ст. 28—30; зап. Мощинського, ст. 145—148.

²⁾ Из росписки коменданта київської кріпости Лбова ми знаємо, що він прийняв 68 полонених і присланих Гурьєвим; у рапорті Браніцького королеви показано число полонених, що передав Гурьєв в розпорядок польських властей — 846.

часне і з політичного становища не бажане для російського правительства, то все-ж таки воно виходило з бажання оборонити свої народні права, опиралося на симпатію до Росії та прикривалося іменем цариці. Російські офіцери не звертають уваги на все те; вони бачать у повсталих тільки бунтуючих кріпаків, у шляхтичах — скривджених дворян і через те, в поведінці з полоненими вони особисто від себе додають способи строгости і самовільні карі, що далеко не виходили з служебних обов'язків. Так Павло Младанович, що полишив найдокладніші звістки про перші дні арешту Гонти, з радістю й похвалою описує докладно поступки Гурьєва. Він подає, що зараз після арешту полковник сам дуже оббив Гонту, а потім наказав перед своєю палаткою відрахувати по 300 ударів Гонті, Желізнякови й іншим полоненим старшинам. По словам мемуариста, кара сим не ограничила ся: за кілька днів, поки полонені не були віддані польським властям, Гонта був битий по три рази в добу; все тіло його вкрито було ранами, каже з тріумфом Младанович, і полковник проважав шляхту, що з'їжджала ся в його табор, до ями, де держано Гонту та показував їм полоненого; крім того жінка й чотири дочки сотника були арештовані Донцями, приведені в табор, кілька рази покарані прилюдно різками за те, що не донесли про зраду мужа і батька, і потім вислані; син Гонти втік у Молдавію, вкуці з сотником Уласенком. Рухомий маєток Гонти був конфіскований і Младанович жалув ся тільки на те, що Кречетніков не видав його скривдженим шляхтичам, а присвоїв собі як воєнний здобуток¹⁾. Ми не маємо змоги сконтролювати, на скільки Младанович убільшив розказувані ним факти, та потверджене загального колорита їх знаходимо в записках Кребсової; вона подає, що генерал Подгорічанін відвідав її в селі, де вона ховала ся, дуже заінтересував ся її долею, перевіз в Умань, забезпечив їй удержане і, відходячи в похід, зі сльозами просив Кречетнікова взяти її під свою опіку. Втішаючи спасену Гонтою-ж дівчину, Кречетніков привів її, вкуці з братом, у палатку, де вона побачила Гонту з закованими руками й ногами, що лежав лицем до землі, та був одягнений

1) Зап. Павла Младановича, ст. 111—114.

ще в свою вояцьку одіж уманської міліції. „Кречетніков штовхнув його палицею в голову, Гонта підвів ся; тоді генерал, показуючи на нас, сказав: подивись на ті нещасні сироти! Гонта з мінуту дивив ся на нас, потім відвернув ся і крикнув: чорт їх бери! і знов устроїв ся головою в землю“¹⁾.

Після кількох днів тяжкого полону, Гурьєв передав Гонту, вкупі з иншими полоненниками, що були з польської Київщини, під сторожу відділу польського війська, і вони були заведені в головну польську воєнну квартиру, що знаходилася в селі Сербах в околиці Могилева на Дністрі.

Тут полонені чекали суду місяць, поки начальник польського війська зносив ся з королем і поки встановлено погляд на той процес²⁾. Тоді головним начальником невидних воєнних сил, що ними Польща орудувала на Україні, був ловчий коронний Ксаверій Браніцький, особистий приятель короля Станіслава Понятовського; він мав спеціальне порученє виступати проти конфедератів; в тій цілі він розложив свої невеликі сили вдовж по Дністру, для того аби перервати зносини конфедератів з Молдавією, де знаходились тоді конфедератські начальники й резерви, і куди ховали ся партії конфедератів після кожного побитя. Чи Браніцький був виключно зайнятий своїм ділом, чи вважав свої сили надто слабими, чи може думав, що селянське повстанє, грізне для конфедератів, вийшло на руку для польського уряду, в усякім разі він не рушав ся з місця на звістку про народне повстанє і не зробив ніяких заходів для його здавленя. Тим часом тепер, зовсім проти волі, йому прийшло ся стати суддею полонених селян. Як видно з дійшовшої до нас переписки Браніцького з королем, він був чоловік на свій час ліберальний і гуманний, не мав фанатичних і односторонніх поглядів шляхти і, по родимій мягкости норову, чув огиду до лютої розправи. Роля карного воєнного суді була противна йому і він старав ся змякшити її, не вважаючи на напір публичної шляхетської опінії. В листі до

¹⁾ Зап. Кребсової, ст 27—28.

²⁾ Gumplowicz — Konfederacja Barska, ст. 38, 68. Браніцький звіщає короля 10 липня про присланє Гурьєвим полонених і аж 13 серпня посилає рапорт про їх покаранє.

короля з 10 липня, звіщаючи присланих полонених, він виказує ось якими словами свої погляди і свій стан у сій справі: „Тут панує загальна радість: до-охрестні пани й Жиди раз-у-раз мене облягають, радять четвертувати, палити, саджати на кіл, вішати без милосервности, тільки й чую: „карай! рос-пни!“ Я поясняю, що тільки частину винних накажу покарати, решту-ж пішлю для панщизняних праць і для будованя мостів у містах; але вони далі настоюють. Іншим часом я не став би їх і слухати, та тепер я мушу робити уступки, бо чути вже натяки, буцім-то весь бунт вийшов за нашою підмогою; ті особи, що втекли товпами за границю при появі двох-трьох гайдамаків, тепер, бачучи їх у полоні, показують неймовірне пориванє й хоробрість і добивають ся чести бути катами; радять мезі, по приміру Потоцького ¹⁾, перерізати поголовно, не щадячи ні жінок, ні дітей, ті села, що були причасні до бунту; даремно я вказую їм на те, що в слабо заселеній країні годі нищити людности.... Я думаю поступити так: декотрих гайдамаків накажу покарати на радість панів-шляхтичів, решту-ж (а їх набереть ся поверх тисячі) пішлю для виконуваня панщизняних і міських робіт у Каменець, Львів і вашій королівській милости в Уяздов ²⁾. Король похвалив у принціпі чоловіколюбвий погляд Браніцького, та завважав, що він не має ні війська для охорони численних полонених, ні грошей для їх проживленя, потім обіцяв, що буде старати ся добути засоби. Спонукуваний новими листами Браніцького, він нарешті відповів: „думка про поверненє полонених хлопів на виконанє робіт суспільних і моїх приватних прегарна, та можлива при користнійших обставинах, не тепер... коли вам на далі будуть попадати ся полонені з бунтуючих хлопів, то накажіть одному з десятих утяти по одній нозі і по одній руці і всіх випускайте. Сей спосіб налякає їх більше як смертна кара; на доказ її користи є приміри в минувшині“ ³⁾.

¹⁾ Ся згадка відносить ся до гетмана Іосифа Потоцького, що приборкав селянський бунт у Брацлавщині в 1702 р.

²⁾ Gumplowicz, ст. 38—39. Уяздов — віля коло Варшави, де король тоді будував двір і заводив парк.

³⁾ Ibid. ст. 41—42, 49—50, 58 і 74.

Таким чином рішена була доля полонених. Браніцький, подаючи ся публичній opinii шляхтичів і не знаходячи підмоги у короля, назначив воєнно-судну комісію; остатня рішила 700 люда повісити в різних селах і містах України; проводирі-ж були покарані „для приміру, найлютішою карою“, як каже Браніцький; остатній всеж таки помилував кілька сотень люду, піславши їх на роботи в каменецьку і львівську кріпости. „Нехай добрість вашої королівської милости звинить мене за сей непослух його волі, пише він в рапорті з 13 серпня, та я не можу винести думки про те, аби карати смертю стілько людей лише через те, що нам нічим прогородувати їх“¹⁾.

Між проводирями, покараними „найлютішим способом для приміра“, певно, перше місце займав Гонта. Вирок комісії присудив йому ось яку кару смерти: кара повинна продовжати ся 14 днів; протягом перших десятих кат повинен зняти з його хребта пасмо шкіри, 11-ого дня відтяти обі нозі, 12-ого обі руці, 13-ого вирвати серце і нарешті 14-ого відтяти голову. Потім частини його тіла повинні бути прибиті до шибениць, поставлених у 14-х містах України²⁾. Браніцький змякшив сей присуд тим, що наказав стягти голову Гонті третього дня і продовжати сповнене дальшої кари на трупі. Потім, не будучи в стані вносити сього видовища, він виїхав із табору в Каменець, звідки й післав рапорти королеви³⁾.

Про остатні мінати Гонта лишило ся кілька характеристичних оповідань. Младанович подає, що Браніцький дозволив кільком духовникам виражати його перед смертю⁴⁾. Тучапський каже, що Гонта „виніє справедливую кару з повною рішучістю і приготовив ся до неї як слід“⁵⁾. Охоцький, зо слів очевидців, описує її ось як: „Гонта вийшов на місце кари з лицем веселим і спокійним, немов він ішов до кума на хрестини. Кат відорвав йому пасмо шкіри; кров близнула, та

¹⁾ Ibid. ст. 68.

²⁾ По свідоцтву Младановича чимало років після того видно було ще череп Гонта, прибитий до шибениці коло міста Могилева, ст. 115.

³⁾ Зап. П. Младановича, ст. 115; зап. Тучапського, ст. 145; зап. Кребсової, ст. 31; зап. Моциньського, ст. 149; рукописна записка аноніма.

⁴⁾ Зап. Младановича, ст. 115.

⁵⁾ Зап. Тучапського, ст. 145.

лице гайдамаки не перемінило ся; відорвали друге пасмо шкіри, тоді Гонта сказав видцям: „От говорили, що буде боліти, — а ні крішки не болить!“ Чудна сила волі! — в иншому стані чоловік сей безперечно міг-би зробити великі діла¹⁾. Нарешті незвісний шляхтич, частиною записок котрого ми користуємо ся в рукописи, передає зо слів офіцера, що був при карі, ось який рис, що свідчить про те, що самозапановане і навіть юмор не покинули Гонту до остатньої мінuti: „Полоненого беріг по ночам один з товаришів панцирної хоругви. Після того як був прочитаний присуд, у передодень кари, товариш той, що підозрівав, що Гонта заховав дещо зі здобутку, обернув ся до нього ось з якою мовою: „Пане полковник! завтра все земне буде скінчено для вас; чи не вважите ви можливим лишити що-небудь на спомин не багатому воякови, що проводить з вами остатні мінuti?“ — „Охоче, відповів Гонта, нагадайте мені завтра, я вам подарую пояс.“ Товариш усю ніч думав про багатий пояс із золотоглава і на другий день, як тільки Гонту вивели з темниці, він обернув ся до него: „пане полковник! позвольте вам нагадати обіцяний пояс!“ — „Я не забуду, відповів Гонта зо згїрдним усміхом, — перше пасмо шкіри²⁾, що знимуть із мене, нехай вам буде намість пояса!“

Думаємо, що таку повну холонокровність і самозапановане перед тяжкою варварською карою міг показати тільки чоловік глибоко переконаний у правді своєї справи і в чистоті принципів і спонук, що поводили ним. Судячи по натякам мемуаристів, така-ж уява про Гонту присуца була всьому народову. Младанович твердить, що після покараня Гонти чимало приятелів його в Уманщині скінчили жите в роспуці самовбивством³⁾. Їмя його довго зберігало ся в памяти народу і було символом визволу з панської неволі; і на Волинщині в 1789 р. і в Уманщині в 1826 р., коли серед селян повставали безпідставні чутки про прогнане панів, між ними появляла ся невідмінно чутка про те, що буцїм-то проводирем руху буде син Гонти, що ховаєть ся десь „на Волощині“.

¹⁾ Зап. Охоцького, I, ст. 108.

²⁾ По польськи раз значить і пояс і пасмо шкіри.

³⁾ Зап. Младановича, ст. 116.

ТУРБАЇВСЬКА КАТАСТРОФА.

Олександри Єфименкової.

I.

Ще в вісімдесятих роках минулого століття, в закутку, що робить ся вливом Хорола у Псьол (теперішній хорольський повіт, полтавської губ.) було чимале село Турбаї. Тепер ви не вищукаєте такої назви ні на якій карті, як не знайдете й самого села. Суспільний вихор змів його з лица землі. Вся та цікава пригода містить ся в величезних актах, на тисячі з верхом листів, „О турбаєвських жителяхъ, учинившихъ смертне убивство помѣщикамъ своимъ надворнымъ совѣтникамъ Степану и Ивану и сестрѣ ихъ двѣицѣ Маріи Базилевскимъ“, що зберігаєть ся в харківському історичнім архиві. Та, певно, найцікавійше в сій справі не вбивство з усіми обставинами, що провозжали її, бунтом, повним розграбуваням панського майна й т. п., а те, що турбаївські жильці майже чотири роки існували, не признаючи властей, поки не виселили їх, за підмогою воєнної сили „въ степныя мѣста“. Чи заховали ся у потомків турбаївців спомини про їх українську рідну країну, про хутори, що тонули в зеленяві садів, про ясний Псьол з його пишними берегами?

Змисл того, що стало ся, лежить, як воно завсїгди буває, позаду подій, що розіграли ся. За все передне столітє в українській суспільности ішла ворущня суспільних елементів. Во-

рушня ся виходила з розкладу первісної демократичної рівності, що настала було на одну хвилину після Хмельницького. Розклад показав ся, поперед усього, відокромою упривілеюваною кляси. Козацька старшина, зразу виключно виборна, потім назначувана, зо страстною енергією кинулась на те, аби впевнити собі стан шляхетства, знайти собі місце в рядах благородного російського дворянства. Певно, все те залежало нарешті від санкції верхньої власти, та можна було підладити стан так, що санкція та ставала не тільки можливою, але й неминучою. Для сього треба було забезпечити собі як найбільше землі та обовязкової праці. Сій цілі служили в частині рангові маєтки, т. є. заселені землі, що давались козацькому урядови „на рангъ“, намісь плати, але сього, певно, було мало, до того-ж рангові маєтки не мали характеру власности, хоч і обертали ся часто на власність. Окрім рангових маєтків, козацька старшина почала набувати землю всіми правдами і неправдами: купівлею, вільною і силуваною, всякими формами захоплення землі, як суспільної (військової), так і тієї, що належала людім, котрі по своєму суспільному стану були надто слабі, аби тягати ся зо старшиною, що мали в своїх руках і воєнну, і адміністраційну, і судову власть. Одночасно, військова старшина, користуючи ся своїм станом, зашморгувала пута обовязкової праці — зразу дуже легкі — котрі звязували її з людністю, що сиділа на її землях. У всьому сьому козацька старшина показувала енергію на диво, що давала результати прямо чудові. За яку небудь половину столітя з лишком, без усякого праводатного вмішання, старшина проковтнула всю військову землю, потім усю посполитьську землю тай обернула так зване вільне посполитьство зовсім у таке, що знаменитий маніфест Катерини II, що юридично прикував селян до землі, власне не вніс у їх стан нічого нового.

Та, крім посполитих, була ще група вільних хліборобів, по суспільному своєму стану зовсім залежних від старшини — козаки. Одначе проковтнути козаків значило би для старшини проковтнути нарешті й самих себе; а тут і Петербург пильно слідив за тим, аби козаки лишали ся козаками. Тимчасом, розсмакованим смакам важко було здержати ся від того, аби не протягнути в сій чи иншій нагоді руку до козацької власности й особи, так спокуюсно полишеної *à discretion* пана

урядника. Сильніші особи, гетман, впливовий полковник, могли, певно, і без усяких церемоній прямо брати своє, де воно їм злюбить ся; але менше сильні пускали ся на хитрощі й підходи, як-небудь виводили козака з козацького компута, а опісля вже обертали в піддані; найчастійше, перше обезземелювали козака, т. є. купували або відбирали за довг його землю, не вважаючи на прямі заборонні укази з Петербурга, а безземельного козака вже легко було обернути в підданого, посадовити на свою, часто від нього-ж відобрану, землю яко т. зв. підеусідка. У кожного пана були подібні неправні „козачі скуплі“, за котрі панство раз-у-раз дрожало. Але й козаки, чуючи за собою деяку юридичну опору, далеко не завсїгди були пасивні перед напором панства. В масі пригод, вони, при першій змозі, старались вернути собі утрачену волю. Українські архіви загачені актами „объ ищущихъ козачества“. Часто шукачі козацтва піддані знаходили підмогу навіть і в місцевій власти, коли вона не бачила неминучости або інтересу, в сій чи иншій пригоді, ховати безправство.

В історії Турбаїв, „як сонце в малій краплі води“, відбуло ся те, що робило ся по всій Україні.

Іще в початку XVIII. ст. „до прутеської акції“, як виражають ся документи, Турбаї було вільне військове село, де поряд з вільними посполитими жило й чимало козаків. Але село се, на своє лихо, лежало на території миргородського полка, полковником котрого був Данило Апостол. Апостол був загарбувач і дбач, а до того впливовий полковник із породи тих зручних людей, що вміють завсїгди вийти сухими з води: за 44 роки свого полковництва він устиг таки пустити корінь у своєму полку. До Турбаїв він підкрив ся так. Коло села, на ріці Хоролі, була загачена для переїзду гребля; коло сїєї греблі один козак поклав млин. Апостол купив у 1711 р. сей млин і греблю, і таким чином засунув у село руку. В багатьох пригодах для сильного чоловіка бувало доволі такої нікчемної обставини, аби заволодіти зовсім територією і її людністю. В тім-же році турбаївські козаки рушили в прутський похід. Але Апостол, силою своєї полковницької власти, завернув їх з дороги назад і наказав гатити греблю. Від тоді турбаївські козаки щезають із козацьких компутів, а трохи згодя Турбаї вже й прямо появляють ся в списках маєтків полков-

ника Апостола. Як ні очевидне й грубе було насильство, що зробив Апостол над турбаївськими козаками, та „о ихъ при-верненіи во власть Апостола просить имъ было“, як виража-ється документ, „опасно“: де-ж таки не небезпечно, коли Апостол був і воєнний начальник, і повномісний адміністратор, і суддя у своїому полку. Певно, не менше небезпечно зробило ся воно і тоді, коли миргородський полковник став у 1727 р. гетманом. Лише смерть Апостола в 1733 р. розв'язала руки турбаївцям. Правда, вдова гетмана зараз-же після смерти мужа добула царську грамоту, що потверджувала за нею й дітьми всі здобутки Апостола, між котрими згадують ся і Турбаї. А про те після смерти Апостола починають ся проби турба-ївців вернути собі відняту волю. Їм стало в підмогу ось що. Новий миргородський полковник Капніст був давній ворог роду Апостолів. Через те він ані трохи не завагав ся, знов-же таки силою своєї полковницької влади, назад записати в 1738 р. турбаївців у козацькі компути. Звідси й пішов новий довгий ряд плутанини, що її були повні всі тодішні суспільні відно-сини. Права Данила Апостола на Турбаї перейшли на внука його Павла, а від нього на дочку, Катерину Павловну Битя-говську. Се була слаба лінія Апостолового дому. Павло Апо-стол умер молодим і полишив дочку всього шести тижнів. Коли вона доросла, їй, імовірно, було зовсім не під силу „до-ходити“ своїх сумнівних прав, проти котрих були вже й давно минулі речинці земської давности. Лишав ся один спосіб, якого раз-у-раз хапали ся в подібних пригодах, — передати свої хиткі права такій особі, що була би в стані своїм особистим впливом зробити хитке міцним, — сумнівне, безперечним. Битяговська передала свої права на Турбаї, через продаж, одному з Базилевських.

Генеальогічне дерево роду Базилевських, як і величезної більшини українських дворянських фамілій, не мало ні гли-бокого коріня, ні величного вигляду. Базилевські походили з рядового козацтва. За прабатька їх треба признати Василя Онисимовича, що в початку минулого століття мав невеличкий уряд обозного миргородського полка, і був бідний, неписьмен-ний, і так мало значний, що не мав навіть за собою ні одного заселеного маєтку. Син його був сотником, і маючи на ввазі обчарувати себе шляхетством, перемінив своє народне про-

звище, що належало ся йому по батькови, Василенка на Базилевського. Два його сини, уже зі спольщеним родовим прозвисьцем, були сотниками в миргородському полку, один сотні Остаповської (в обсяг котрої входили Турбаї), другий — білоцерковської, суєдньої. То мабуть вони й поклали підвалину до тих великих багатств, що ними визначав ся рід Базилевських серед військової старшини. Сотницький уряд певно не був важним урядом у тодішній суспільній ієрархії, а про те він був урядом користним. Для своєї сотні сотник був те саме, що полковник для полка, і через те при несоромливости міг чимало видавляти зі своєї великої та складної власти. Сотники нерідко наживали великі маєтки, певно, головно земельні скупляючи й иншими способами набуваючи землі та обовязкову працю. Діти сих Базилевських, хоч і були вже дуже забезпечені люде, все-ж таки далї держали ся мало видних, але користних місцевих урядів, головно сотницького. Як настали Катиринині реформи, Базилевські поперли в державну службу, і дякуючи своїм багатствам легко виходили на урядників. Треба сказати, зрештою, що вони, як і в загалї українське панство, не гордували образоуванєм: між иншим і ті два Базилевські, що стали жертвою катастрофи, вчили ся в геттінгенським університеті¹⁾.

Як енергїчно набували Базилевські землю, видно з того, що при одній турбаївській економії зберігало ся коло п'ятдесяти купчих на одні лише місцеві землі. Все те було скуплено ще до передачі Битяговської в 1767 р. своїх прав Базилевським. Скупляли головно від турбаївських козаків (само істноване котрих Базилевські пізнійше відкидали зовсім) сотник Остаповський Федор Базилевський, в п'ятдесятих і шістдесятих роках, і його вдова, родичі потерпівших братів Базилевських. Скуплені землі заселяли ся переселенцями з инших місцевостей, що всі вийшли після Катерининоного манїфеста кріпостними Базилевських. Але й окрім Турбаїв у Базилевських була маса земель. Під хвилину катастрофи, т. є. під 1789 р., Базилевським належала в тій місцевости, про котру річ, територія,

¹⁾ Відомости про рід Базилевських ми взяли зо статі д. Лазаревського: *Очерки малоросійськихъ фамилій* (Русск. Архивъ, 1875 р., кн. 1-а).

що захопила кілька теперішніх волостей; та ще були землі і в інших місцевостях, що давали їм право бути панами трьох намістництв: київського, катеринославського і харківського.

Під опикуваний час чималі маєтки Базилевських були поділені між шістьма братами. Турбаї, вкупі з Криками, Зубанихою та Очеретоватим, допали ся двом — Степанови та Іванови Базилевським. Ті Базилевські, про котрих було згадано вище, що вони оба вчили ся в Геттінгені, зробили Турбаї центром своїх дібр, центром господарської одиниці, дуже сильної й дуже гарно устроєної, скільки можна судити по дохованій описи економічних книг і інших господарським документам турбаївської економії. Чимало теперішніх панських господарств могло би позавидувати тій строгій докладности, що була заведена Базилевськими. Треба сказати, що господарство їх було таке обширне і складне, що воно й не могло процвітати без правильного господарювання. То було велике панське господарство патріархального типа. Поряд з хліборобством, що вело ся в дуже великих розмірах дякуючи обовязковій праці, була й обширна годівля худоби. Вона концентрувала ся головно в очеретоватській економії: тут були конярня, товарня і вівчарня. Та крім того, через селян скупляли ся воли на випас, як воно робить ся на півдні скрізь, де є вільні пасовиска. Масу здобуваного сирого матеріялу старали ся обробляти серед господарства. Зерно обертало ся в горівку, солод, муку, крупи; льняне й конопляне сімя — в олій; волокно — в прядиво і полотно. Шерсть переробляла ся в сукно; виправляли ся шкіри, в великих розмірах виробляли ся сир і масло, у власних, а в частині й купованих лісах гнав ся дьоготь. Горальня, солодарня, олійниця, млини, фалюші — все се переважно концентрувало ся в головній економії, турбаївській. Але Базилевські не цурали ся й торговими операціями: продавали й роздавали „на борг“ своїм підданам, хліб і інші вироби свого господарства; купували в Криму сіль, а в Києві залізо і перепродували їм. На всій території в панських шинках шинкарі, по більшій частині Жиди, продавали, вкупі з панською горівкою, вишнівкою, пивом і т. и. вацятками, і панський дьоготь, сіль, тютюн. Не гидували пани навіть і роздачею своїм підданам грошей на лихву. Піддані, крім

оброблення панської землі та збору сїна, були обовязані ще до багатьох інших праць: їм роздавано коноплі мочити, лен і коноплі пряти, полотно білити, зерно сушити, муку пекти сухарі; вони повинні були робити для економії цеглу й т. п. На основі такої господарки, захищеної від зваги, кріз, хитань ринка, легко й вільно ріс панський добробит. Панські будинки в Турбаях були переповнені всяким добром: комнати — прикрашені вишуканими „меблями“; в коморах замкнена сила куфрів, що ломили ся під тягаром срібла, дорогих тканив, ріжних причандалів вигоди й роскоші; стайні були наповнені всякими возами, між котрими були й англійські, дуже дорогі; в пивницях зберігали ся дорогі заграничні вина. По незвичайнім достатку всяких засобів, панські будинки були те, що зветь ся повною чашою. Того мало: у Базилевських було багато покладних грошей, котрі вони щедрою рукою роздавали на векслї, вже не підданам, а особам свого товариства. Лише за один рік, перед катастрофою, було роздано ними поверх 50.000 руб., — величезна сума на тодішні гроші — на шідесять векслїв. Таким чином, вони були для своєї місцевости немов якимсь кредитовим закладом. Нічого розказувати про те, як великий був вплив, що виробляв ся і був піддержуваний ними таким чином. Певно, довжниками їх часто були дуже потрібні особи. Мабуть тут треба шукати головного поясненя тої повної й однодушної готовости помагати Базилевським, яку завжди показували місцеві заклади.

Та під сей цвітучий добробит була підложена міна. Міною тою були турбаївські козаки або „турбаєвські жители, присваивающіє себѣ мечтательно званіє козацее, а присужденные всѣми правительствами бытъ мужиками“, як виражаєть ся один офіціяльний документ. Але що турбаївські жильці лише химерно присвоюють собі козацький стан, так дивили ся на справу тільки низші, місцеві „правительства“; висші-ж, петербурські, навивороть, схильні були бачити правоту в домаганях турбаївців. Діставши від Битяговської її сумнівні права, Базилевські змогли їх здійснити. У них стало сили на те, аби відобрати у козаків документи з доказами їх козацьких прав і заставити їх відбувати підданчі повинности. До якогось часу козаки протестували тільки втікачкою, та не вважали все таки себе побореними вкінець. Вони встигли якось знайти собі адво-

катів і заступників, що вели в їх имя процес у Сенатї. Справа йшла помалу, та повертала ся в гарний бік. У червні 1788 р., саме на рік до катастрофи, рішив Сенат, що признають ся козацькі права всім тим із турбаївських жильців з їх родом, хто був записаний полковником Капністом у козацькі компути. Від рішинця до його сповнення, бодай у тому змислі, на який надіяли ся і якого ждали турбаївці, було ще дуже далеко. Та як би воно не було, рішинець видано, і про нього швидко перечули як Базилевські, так і турбаївці. Одначе офіційально оповіщено було місцевими властями про виданий рішинець аж у січню: при тому власти намовляли турбаївців лишати ся в повному послусї у своїх панів, поки не явить ся суд сповнити указ. Але турбаївці не хотїли бачити в тих намовах нічого, крім догоди властей Базилевським; Базилевські-ж своїми поступками доливали олїю в огонь. Вони почали прямо по воєнному: відбирали худобу у своїх ворогів, силували до найтяжших праць, замикаючи їх, як рабів, на ніч у хлїбниці — в холодні хлїбниці, зимою, що вже мало вид катування і т. и.

Аж у червні появил ся в Турбаях, під захистом військової команди, низший голтвянський земський суд з радником київської намісницької управи Корбе, аби сповнити рішинець Сенату.

II.

Судним днем для Базилевських було 8 червня 1789 р. То був день, назначений судом оповістити указ турбаївській громаді та почати сповняти його.

Настрій турбаївців був як найтривожнійший. Нічого не було похорого на те, що вони ждуть радісної для себе події. Навивороть, чуло ся, що настає найважчийша хвилина, коли треба напружити всі сили, аби постояти за свої права. Ще в передодень, як тільки розіслана була повістка явити ся в суд, усі турбаївці зібрали ся в домі атамана Цапка. Настрій виразив ся в загальному однодушному рішинцю: не піддавати ся до самого краю.

Стан справ поясняв і виправдував такий настрій турбаївських жильців.

Законні власти зараз від перших кроків показали себе рішучими прихильниками Базилевських. Радник Корбе, що

репрезентував особу губернатора, що не явився сам, хоч і повинен був явитися по наказу з Петербурга, поселився в домі Базилевських: турбаївці могли знати те, що знаємо ми тепер із описи векселів, т. є. що він був одним з великих довжників у Базилевських. З ним поселився стряпчий і декотрі інші урядники. Члени земського суду були поміщені в домах безперечних підданих Базилевських і користувалися вдержанням їх властивців. За те військова команда роскватирована була виключно в домах тих, що домагалися козацтва. Під подвійним захистом могучих Базилевських і військової команди, репрезентанти влади й правосуддя не стіснялися висказувати себе голосно, дуже ворожо для турбаївців. Вони посміялися отверто над трівогою, що панувала в Турбаях. Справник Клименко навіть просто сказав Турбаївцям, що як кого небудь з них і відберуть, по указу, від Базилевських, то і се буде тільки на дуже короткий час. Розуміється, така поведінка властей, що доходила до безсоромливої нахаби, не могла помагати втихомиренню людей.

На нещастя, самий сенатський указ зложений був так, що давав чималий простір самоволі місцевих властей. Сенат признавав козацькі права 76 родам, що були записані Капнієтом у компути. Та се було пятьдесят років тому назад. Чим могли теперішні турбаївці доказати звязок з тими родами? Письменні документи, у кого вони лучилися, були відобрані Базилевськими, і суд не позаходився зовсім, аби їх вернути, а в багатьох пригодах їх, певно, і зовсім не було. Родові прозвища? Але-ж відомо, що в народі вони ніколи не бувають сталі, міняються майже з кождим поколінням. Одна й та сама особа, навіть і тепер, часто називається Григоренком по батькові, Савченком по дідові, Золотаренком — по офіційальному, Постриганом — по вуличному. Певно, пятьдесят років не такий речинець, аби годі було обновити правду по вказівкам старих людей, церковним записам і т. п. Але-ж се лише в тім разі, як би власти були заінтересовані в вияві правди; а як вони були заінтересовані саме в противному?

Без сумніву, турбаївці дуже гарно розуміли, що вони є зовсім у руках місцевих властей! Суд міг признати, для мани, козацькі права окремим одиницям, що їм пощастило задержати які-небудь певні юридичні докази свого козацтва, а що до

маси решти ограничити ся відписом: мовляв, більше ніяких потомків старих козацьких родів у Турбаях не ма. Піди тоді доказуй кожний окреме, — без документів, сидячи в підданстві у Базилевських — свої права в сенаті: як їх доказувати тоді, коли вже й тепер власти не дають білетів на виїзд із Турбаїв?

Не важко собі уявити, з якими почуттями ішли турбаївці в судову комнату 8 червня. До відходу вони ще раз обіцяли одні одним „не піддавати ся“. Ішло їх пятьдесят мужа; та триста слідувало ззаду на всякий раз. Друга частина громади лишила ся на дворі в атамана. Тільки що суд почав розбирати права, як турбаївці однодушно не захотіли відповідати на які-небудь запити що до сього, заявляючи, що вони всі козаки. Очевидно, вони бояли ся дати якими там своїми відповідями новий спосіб у руки ворожої їм власти. Не відомо, чим би все те скінчило ся, коли б не лучила ся обставина, котрою розвязала ся напруга стану. Раптом по селу пробігли нещасні слова: „займають череду“ і зараз же дійшли як до судової комвати, так і до двора атамана. „Займають череду“, т. є забирають худобу. Ніхто ні тоді ні після того, не міг здати справи, звідки взяли ся ті нещасні слова і яка була для них підстава. Поясняли при пізнійшому судовому розборі, що бачили коло череди, одні — якихось незнайомих людей, другі — козаків, треті — невідомий віз і т. д. Та, очевидно, діло було просто в тім, що в крайнє розворушеній турбаївській атмосфері було таке різке однодушне почутє грозячого насильства, що крики „займають череду“ явили ся втіленєм того, що жило в кожній турбаївській душі.

Як стій заворуха обхопила село. Військова команда, що було ворухнула ся бачучи як повстає буря, була зараз же роскидана і розбровна: а в тім, зробити се було неважко, бо зброя її як найспокійнійше була зложена у клуї. Всякий хавпав яко струмент, що попало ся під руку. По що? Знов таки ніхто не давав собі в сьому справи. Мабуть, і той, хто крикнув перший: „у панський дім!“ не свідімував, що він зробив. Але слово було вимовлено, і страшенно розворушена товпа, увбровна пиками, дрюками, косами, колами, дубинами, з дикими криками кинула ся до панських будинків. Частина турбаївців задержала ся коло судової комвати.

Мабуть звістка про те, що коїло ся — як ні швидко все те робило ся — дійшла до будинків ранійше, ніж прибіг народ; бодай двері були вже замкнені. А може Базилевські, живучи по панськи, ще спали, бо була всього лише десята година рано. Та що могло задержати сю страшенну людську течію, що вся була насичена мстивою злобою? Вона вперла ся кріз вікна, кріз виломлені двері, і як стій затопила, роздушила, рознесла се миле багате гніздо... Нещасні властивці і їх сестра, всі трое були — мало сказати — вбиті, а закатовані на смерть. Ні про оборону, ні про противенство не могло бути й бесіди. Марія молила пощадити її; та що могла чути ся одуріла товпа? Хтось ударив її по голові і вхопивши за волося, кинув на землю. Кривава справа була почата. Після того її бачили вже всю обілляну кровю, з вибалушеними на чоло очима... З нею було покінчено швидко. Брати Базилевські сховали ся під постіль; їх знайшли і витащили. Били їх довго, зі страшеним озв'іренем, били ногами, колами, дубинами, били, коли вони лежали вже без ознак життя. Трохи згодя, коли комнаты вже опорожнили ся, Степан Базилевський підвів ся. Один зі сторожів, поставлених атаманом коло дому, побачив се кріз вікно і, ввійшовши, ще раз ударив його бичем, але бачить ся лише для очистки совісти. Всі рахунки з громадою були вже покінчені Базилевськими. Три розшматовані трупи в калюжі заpekлої крови лежали в опустошених комнатах.

У панськiм домі був тоді радник Корбе зо стряпчим, земським справником і иншими урядниками. Корбе вийшов до товпи та молив пощадити його жите, обіцяючи зробити все, чого від нього захочуть. І його й иньших обсипали лайкою, погрозами, не обійшло ся і без побоїв: на Корбе бачили закровавлений спальник, у когось була переломлена рука. Та ні убивств, ані катувань не було більше, хоч побили ще й декотрих слуг Базилевських; усі лютощі вилили ся на панів.

До судової комнаты заворуха дійшла ще швидше, як до панських будинків. Але тут вона те-ж не розв'язала ся нічим кривавим. Бачить ся, ніхто з „судових чинів“ не пішов без гарного „пам'ятного“; та сям і вдовольнило ся народне чувство.

Певно, не могли не знати турбаївці, що їх поступки не лишать ся без важких для них наслідків. А про те серед них не запанував хаос або протрація, як тепер кажуть, а нав-

вороть проявив ся дух організації й ладу. Річи, розкидані й рознесені з панських будинків, турбаївська громада зібрала і до річей тих, як і в загалі до маєтку, поклала сторожу. З судової комнати турбаївці те-ж узяли зеркало і судові папери. На основі правила, що ранок труднійший вечера, всіх урядників арештували. На рано-ж був готовий для властей ось який ультімат. Вони повинні були видати турбаївській громаді ось які документи: судову постанову признати їх усіх, за невеличкою виїмкою безперечних підданих Базилевських, козаками; бланок пропускового білета в Київ, аби їхати туди виборним старатись по своїм справам; упевнене в тім, що все се видаєть ся добровільно. Наївна віра в силу офіціального паперу... Певно, в таких обставинах суд з найбільшою охотою підписав би постанову про власну свою висилку на вічну каторгу. Потім турбаївці домогли ся, аби суд прибав свої печатки на все багате майно, що лишило ся після Базилевських. Як тільки все було написано, підписано, припечатано, дозволили властям їхати на всі вітри.

Того-ж дня тіла вбитих передані були двірським людям, аби відвезли їх в Остапе, де, по всій імовірности, був фамілійний цвинтар.

III.

Пани були вбиті, начальство введено; турбаївці лишили ся самі о собі. Тепер їх перший клопіт був випередити висіти власти про події, аби прихилити їх, в міру сил і змоги, на свій бік. Зараз же були вибрані й післані до Потьомкіна післанці, що до речи сказавши, неважаючи на вимушений від суду „бланкет“, нікуди не дійшли, бо були захоплені й арештовані на дорозі.

Потьомкіну, тодішньому новоросійському генерал-губернатору, належить чимала роля в турбаївській історії. Не пізнійше як через місяць Катерина дізнала ся про сю визначну подію і передала ведене справи Потьомкіну. Він, з питомою йому швидкістю, рішив викупити підданих у Базилевських-наслідників, братів убитих, і викуплених селян і козаків переселити на свої задніпрянські землі. В сїм зміслі він уже й запорядив Коховському, керманичеві катеринославського на-

місництва. Та перше ніж можна було сповнити щось таке, треба було вволити волю правосудю. Треба було вишукати й покарати „убійцовъ, разбойниковъ, пролившихъ кровь, которая вопієть къ небу о мщениі“, як гарномовно писали в численних просьбах і жалобах чотири брати Базилевські, що лишилися живі.

Здавалось би, які могли бути особливі труднощі вишукати лиходіїв, коли злочин був сповнений серед дня, на очах сотень людей і суду. А тим часом труднощі показалися непереможи. Виходили сї труднощі найперше з того, що маса присутного народу була не тільки свідком, але й вільним або невільним причинником злочину, тай з інших обставин, про котрі зараз буде говорено.

Діло в тім, що турбаївська громада твердо стала на своїй питоменній політиці, котру можна назвати політикою пасивного противенства. Вона не робила ніякого лиха властям, котрі тільки й того, що наїздили в Турбаї, та рішучо не сповняла ніяких їх домагань і наказів. При тому турбаївці виглядали так підозрено, що власти очевидячки крайне нерадо появлялися в Турбаї, і при першій же змові покvapно звідти забирали ся. Чого хотіли добити ся турбаївці своїм діянєм — важко сказати: очевидно одно, вони були твердо переконані, що „внешні правительства“, до котрих треба дїбрати ся, будуть для них уважні й справедливі, а веі низші, що до них наїжжають, їх люті вороги, за покотом підкуплені й готові втопити їх у ложці води.

А тим часом робили ся переміни і серед турбаївської громади, переставала сил і настроїв. Поміркованійший елемент, що бажав держати ся по змові духа легальности й ладу, уступив місце крайньому. Вбільшало бучі і крайности те, що в Турбаях появил ся, користуючи ся безладєм, якийсь Красноглазов, казенний відкупщик, і не вважаючи на те, що юридично село все таки було панське, завів три шинки і запоював нарід. „Триста освирѣвшихъ турбаевцевъ“, що свідочтву властей, що наїжжали в Турбаї, „провожають все время въ непрестанномъ пьянствѣ и чрезъ то не имѣя никакого здравого розсудка, каковъ долженъ имѣть трезвой человекъ, готовы всегда поступить и на самаважнѣйшія нестования, и въ селѣ Турбаяхъ не видно даже ночью нигдѣ ни самоматѣйшаго благо-

чинія и тишини, но во всякое время жители тамошніе мужчины и женщины со взрослыми дѣтьми, собравшись партіями, ходять по тремъ шинковымъ домамъ, и обращаясь въ пьянствѣ, производять междуусобную брань и драку“.

Все се було вбільшено, та в основі вірно. „Триста озвѣрених“ із двотисячної людности Турбаїв кермували тепер ходом турбаївських справ, і се не забаром відбило ся ось якими наслідками. Багате майно Базилевських пісьля катастрофи було, на домагане самої турбаївської громади, запечатано судом і турбаївці поклали коло нього сторожу. А тим часом триста озвѣрених турбаївців, узавши перевагу, почали вимовляти ось які думки: Чиєж отсе добро? хіба воно не наше? хіба не нашою працею нажили собі все се Базилевські? Атже-ж десять років ми працювали на них не по правді, терпіли всякий гніт і поневоленє... Живо нагадувала ся забрана Базилевськими при поверненю їх, козаків, у піддані хуба, зрубаний лѣс, искошене сїно, їх громадські церковні гроші, взяті Базилевськими у ктитора і т. д. і т. д. При даних обставинах не багато треба було, аби прийти від думки до вчинків. Сїм бід — один одвіт. А грошей треба було найперше, аби підмазати собі дороги до властей, від котрих залежало дати сякий чи такий оборот усій справі.

Почало ся розграбленє майна, найперше з пивницї, де зберігали ся напитки, та з горівчаної хлїбницї. Затим атаман із громадою, ще протягом 1790 р. два рази добував із комір гроші. Та лекше було стати на сю схилену площину, як на ній удержати ся. Стали й окремі особи добувати собі потихоньки, підкопуючи ся під стїни, розбиваючи замки, ба се, ба те, хто кусник сала, хто штуку сукна, хто грошей. В серпню 1791 р., т. є. через два роки пісьля вбивства, атаман забрав останок грошей і документи, а потім майно полишено було громадї „на потокъ и разграбленіє“. Цїлих шість день тягло ся те розграбленє. Якийсь корнет Шкурка, що случайно проїжжав тоді через Турбаї, так описує те, що він там бачив: „Бдучи дорогою, лежачею мимо двора убїєннихъ господъ надворныхъ совѣтниківъ Базилевскихъ, видѣлъ въ ономъ дворѣ и около двора толпу народа, скопившуюся во множесвенномъ числѣ людей, тамошнихъ турбаевскихъ жителей, во образѣ

бунта кричачихъ и грабящихъ тотъ домъ, несущихъ съ онаго за дворъ въ дома ихъ или куда то въ другое мѣсто разное движимое имѣнїе, какъ-то шубы, платье, полотна, разную посуду, деньги и пр.“ Його побачили й повели в один двір, „гдѣ также было множество турбаевскихъ жителей пьяныхъ и пившихъ горячее вино, начали онимъ его потчивать и принуждать пить, угрожая, если воли ихъ исполнять не будетъ, боємъ, почему онъ, бывъ въ великомъ страхѣ, принужденъ былъ выпить поднесенные ему три румки, далѣ же когда пить отказался, то вдарили его большою палкою“, і потім пустили. В самім кінці села він дігнав двох хлопчиків, що несли дві книжці у французькій оправі, і на його запит вони згодили ся продати їх за дві копійки. Заходило ся коло розграбленя панського майна все село, мушени, жінки й дорослійші діти. Розбили всі пивницї, комори, возівні, хлїбні й інші комори. Все, що лишало ся ще „із грошей, платя, столової, камінної, срібної і золотої посудини, хлїба, напиків, засобів і інших річей“, все було росхоплено „до послїдка“, забрали всі, які лишили ся, документи, зірвали з будинків підлоги, стелї, віконницї, двері, залїзні окови. Чого не здумали брати, з повозів, карет і інших возів, повідривавши залїзе, оббивки, плюшові, суконні й інші, карети й повози поломили, словом усе знищили й вигубили. Навіть самі стїни декотрих будинків були пробиті наскрізь. Бібліотека рознесена, а багато книг пірвано на шматки. Поломили огорожу коло саду „заведеннаго на аглицькій манеръ“, і пустили туди свою худобу. Словом, як Базилевські-наслїдники старали ся про те, аби „змести з лица землі саме имя Турбаїв“, так само ревно турбаївцї змагали знищити всі слїди пробутку Базилевських на турбаївській землі.

Тепер турбаївцї почувли себе уже вповнї панами. Вони почали орудувати всякими господарськими матерїялами й засобами, що були зібрані в економїї Базилевських; господарили в їх лїсах і т. п. Сього мало. Землі Турбаїв були в межу з землями Кринок і Остапа: слобода Кринки належала вбитим, містечко Остапє — иншим братам Базилевським. Турбаївцї, користуючи ся близотою, „разсїяли возмущенїє“ і в сих місцях, так що людність і тут почала „производить разныя буянства и управителей угрожаетъ убивать“. В особливо тїсних зносинах з Турбаями була людність Кринок: вона в час-

тині була прихилена турбаївцями на свій бік і збирала ся з ними „во единое скопище“, в частині тероризовано турбаївською відвагою. Турбаївці ловили рибу в тамошнім панськім ставі, виводили, по ухвалі своєї громади, декотрих кринківських підданих у Турбаї, як своїх козаків, і взагалі орудували там без перепони. В той же час турбаївці скрізь отверто заявляли, навіть і перед судом, що вони хочуть знищити всіх Базилевських. Базилевські не сміли показати ся не тільки в Турбаях, але і в інших своїх найблизших маєтках. „Оставивъ дома свои, скитаемся мы по чуждымъ, а нынѣ убѣжища и мѣста не находимъ, гдѣ бы могли себя обезопасить и не беспокоиться и принуждены въ отдаленнѣйшія мѣста удалитъ ся“, пишуть Базилевські. Але й туди доходили до них чутки, що турбаївські жильці хочуть, „раздѣлившись на части идти и предать ихъ насильственной смерти“. Серіозні чи ні були погрози турбаївців, та налякані ними Базилевські були серіозно.

Як видно з того, що сказано више, турбаївська історія все комплікувала ся. До карної справи додавав ся цивільний процес Базилевських. Таким чином треба було довести до кінця три скомпліковані справи. Вишукати лиходіїв, аби вволити волю правосудю; вишукати і вернути розграблене майно Базилевських; переселити турбаївців, згідно задуманю Потьомкіна, потверженому Катериною.

А між тим і зверхні обставини спинали рух. Потьомкін тим часом умер. Настало нове розграничене і Турбаї перейшли від київського намісництва під катеринославське. Таким чином ся скомплікована справа мусіла перейти в зовсім нові руки. Іменним указом провід турбаївською історією передано Коховському, управителю катеринославського намісництва; першою - ж інстанцією був тепер гадизький низший земський суд.

Та що було робити новому начальству з тими людьми, що „во мѣсто раскаянія приходятъ все въ большое неистовство отъ праздности, въ коей они пребываютъ, отъ безначалія, къ которому они съ начала бунта, ими предпринятаго, обькли: не повинуюсь ни закону, ни мѣстамъ, ни особамъ, отъ разврата, отъ пьянства и всѣхъ онаго послѣдствій?“

Все се були, правда, вирази Базилевських, дуже вбільшені; а про те стан начальства був не легкий.

В справі видачі лиходіїв — убійців і привідців бунту, турбаївці твердили одно і судови, і спеціально посиланим урядникам, і Коховському, що зважив ся особисто поїхати в Турбаї, „что въ содѣланномъ преступленіи никакого они намѣренія не имѣли, слѣдовательно, и нѣтъ между ними ни одного начинщика, но все они начинщики и все равно виновны“: все се вони потверджували „иные клятвою, а иные плачемъ отдаваясь все равнодушно сужденію строгости законовъ“.

Маса розграбленого майна була по рукам і росходила ся на бік. Але все таки значна його частина, як гроші й векселі, зберігала ся в турбаївськiм громадськiм домі. Одначе турбаївці рішучо не хотіли не тільки вишукувати розграблені рiчи, але й видати те, що було готовими грішми. „Съ дерзостью“ казали судови, що „ничего не отдадутъ, покуда помѣщики Базилевскіе не удовольствуютъ ихъ за девятилѣтнее отправленіе имъ подданнической повинности и за какіе то грабежи ихъ имѣній“.

Про переселенє поки що начальство і не заікало ся.

IV.

Коли-б адміністратори описуваного нами часу за покотом були прототипи героїв „Исторіи одного города“¹⁾, турбаївська справа повинна була би мати найтрагічніший кiнець. Але, дякуючи Коховському, вона роспутала ся так щастиво, як тільки можна було бажати при тих аж надто важких і скомплікованих обставинах. Невільне зачудованє й пошану будить гуманність, довготерпеливість і осторожність, з якою він відносив ся до турбаївців, рядом з енергією, котру показував, кермуючи вчинками „мѣсть и особъ“, що вели турбаївську справу. І все се маючи, з одного боку, „дерзкую закоснѣлость“, з якою турбаївці відпихали навіть те, що роблено в їх прямих інтересах, з другого, процесництво наслѣдників Базилев-

¹⁾ Твір російського сатирика Салтыкова-Щедрина про російське начальство. — *Ред.*

ських, що облягали всі „правительства“ до найвисших с просьбами й жалобами на свої лиха і на бездіяність властей, що потурають турбаївським лиходіям. Очевидячки великих зусиль ужив Коховський на те, аби усунути все, що могло зробити „окончаніє дѣла сего какъ затруднительнымъ и нескорымъ, такъ сомнительнымъ и опаснымъ“, як виражаєть ся він у всепідданчому рапорті.

Коховський сам їздив у Турбаї, посилав туди людей, видимо гарно йому звісних, як напр. ассесора Гладкого; добив ся того, аби турбаївська громада вислала до нього виборних, хоч і не в тій скількості, якої він бажав, — очевидно, для того, аби вплинути на їх настрої. Заходи його довели до того, що в Турбаях знов почали піднимати ся люде, котрі бажали знайти який-небудь вихід зі свого стану дорогою законности й ладу. Появили ся окремі одиниці з тих, що брали участь в убивстві, котрі приставали признати ся до своєї вини перед законом, як не розраджували їх крайнійші: „по що, мовляв, ти сам лїзеш в огонь?“ Девять мужа лиходіїв самі прийшли до Коховського „безъ всякой стражи въ пути и при двухъ только турбаевскихъ жителейхъ“. Мабуть турбаївська громада думала очистити ся від убивства отсими викупними жертвами; до них у доповненє давали ся Феміді ті з учасників, що, боючи ся наслідків, ветигли забрати ся з Турбаїв у різні далекі задніпрянські, чорноморські й інші місця: таких було не мало, те-ж коло десяти мужа. Певно, тим десятьом „убійцям і привідцям“, що так сїпокійно віддавали себе в руки правосудя, громада дала на прощанє докладні вказівки, як їм поводити ся, головно-ж „никого ни въ чемъ не оговаривать“. А про те справа повернула ся так, як турбаївці, певно, не ждали, хоч воно й не могло бути инакше. Коли навіть між девятьма й не було малодушних, готових, при найменшій трудності, поступити ся своїм ближнім, то важко подумати, аби не пробовтав ся наївний турбаєвець, що виступив із-за пліч своєї громади та явив ся око в око з судею, більше чи меньше вправним у судових підходах. Як би воно не було, в результаті судового слїдства вийшло пятьдесят девять виявлених, въ числѣ которыхъ оказываются многіе изъ почетнѣйшихъ турбаевскихъ жителей, а далі розстелювала ся не зовеїм-то і для уряду мила перспектіва, що ті „оговоренные нынѣ 59 человекъ

могуть оговорить еще столько же и болѣе“, як боязко виражаєть ся гуманний і осторожний Коховський.

Та тут отямили ся й самі турбаївці, і зробили таке, чого годі було ждати і від турбаївської „роспуки“. Підсудні турбаївці сиділи в градизькій тюрмі. Правда, тюрма була аби-яка „и вовсе къ содержанію въ оной преступниковъ опасная“, бо „будучи крайне обветшалою въ стѣнахъ, совсѣмъ начала разваливаться, и стѣны удержаны однѣми только подпорами“. Та тюрма тюрмою. Турбаївська-ж громада, не задумуючи ся, зважила ся визволити з неї своїх. Градижськ був віддалений п'ятдесят верств від Турбаїв. Турбаївці якось уладили тайні зносини з градизькою тюрмою і намовляли замкнених утекти, обіцяючи прислати з Турбаїв сміливих людей, що нападуть у ночі на сторожу і визволять їх із тюрми. В ночі на 2 лютого 1793 р. замкнені турбаївці, підмовивши й решту арештантів, погасили свѣтло в тюрмі, напали на сторожу, побили тяжко під-офіцера, виломили двері й вікна і, відбивши в сторожі пики, втікли.

Та тут уже й Коховський побачив, що без підмоги військової сили йому не обійти ся. Він обернув ся за дозволом до Катерини. 16 квітня 1793 р. видано височайший указ завести в Турбаї військову команду.

Одначе ні Коховський, ні герой Праги та Ізмаїла, що вислав у Турбаї баталіон бузького єгерського полка і 200 донських козаків, очевидячки зовсім не думали брати приступом Турбаї. Навиворотъ, з усіх боків видно найщирійші заходи коло того, аби все обійшло ся як найспокійнійше. Все робило ся в глибокій тайні. Війська повинні були розложити ся в Турбаях під притокою, що йдуть у Гадяч, будім-то аби попекти хлѣб і направити вози. Військам було як найострійше наказано поводити ся з турбаївцями „съ пристойною обывателямъ ласкою“. У Коховського була одна певна найблизша ціль: узяти з Турбаїв, по зможі незавважно, проводирів „огорченнѣйшихъ и строптивѣйшихъ невѣждъ, коихъ мнѣнію и совѣтамъ большая часть жителей слѣпо слѣдуетъ“. Декотрі з тих проводирів були настроєні крайне ворожо для всіх прикирних способів і компромісів, або, як виражаєть ся одно донесенє, були „въ крайнѣйшемъ чувствованіи претерпѣннаго ими огорченія, отъ коего вкоренившаяся въ нихъ отчаянность, и до-

вѣрность къ нимъ жителей могла бы многихъ вовлечь въ несчасіє“.

Не легко було все зробити так, як хотів Коховський, але секунд-майор Карпов, котрому се було поручено, показав ся на висоті своєї завдачі. Поперед усього треба було схопити атамана Тарасенка. Карпов „покликав його з ласкавістю“ в табор будѣм-то ізза дров, підвод і пасовник; потім наказав із квартир самим селянам носити в табор печений хлѣб, а декотрих покликав до себе для куплі худоби. Сими „й ріжними подібними сим приключками“ він притяг у табор і задержав десять мужа, на котрих йому вказав Коховський. Зроблено було все те так просто, незавважно, швидко, що турбаївці не встигли отямити ся; таким чином секунд-майор Карпов „розумними й добрими поступками відвернув ту подію, про яку всі тут говорили“, т. є новий вибух турбаївської „роспику“. Револуційній турбаївській гидрі була стята голова без усякого звернього акту насильства, що міг би стати причиною нової бурі. Турбаї піддали ся. Селяне почали „приходить въ раскаяніє въ оказанномъ ими невѣжествѣ, въ неповиновеніи судамъ“. 11 липня 1793 р. в Турбаях появили ся повітовий і низший земський суд і низша росправа градизького повіта та без перешкоди „вступила въ производство дѣла“. „Благодарю Всевышняго, что благословилъ приступить къ начальному производству дѣла въ тишинѣ и кротости“, пише один з керманічів турбаївської справи: „молю нынѣ Его да спасетъ мя и дѣтокъ моихъ отъ напасти по случаю иска помѣщиковъ Базилевскихъ на жителей Турбаевскихъ. Страшусь сего, иссытывая, какъ безъ вины можно быть виновату“. Еге-ж, усе жите певно тямилі й розказували дітям і внукам ті, що брали участь в розборі турбаївської справи про ту небезпеку, з якої їм пощастило вийти цілими й без шкоди.

Тепер уже головна трудність для начальства була не справа про вбивство, для котрого сяк чи так, гарно чи зле, та вже були зібрані деякі необхідні для правосудя „привідці та вбійці“. Трудність була в цивільному процесі Базилевських, у тім, аби вернути розграблене майно. Те, що зберігало ся в турбаївській громадській хаті, вернути було не важко: там були документи числом 731 нрив, векслі на 58.000 р., готовими грішми поверх 6000 р. (зрештою, частина сих

грошей була потрачена турбаївцями на післанців у Петербург) і дванацять скринь з різними цінними речами, сріблом, ріжною іншою посудиною, одіжю, шкірками, білизною, дорогою бакалією и т. д. Та як було відбирати, а головню вишукати річи, що були по рукам? Чи не значило се знов іти на очевидну небезпеку, поголовно роздражнити людність? Власти, сидячи в Турбаях, певно розуміли се дуже гарно, і дуже радо замняли би все те. Та їм на шиї сиділи Базилевські, що не хотіли попустити нічого. Вони жалували ся на те, що турбаївці продають їх річи на бік, обвинувачували ріжні особи за те, що передержують річи і домагали ся, аби їх потягнути до відвічальности, просили, аби положити секвестер на майно турбаївців для забезпеки процесу і т. и. Все те комплікувало і спиняло справу, і без того дуже скомпліковану, а головню вимагало таких учинків з боку властей, що могли би знов зробити кінець справи „сумнівним і небезпечним“. Коховський, очевидячки, був крайне роздражнений безтактною поведінкою Базилевських, і роздраженне видно навіть в офіційальнім тоні єго актових паперів. Коли Базилевські прислали йому, як він приїхав у Турбаї, вина і столові засоби, він відповів на сей простий акт чемности, що вважав ся тоді обовязковим навіть для незнакомого приїзжого свого товариства, що „онъ получаєтъ на свое содержаніе жалованье“.

Та не міг же суд не признати, що домаганя Базилевських юридично справедливі і мусів що-небудь робити для їх заспокоєня. Почали турбаївці вертати де-що, як пишуть Базилевські: „изъ каретъ аглицкихъ, колясокъ и др. экипажей доставлена ось желъзная, два рессора да ступица съ колеса обрубленная; мѣсто серебра, въ нѣсколькихъ пудахъ расхищеннаго, возвращено ничего не значащее количество; мѣсто брильянтовъ и другихъ дорогихъ вещей ни одного камушка не явилось“. На дальші розшуки й натиски властей, знесли доволі багато річей, так що вийшов порядний їх спис; але зміст того спису все був без виїмки такий: „канане совѣмъ оборванное, двери горничныя разламанныя, столикъ побитой, кровать ломанная, съ кареты кусокъ кожи сгнилой, кафтанъ нѣмецкій бархату рытого совѣмъ сгнилой, полотно голландскаго измоченнаго, вымараннаго и сгнилого кусокъ, сабля подъ серебряною оправою съ позолотою спорченная, кожъ овчинныхъ

старыхъ, молью пофденныхъ“ і т. д. і т. д. Як би ми не знали, що турбаївцям і начальству було тоді не до жартів, то могли би подумати, що все те посьміх над претенсіями Базилевських. Коховський зробив для вдоволення Базилевських усе, що він вважав можливим: дав острій наказ і оголосив його по всьому повіту, аби ніхто під загрозою як найострійшої відвічальности, не смів купувати у турбаївців ніякого майна, як рухомого, так і нерухомого; та тероризувати людей, — а без того годі було добити ся повного вдоволення всіх претенсій Базилевських, — він не хотів. Але як ті претенсії грозили затягнути турбаївську справу в безконечність, то він випросив у Катерини дозвіл не задержувати його рухів процесом Базилевських. Таким чином, процес той, з переселенем турбаївців, перестав сам собою.

31 січня 1794 р. спільна сесія градізького повітового суду і низшого суду видала присуд над селянами турбаївськими, що були обжалувані в убивстві панів Базилевських і в иншій: присуджено на смерть — 7, на покаранє кнутом — 42, різками — 134, увільнено від суду — 228 душ. Смертні присуди всі були скасовані; кари змякшені. Та турбаївців чекало ще загальне покаранє, під котре підпали порівні з винними і зовсім невинні. Кров Базилевських, певно, не була кровю невинних, а про те вона впала не тільки „на вас“, але й „на діти ваші“.

V.

Проект Потьомкіна переселити турбаївців у Задніпрянщину був потверджений Катериною. Тоді-ж, себто ще в самім початку турбаївської справи, в 1790 р., були вияснені основи, на яких повинно робити ся те переселенє. Базилевські з великою і понятною охотою, віддавали на викуп державі всіх своїх турбаївських селян: правили за мужеську душу 50 рубл., та годили ся і на низшу оцінку, годили ся і рахунок від скарбу дістати не грішми, а сілю таврицькою, аби тільки „не мати тих людей перед очима і не бояти ся від них злих наслідків“. Лишала ся ще справа про „спорныхъ мужиковъ“, т. є. тих, що шукали козацтва. Заходи суду коло розбираня козацьких прав турбаївських селян були перервані катастрофою. А про те

якось вийшла постанова, либонь чи не взад позначена (бодай так твердили турбаївці в одній зі своїх просьб), бо на ній стояла дата нещасного дня 8 червня 1789 р. Доходить всього того тепер уже було нікому і ні по що, бо дальші події зовсім закрили сей бік. Згаданою постановою признано козацькі права 259 турбаївцям. Землі тих спорних селян Базилевські годили ся прийняти по оцінці, що зробить скарб, відшибнувши вартість сих земель з того, що їм буде почислено за викуплених казною селян.

Таким чином, усе було упорано. Потьомкін рахував, що весною 1791 р. буде й переселенє. Та все те раховано без турбаївців, а в них-то й було діло. Коли дух крайньої опозиції заволодїв Турбаями, начальство не важило ся не тільки починати що-небудь для їх переселеня, але навіть і забалакувати з ними про сю справу. І не диво. „Видя самъ село Турбаї и нѣсколько хуторовъ, принадлежащихъ турбаевцамъ, сужу, что тяжело имъ будетъ разставаться съ ихъ домами, садами, рощами, словомъ со всѣмъ, въ совершенствѣ устроеннымъ, домоводствомъ, и съ мѣстами предковъ ихъ и ихъ рожденія“, пише Коховський. „Объявилъ я нынѣ турбаевцамъ, что они въ казну покупаются, но о переселеніи ихъ извѣщаютъ воздержуся“, каже він далї. Се письмо писано тоді, коли він особисто відвідав Турбаї в марті 1792 р. Він поручив иншій особі „предложить турбаевцамъ съ кротостью о переселеніи“. Та вони відповіли просьбою позволити післати депутатів до государинї, заявляючи, що поки не буде відповіді вони нікуди виселяти ся з Турбаїв не думають, і „готовы хоть бы и смертию пострадать въ Турбаяхъ“. Після того власти не знимали більше розмов про переселенє аж поки Турбаї не були зовсім приборкані.

Та тепер питанє: куди-ж переселити ся? Потьомкін проектував поселити турбаївців на своїх власних задніпрянських землях; але він помер, а наслідники його були для скарбу прості приватні власники, на землях котрих не було причини поселяти скарбових селян, якими були тепер турбаївці. Почала ся переписка про вишуканє відповідних скарбових місць. Рішено було при виселеню зовсім відділити козаків від селян. Під весну 1794 р. місця були знайдені. Селяне повинні були переселити ся в таврицьку країну, де їм було визначено для по-

селеня чотири місця по сім боці Перекопа: на двох великих дорогах, бериславській — в Чорній Долині і Чаплинці, та херсонській — при урочищу Буркуті і в Каланчаці. Козаків переселяли за Буг, „къ рѣкѣ Днѣстру въ пріобрѣтвенную отъ порты оттоманской область“, в села Яски та Біляївку.

Переселенє повинно було відбути ся весною 1794 р., лише трицятьом сімям дозволено було лишити ся, зібрати засіяний хлїб. Під Турбаями розложив ся табор військової команди, під доглядом і товариством котрої мало відбути ся переселенє.

Дух противенства був зломлений. Та чи легко ж було турбаївцям покинути „свої доми, сади і гаї“, та йти в невідомі „степові“ місця? І от вони, як потопаючий за соломку, хапають ся за всякі збутки і вимовки, аби хоч відвести важку хвилю. То вони толкують начальству, що пядесять підсудних турбаївців є в Катеринославі до кінця справи і що незвісно як бути з їх жінками і дітьми, „которыя могутъ претерпѣть въ семъ переселеніи крайнюю нужду“; то вказують на ріжні не скінчені ними справи межі собою й сусїдами, на необхідність розпорядити майном; то виходить, що коло 30 мужа турбаївців нема на місцях, розійшли ся в найми по ріжним селам, або й зовсім пропали без вісти. Але власти не попускали ані раз ні перед якими доказами, і притьмом вмовляли турбаївців, „что ежели они будутъ упорствовать, то наведутъ на себя по всей строгости законовъ жесточайшее наказаніе, а сверхъ того и переселеніе имъ учинено будетъ непремѣнно“. Характерний один епізод. Начальство, як уже сказано було, згодило ся лишити на місці до осені зібрати хлїб трицять сімей по вибору громади, пятацять козацьких, пятацять селянських. Але ніхто не годив ся добровільно лишатись, думаючи, що лишаютъ у підданство Базилевським: навіть усі жахи переселеня не могли помирити з думкою знов попасти під панську владу. Ледви-ледви вдало ся судови розбити непорозумінє.

Назначувано речинець за речинцем для виступу; а турбаївці все не були готові. Минув і остатній речинець — 17 мая 1794 р, турбаївці не рушали ся. Тоді в село вступило військо. Вояків розставлено по домам, аби силувати селян до виступу. Таким чинном турбаївці виведені були з майном, жінками й дітьми на дорогу. Тут зроблено їм повірку, і турбаївці попрощали ся на віки з батьківщиною і одні з одними:

одна частина рушила у таврицьку губ. на Александровськ, друга до Дністра — кожда під захистом роти єгерського баталіона і донських козаків.

Легко уявити собі, що дорога нашим переселенцям не стелила ся скатертю. Атже-ж їх було в однім відділі мужеських душ, окрім жінок і дітей, 560, у другім 468; до того, вояки. По нашим, відомим, російським звичаям, ніхто нігде ні до чого не був готовий, не вважаючи на острі накази від начальства. Напр в Александровську не було ротмістра, що був командований, аби відобрати переселенців; не було вояків для проводу змінити старий провід і т. д. Розумієть ся, через усе виходила для переселенців „остановка, а въ пропитаніи, равно и въ кормѣ скота отягощеніе и крайнее разореніе“. Не красше було і на місці, бодай зразу. Що до козаків, виселених на Дністер, місцеве начальство доносить: „по нынѣшнему неурожаю въ здѣшнихъ мѣстахъ хлѣба заработать на первый случай не могутъ, и тѣмъ претерпѣвають крайнѣйшую нужду, такъ что иные питаются испрошеніемъ милостыни по народу“. І се тільки розставши ся зі своїм турбаївським „въ совершенствѣ устроеннымъ домоводствомъ...“ Нарешті таки викупили турбаївці свої ріжні провини.

„Селенія Турбаи даже и названіе истребитъ и не быть болѣе тамъ никакому жилищу по извѣстной причинѣ обагренія онаго кровію“, так просили Базилевські, і просьба їх була сповнена.

До „Турбаївської катастрофи“¹⁾.

В нрі 3-м „Кіевской Старини“ уміщено під виписаним висше заголовком опис суспільної драми, що відограла ся в однім селі Полтавської губ. в липню 1789 р., з її цікавими наслідками.

Уже після того як статя була напечатана, одержала я два инші судові документи, що поясняють той основний документ, котрим я користувала ся.

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1891, квітень.

Перший документ, або докладнійше виривок з документа, — „О противозаконныхъ якобы поступкахъ бывшаго въ мѣстечкѣ Остапѣ начальника, сотеннаго атамана Михна, по жалобамъ на него премьеръ-майора Ивана и полковника Петра Базилевскихъ, 1782 г. іюля 4-го“. Значить, вела ся справа сім років перед катастрофою, на територіі Остапя, що належало не вбитим, а иншим двом їхнім братам. Але, очевидно, стан і тут був майже такий самий, як у Турбаях. Противаконні поступки атамана Михна були такі, що він сховав у своїм дворі жінку-козачку, шваґра котрої Базилевські захопили у свій двір „и тамо чинили ему батожемъ распросъ и другіе сверхъ челоувѣчества утѣсенія и тиранства“. Атаман обовязаний був заступити ся за козаків, на котрих Базилевські не мали найменших прав. А про те Базилевські подали жалобу на Михна „за учиненное имъ якобы въ мѣстечку Остапи между ихъ подданными возмущеніе, чрезъ которое будто бы ихъ подданные отъ надлежащаго повиновенія и подданническихъ повинностей отложились“. Та навіть тодішній суд, підкупний і дрожащий перед силою Базилевських, низший голтвянський земський суд, виїжжаючи в місточко для розсліду справи, не міг знайти яких-небудь слідів бунту. А тим часом атаман Михно, подаючи свої виправданя, так чіпнув Базилевських, що власти не могли полишити сього без уваги. Він показав і доданим документом доказував, що Базилевські зовсім не мали на Остапе ніяких прав. Той документ — універсал Разумовського. Ось він:

„Господамъ генеральнымъ малороссійскимъ старшинамъ, полковникамъ, бунчуковымъ товарищамъ, полковымъ старшинамъ, сотникамъ съ сотенными урядами, а особливо сотнику остаповскому съ урядомъ же, и всѣмъ прочимъ, кому о семъ вѣдать надлежитъ, симъ нашимъ универсаломъ объявляется: Сего августа 11-ого дня полку миргородскаго сотникъ остаповскій Федоръ Базилевскій подалъ намъ доношеніе и онимъ представляя о службахъ предковъ его, дѣда, бывшаго обознаго полковаго миргородскаго, и отца, того-жъ полку сотника бѣлоцерковскаго, такожъ и самимъ имъ сотникомъ остаповскимъ Базилевскимъ съ 1724 году всероссійскому Ея Императорскаго Величества престолу во всякой вѣрности продолженныхъ, о чемъ-де состоявшее въ нашу генеральную войсковую

канцелярію въ прошломъ 1741 году отъ полковника миргородскаго, всей полковой старшины и сотниковъ того полку доношеніе съ удостоеніемъ его, Базилевскаго, къ полученію за тѣ службы въ награжденіе свободныхъ посполитыхъ дворовъ, въ мѣстечку Остапѣ и деревнѣ Болбасовкѣ имѣющихся свидѣтельствуеъ, просилъ разсмотрѣнія о надачѣ по тому удостоенію ему, Базилевскому, въ награжденіе за показанныя службы вышеписанныхъ въ мѣстечку Остапѣ и деревнѣ Болбасовкѣ имѣющихся свободныхъ посполитыхъ дворовъ въ вѣчное и потомственное владѣніе къ содержанію его и наслѣдниковъ своихъ, еденъ сынъ канцеляристомъ войсковымъ, другой — въ кадетскомъ корпусѣ. А понеже и по справкѣ въ нашей генеральной войсковой канцеляріи явилось, что еще въ 1747 году полковникъ и вся старшина полковая, такъ же и сотники миргородскаго полку въ ту генеральную канцелярію чрезъ доношеніе свидѣтельствовали о вѣрныхъ, безпорочныхъ и ревностныхъ какъ дѣда и отца, такъ и самаго его, сотника Базилевскаго, службахъ — яко же де оныя имъ полковнику, старшинѣ и сотникамъ извѣстны и признавали быти достойна къ полученію въ вѣчное владѣніе свободныхъ войсковыхъ мѣстечка Остапѣ и деревни Болбасовки съ принадлежащими грунтами и угодьями. Съ доношенія-жъ оного значителся, кромѣ прежнихъ службъ предковъ дѣда и отца ихъ сотника Базилевскаго, особъ самого его, что онъ началъ продолжать ту свою службу съ 1724 году, бывалъ по разныхъ походахъ, какъ-то въ днѣпровскомъ, хотѣнскомъ, въ турецкихъ компаніяхъ, въ предосторожности отъ непріятельскихъ нападений по Диѣпрѣ, также на линіи многими годами и въ разныхъ исправленіяхъ, комиссіяхъ находился, того ради мы, гетманъ, кавалеръ, по данной намъ отъ Ея Императорскаго Величества власти, респектуя на оныя многіе отправленные какъ предками его, сотника Остаповскаго Базилевскаго, такъ и самимъ имъ съ 1724 году продолженные службы и къ которымъ еще и впредь въ немъ и въ оныхъ сынахъ его надежды предусматриваются, опредѣляемъ ему, сотнику Базилевскому, въ спокойное владѣніе въ мѣстечку Остапѣи оставшіеся отъ роздачи грузинамъ находящіеся въ свободности посполитые дворы и хаты съ принадлежащими къ нимъ грунтами и угодьями и симъ нашимъ универсаломъ утверждая, предлагаемъ, дабы никто во владѣніи

оними посполитыми съ принадлежащими къ онимъ грунтами и угодыя препятствія не чиниль. А войтъ и оныя оставшіеся отъ раздачи въ свободности посполитые по всемъ ему, сотнику Базилевскому, яко владѣльцу своему, всякое подданническое послушаніе и повинности отбывали бы безпрекословно; козакъ-жь того мѣстечка Остапья должны быть всегда сохраняемы при ихъ владѣніи ненарушно. Во утверженіе чего и сей нашъ универсалъ за подписомъ нашимъ и національною печатью данъ въ Борзнѣ. Августа дня 1757 году. Гетманъ графъ Кирилль Разумовскій“.

З сього универсала видно, що хоч Базилевскій старався, аби полишено єму посполитих Остапья в вічне й спадкове володѣнє, та дано їх єму лише „въ спокойное владѣніе“, без згадки про права передачі в спадку, значить у доживотє. Чим скінчила ся вигадана справа для одної і для другої сторони — незвісно, та Остапе лишило ся за Базилевськими.

Другий документ цїкавійший і прямо відносить ся до турбаївської катастрофи. Він називає ся: „Екстрактъ изъ дѣла о арестанту отставному полковому канцеляристу Осипу Коробкѣ за дачу повода къ взбунтованію села Турбаевъ жителямъ въ неповиновеніи надворнымъ совѣтникамъ Степану и Ивану Базилевскимъ къ подданнической повинности и непослушаніи вишняго земскаго голтвянскаго суда, прибывшаго въ то село къ исполненію рѣшенія прав. сената, послѣдовавшаго по дѣлу ихъ съ оными Базилевскими и т. д.“

Вкупі зо вставленим епізодом про Коробку, документ сей прямо поясняє обставини безпосередно перед вибухом, що мало вияснені в основнім документі про турбаївську катастрофу. У турбаївцїв був заступник по їх справам у Петербурзі, атаман Кирило Золотаревскій. Коробка, відставний полковий канцелярист, 38 років, з лубенського повіту, теж проживав у Петербурзі по якимось своїм справам, пізнав ся з Золотаревським, помагав єму в заступстві по турбаївській справі, і коли Золотаревскій умер, натурально став турбаївським повіренним. Як вийшов сенатський присуд увільнити 76 людей з їх родом, записаних полковником Капністом у козацькі компути 1738 р. з підданства Базилевським, Коробка привіз копію з того присуду в Турбаї. Потім він зложив якийсь документ, що повинен був пояснити темну справу про роди, що вийшли

від 76 людей, записаних у компути. Як той документ складався на підставі вказівок турбаївців, що раз-у-раз і вперто казали, що вони, родимі турбаївці, всі козаки, то імовірно і зложений був документ у тім дусі; треба думати, що не записані були тільки заїди в Турбаї або переселені Базилевськими з інших місць, та може і тих розрізняли не дуже-то. Сяк чи так, Коробці треба було кілька раз приїжджати в Турбаї і проживати тут тижнями. При тому він старався не попадати на очі Базилевським або властям: уже перед тим одного заступника Базилевські встигли сховати в тюрму, де він і помер. Чим поводився Коробка, держачись за небезпечну турбаївську справу, важко сказати: може зиском, бо турбаївці, очевидячки крайне дорожили своїм повіреним і не жалували видатків на його нагороду, може по часті й жалем над станом турбаївців, котрі „будучи простолюдини, видѣли себя такъ угнетенными, что не только не имѣли ни отъ кого покровительства, но по устрашенію оныхъ Базилевскихъ не могли пріискать себѣ въ близости ихъ селенія къ написанію имъ куда слѣдуетъ письменной жалобы грамотѣ вѣдущаго человека“. Базилевським певно дуже ходило про те, аби сховати Коробку, і вони доносили на него, як на бунтівника. Стан справ немов виправдував доноси й жалоби Базилевських — Турбаї справді бентежили ся, і ще до приїзду суда в січню 1789 р. уже зовсім не схотіли слухати своїх панів. Сього мало: турбаївці „разнесли ложные слухи въ другія владѣнія (Базилевскихъ), будто бы всѣ и прочіихъ ихъ селеній подданные отсуждаются въ козаки, и что кто только изъ подданныхъ ихъ останется въ должномъ своимъ владѣльцамъ повиновеніи, тѣмъ грозятъ казню, какovy зловредныя ихъ къ уловленію невѣждъ вымысли столько подѣйствовали въ сердцахъ къ разврату склонныхъ людей, что другихъ селеній многіе подданные ихъ, также экономическіе и дворовые служители у непремѣнныхъ должностей бывшіе, остановя свои работы и должности, винокуренные, скотскіе и др. заводы, бросивъ въ кадыяхъ заторы, не сдавъ ни отчету, ни того, что въ чемъ вѣдѣніи было, и захватя, что кто мogle, прочее же оставивъ на расхищеніе другимъ, убрались всѣ въ то же мятежниковъ скопище, и не только не упражняются въ нужныхъ работахъ, но паче провождають время въ пьянствѣ и буйствѣ“. Дуже цікаво, що збунтовані турбаївці, „наз-

вавъ незаконное свое скопище комиссією, розсѣяли слухъ, что въ той ихъ комиссії дѣлается всему Базилевскихъ владѣнію какая то перепись, и что всѣ приступившіе въ ихъ скопище изъ за Базилевскихъ въ свою бунтовщичью ревизію переписаны, и таковыми нелѣпыми разглашеніями напитавъ сердца невѣждъ, склонныхъ къ празднои и безначальственной жизни, и притомъ удостовѣрять, что готовы они всякое блаженство промѣнять на праздность и безначаліе, учредили съ тѣхъ ихъ подданныхъ сборъ на содержаніе начальниковъ бунта, называемаго ими комиссією, и взыскивають, смотря по имѣнію челоуѣка, съ каждаго отъ пяти до шестидесяти рублей, такимъ образомъ приводя тамошнихъ Базилевскихъ подданныхъ до такой нищеты, что многіе, продавши послѣднюю съ плечей шубу, вносять требуемую съ нихъ суму, подушнаго же оклада и другихъ указныхъ выстатченій не платять и многіе платить уже не состояніи...“

Все се дуже побільшено; та безсумнівно ясно одно, що Турбаї ще на пів року до остаточного вибуху, коли вбито Базилевських, були вже в стані повного розруху. При чому тут був Коробка, не вважаючи на свою офіційну роль заступника, важко сказати. Зовсім певно, вірніше, що ні при чому. Турбаївці дізнали ся про пресуд в їх користь, і сим цілком поясняе ся їх збентежений стан. Правда, проти Коробки були декотрі покази свідків, що немов ловили его в підбурюваню. Але свідками були кріпостні Базилевських з інших сел, значить люде, що були під натиском своїх панів, тай свідочтва їх не визначають ся докладністю та ясністю. Свідчать найчастійше те, що чули, немов би Коробка говорив, що коли хто в козаки не запише ся, то всіх тих кат буде бити кнотом; але саме безглузде сеї говірки каже сумнівати ся в її справедливости. Найдокладніші з усього і очевидячки найправдивійші є свідочтва що до складок турбаївців у користь Коробки. Збирали з двора від 1 руб. до 15 рублів, так що Коробка одержав, бачить ся, коло 700; та ще зібрали для нього ж поверх 200 смушків, сира і масла, сукна, справили ему линтваревий кожух, юхтові чоботи, штани з синьото сукна, смушеву шапку; крім того їздили до нього до дому на роботу. Та все те добро Коробка міг одержати від турбаївців і просто як повірений: турбаївці були люде заможні і справді дове-

дені до роспуки тим, що не могли добити ся здійсненя своїх законних прав. Але суд конче хотів принести Базилевським у жертву Коробку. Турбаївці помогли судови своєю безтактною. Раз від'їхавши ні з чим, суд опять появляє ся в Турбаях у скріпленім складі і рахуючи на підмогу воєнної команди, що була роскватирована в Турбаях: він думав не тільки сповнити сенатський присуд, але й обжалувати Коробку. Коробка, як уже сказано више, старав ся ховати ся як від Базилевських, так і від урядників; а шукати єго серед бунтуючих турбаївців було діло нележке. Але судови повело ся якось „ласкательнымъ образомъ“ єго виправити і він явив ся. Та коли турбаївці побачили, що з репрезентанта їх інтересів Коробка робить ся перед лицем суду підсудним, вони стали грозити судови, що підуть на Базилевських і рознесуть їх на порох, коли-ж погроза не помогла, кинули ся і силою вихопивши Коробку, повели єго з собою. Потім єго знов узяв суд і вже вивіз із Турбаїв. Коробці покладено за вину „что онъ, будучи грамотенъ и, какъ показуетъ, законы и указы знающъ, долженъ былъ вѣрителей своихъ, яко простолюдиновъ, кон, увѣривъ ему, дѣйствительно могли бы єго слушать, приводитъ въ скромность, молчаливость и терпѣніе, — буде-бы въ томъ не успѣвалъ и къ таковому добронравію привернуть не могль, то, во избѣжаніе законнаго иезязанія, и вовсе бы въ ихъ дѣло не мѣшался, чѣмъ бы вездѣ могъ заслужить себѣ похвалу“. За сю єго очевидячки одиноку доказану провину Коробку приєудили покарати різками на місці проступку, т. є. в Турбаях. Але Турбаї тоді були вже в такім стані, що нічого, було й думати появляти ся туди з Коробкою. Турбаївці страшенно ясно доказали, що вони вміють робити і без науки й бунтованя Коробки.

О. Є.

Крім сього доповнення статі О. Ємеєнкової було надруковано ще дві замітки в К. Старині (1891, V і IX) про память, яка переховала ся про „Турбаївську катастрофу“ на місці. В першій „Старий Прилучанин“ оповідає, що ще в 50-х рр. с. ст. сю історію добре памятали серед лівобічної шляхти, і дід автора на адресу нелюдських дідичів казав бувало: „діждуть ся того, що стало ся з турбаївськими Базилевськими“, а вину нелюдського поводження з селянами складав ще більше на мати

Базилевських, незвичайно скупу, що сотворила родинне багатство. В другій д. А. Л-нко наводить літературну перерібку сієї історії: в Москвитянині 1851 N. 2 д. Бакуїна надрукувала оповідання „Село Турбаи“, — де на підставі „не зовсім ясного“ для авторки оповідання старого козака, що чула вона на дорозі, переповідає вона сей епізод в романічній формі: селянка Катря, закохана в одного Базилевського, з заздрости бунтує турбаївських козаків, запевнюючи, що дідичі ждуть лише „бумаги“, аби їх заковати в кайдани і завести Біг зна куди. Базилевські гинуть героями в боротьбі з козаками, сама провинниця теж гине з розпуки. Авторка додає, що потім їй сю історію оповідали зовсім инакше, але сієї другої версії не наводить. На місці Турбаїв, каже вона, стоїть село Скорбне; се дійсно.

М. Г.

О П Р И Ш К И

Дра Юліяна Целевича.

Про Олексу Довбушука та єго попередників і наступників.

В і д ч и т .¹⁾

Тихо і глухо тепер у наших полонинах. Непорушно держить іще тут своє жезло дика природа, та гірська цариця, обгорнена дикими скалами-вєлитами, та опоясана темними, глибокими дебрами й незахідними пралїсами. Навіть лїтом, коли широкі полонини вкрїють ся буйною травою та дрібним цвїтом, залягає їх нїма тишина, неперервана нічим, хиба шумом буйного вітру і шипотом заїнених бистриць або иноді піснею вївчарика, що йдучи за вївцями — ще може й жидівськими, заведе часом на фуярці сумної, та „сїв свої сьпіваночки на шувар довгими нивами“, бо як каже :

„...Мут туди вївчарики з вївцями ходити,
Будут тїї сьпіваночки любі находити,
Мут за ними вївчарики тай овечки пасти,
Будут тїї сьпіваночки за капелюх класти²⁾).

А в тім, не полошить тут ніхто тих питомих карпатських оред, їх німого гуляня не турбує навіть свист численних парових тартаків, що їх нинї спекуляційний дух чоловіка на Підгірю так богато позакладав.

¹⁾ Печатано у львівській часописи „Дїло“ 1882, ври 34—39. — Ми збираємо тут усі дотичні статї пок. Целевича під одним загальним заголовком — „Опришки“, подаючи їх без перемїни, крім деяких поправок мови. — *Ред.*

²⁾ Народныя пїсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. О. Головацкимъ, ч. I. Москва 1878, Думы господарскія и скотарскія, ч. 60.

Інакше тут було перед 150 роками. Скрізь далеко і широко лунав тут голосний гамір, глушив часом навіть бренькіт оружя, а иноді розлягався і гук стрільний в дійсних битвах. Були се опришки, тоті бездомні очайдухи, що для них не було вже третього виходу, хіба шибениця, або жити до смерти житєм диким і розбійницьким, як каже ся в піснї, „на камені спати, з торби хлібом жити і зо скали воду пити“. Ще-ж, коли удав ся який розбій і впала в руки богата добич, то накладали ся ватри, било ся вівці або ялівки, одно мясо пекло ся на ріжні, а друге варило ся в кітлах, була і горівка в боклагах і солонина в тайстрах і тютюн пацушами: товариство мало ситий празник. Весело сходили тоді хвилі; ледїні оповідали собі свої пригоди, укладали дальші пляни, бреньїли фуярки і лунали далеко веселі сьпіванки — часом заводилась і бійка, але деколи... зближала ся чорна зрада.. Опришки не мали ніколи спокою, ніколи не були беспечні. Коли їх витровлювали смоляки¹⁾, треба було раз у-раз місце побуту зміняти і небезпечно було навіть сходити до сїл. Тодї витав до товариства другий страшний гість: голод. Доводило ся в такій пригодї, як стоїть в одній болгарській піснї про тамошніх опришків, званих там гайдутинами „їсти чорну землю і з листя воду пити“. Отже товариші добирали собі звичайно на спочивок таке місце, звідки розлягав ся на всі боки далекий вид, аби їх смоляки нечаянно з котрого боку не напали; до сну росходили ся по 3 або 4, по хащах і печерах, аби навіть одні про других і не знали, а Довбуш добирав собі звичайно до спочивку зовсім окреме місце, про котре не казав ні одному товаришеви. Та все-ж таки лучало ся опришкам, що їх смоляки несподівано заскочили і тоді заводили ся горячі стички, і коли не було способу ратувати ся втечею і перевага була на боці смоляків, тоді дбав кождий про себе, а бодай продавав своє жите як найдорожше, бо, мовляв, „чи вмреш, чи повиснеш, раз мати родила²⁾. Кождий опришок був узбровний від ніг до голови і носив на собі цілий арсенал. Олекса Жо-

1) Так називано менші або більші, на військовий лад з'організовані ровти, звичайно під проводом офіцера станіславівської кріпости; сторожа уганяла ся без перестанку за опришками.

2) Тамже: Думи гайдамацкія, 14.

лоб, добрий знакомий Довбуша, коли его питали перед станиславівським судом, яку зброю носив Довбуш і его ледїні, відповів, що сам ватаг носив рушницю через плечі, при боці мав меч, за поясом топорець і дві парі пістолетів, у руці рогатину і з пояса висів ніж, званий чепеликом. Усі прочі опришки були так само озброєні, лиш що не мали мечів. Коли який росхорував ся і не було надїї, аби вийшов, то его вбивали, або покидали на місці, лишивши йому трохи харчу і тютюну. Про їх жите на волї знаємо взагалї дуже мало, бо ставлені перед суд, не вважаючи на всякі муки, вони не хотїли нічого зраджувати; кождий з них відшпирив ся, або казав просто, що нічого не чув і не знає, що він був межі опришками лише кілька днів і що его опришки на силу межі себе затягнули. Через те мало що знаємо про те, якого дня, де і на чий приказ вони з весни сходили ся, коли і з якою постановою в осени розходили ся, чи визначували собі день і місяць, як болгарські гайдутини, члени „верной и сговорной дружины“, або сербські гайдуки, що з весни на Джурджев день (св. Юря) в назначенім місці сходили ся а в осени на Крстовъ день (Воздвиж. Ч. Креста) розходили ся, закопавши вперед у землю своє ружє¹⁾. Чи і наші опришки так робили, чи инакше, годї дійти; деякі, хоть недокладні вісти про се подамо низше. Так само не хотїв ні один перед судом зрадити, де зимував, звідки брало товариство харч, хто і в котрих селах їх переховував, куди приходили і де забавляли ся на весїлях, играшках і вечірницях.

Опришки повстали з утікачів, а до втечі змушувала гірський нарід люта неволя і надужитя, яких на селянах допускали ся економи, звані підстаростами²⁾, та атамани — далї бідність, голод і порив гуцульського та волоського народу в XVIII ст. до волї. З чого-ж мав утікач жити, як не розбою? До того прийшла: жадоба пімети. Розбійник, що звертав свій кріє або підносив свою балту на економи, або на жида, або з пімети на свого брата чи иншого свояка, що его чим небудь

¹⁾ Geschichte der Bulgaren v. Constantin Jireček, Prag, 1876.

²⁾ Самі пани не сидїли годї в своїх підгірських добрах, але долів, у беспечнійших і богатших добрах на Подїлю, Волині та Україні.

скривдив, що підпалював хату або вбивав зрадника, громадянина, що помагав смолякам витровлювати єго, такий, значить, розбійник, що ставав в обороні своєї і чужої правди і робив ся местником своєї і чужої кривди, не був в очах народу розбійником, але опришком в найдіпшим розуміню сего слова. Як довго-ж опришки, — звані в піснях иноді „чорними хлопцями“, — вивоняли сю завдачу, нарід відносив ся до них з правдивим привязанєм і симпатією і прощав їм навіть розбій і вбивство, бо одно і друге було актом пімсти.

До швидкого розвитку розбишацтва в першій половині тамтого столітя причинили ся ще дві сприяючі єму обставини, се є політичний стан тодішньої Польщі, Угорщина і Волощина та географічні відносини нашої Гуцульщини. Теперішня Буковина належала тоді до Волощини. Польща була в початках тамтого столітя розірвана усобицею між Августом II і винесенем на польський трон Каролом XII в час великої північної війни Ст. Лещинським; північну Угорщину заколотило було дуже ракочанське повстанє, а Волощина, що перебувала тяжкі внутрішні заворушеня, муєла крім того вкупі з Турцією взяти участь і в північній війні проти Росії. То в міру того, як у країнах довкола Чорногори чим раз більше тьмив ся політичний овид, як обі польські партії кинули ся на себе зо скаженим завзятем на бий-забий, як Ракочане, побиті раз, другий і десятый, своїх охотників і наємних вояків без перестанку то вербували, то роспускали, муєло і розбишацтво в горах множити ся і вкорінати ся, бо розбиті а часом і не заплачені наємники не радо вертали ся до плуга і часто опинювали ся на полонинах між опришками. Київський воєвода і пан на Станіславові Юсиф Потоцький, до котрого належала спора половина теперішнього станіславівського і коломийського Покутя, був ревним прихильником Лещинського і не відступав єго навіть після битви під Полтавою, коли вже було певно, що справа сего антикороля на завєгди пропала. Нашою країною шли тоді два війська, одно коронне, під проводом воєводи Потоцького, з котрим був на якийсь час получив ся шведський генерал Крассав, друге Августове під проводом гетьмана Снявського, скріпленого 20.000-им російським військом під проводом ген. Гольца. Нарешті в 1712 р. Снявський узяв присту-

пом сильно укріплений Станіславів і всилував Потоцького до здачі.

В пізнійшій, уже довбушівській періоді, в сорокових роках XVIII ст. сприяла розбишацтву на польським боці Карпат анархія в Польщі за Августа III, а по тім боці гір гамір воєнний по причині другої турецької війни Кароля VI і австрійської сукцесійної війни з обома першими шведськими війнами. До тих неспокоїв прилучило ся ще одно нещастє: появляв ся часто помір, як напр. у 1704 р., що тревав з короткими перервами до 1710 р. і забирав особливо численні жертви на Покутю. Затревожений і сполошений варід розбігав ся по світі, то й через те не один ледінь опинив ся на полонинах між опришками.

Дуже важні для розвитку розбишацтва були нарешті й географічні відносини нашої Гуцульщини. Велике й широке гвіздо Чорногори, що простирало ся від межирічя обох Черемошів аж по Густ у Мармароші і було розвите на потрійній границі тодішньої Польщі, Угорщини і Волощини, не дуже віддалене і від Семвгороду (Арделю), зі своїми обширними та незмірними полонинами, глибокими й незахідними дебрами, недоступними пралісами, зі своїми незахідними скалами і глибокими та темними печерами, давало беспечний захист і охорону опришкам і було колицкою розбишацтва. Загрожені і розбиті смоляками на польським боці, переходили опришки на угорський бік і збирали ся там денебудь в назначенім місці, коли-ж і тут уже напакостили та увагу пандурів на себе звернули, то розбігали ся і виринали десь опісля в Волощині, а відтак знов переходили на польський бік. Розуміє ся, що про який небудь скомбінований виступ проти них, про витровлюване з трьох боків тоді і бесіди не було. Коли-ж до того зважимо, що сам нарід по найбільшій частині держав з ними, що мав їх за хоробрих і відважних, але і чесних молодців і їх, по змозі, покривав і навіть уважав їх за местників своїх кривд, мов би за тоту фему, за тайний суд; коли далі зважимо, що зіпеуте тоді було загальне і велике, що опришки мали багато тайних спільників і помічників межи людьми всіх станів, то зовсім не будемо дивувати ся, що розбишацтво, не вважаючи на муки, шибениці і палі, не то що не впадало, але чим раз більше розвивало ся, а за Довбуша зросло до

того, що вісти про опришків рознесли ся по далекій Україні, тим часом як він сам будив зі своїх „чорних гір“ на всі боки в одних здивованє, а в інших переляк і сум.

Коли би до тих усіх причин, що, як ми казали, виродили і виплекали розбишацтво, був іще додав ся яким способом релігійний фанатизм, коли би напр. були тоді над нашим Покутєм панували Турки, а тим самим коли би були опришки мали характер вояків і мучеників за віру, було би їм бесперечно довело ся перейти ще не одну пробу „сквозь огонь и воду“, та хто знає, чи не була би замінила ся балта в руках котрого відважного ватага в княжу булаву, а який Космач або Жабе чи би не були для руської Черногори тим, чим стала Цетинія для альбанської чи там сербської Черногори, де саме тоді (1697) і серед похожих обставин, але при релігійнім фанатизмі, що міг там розбудити ся, обняв Данило Негуш престол чорноморського князівства.

Історичні вісти про Довбуша та інших опришків XVIII століття черпали ми з двох книг кримінальних актів міста Станіславова, з котрих перша сягає від року 1703 до 1723, а друга від 1738 до 1751. В обох є пороскидані протоколи, списані при слідстві з окремими опришками, котрих ставляли перед міський суд. Жаль дуже, що середньої книги, що бесперечно обіймала 15-літній період від 1723 до 1738, зовсім нема, як нема й актів з перед 1703 р. і після 1751 р. Певно, мусіли списувати ся судові протоколи і в менших підгірських місточках, де, як добре знаємо, те-ж судили і тратили опришків, як напр. у Кутах, Коломиї, Надвірній, Галичі й інших. Може вони колись найдуть ся, тоді певно стала би далеко яснійша історія розвитку розбишацтва в наших горах, і тим самим вияснилось би ще дещо, що тісно звязано з історією нашої країни. Покійний Август Бельовський, що тоті дві книзі дарував бібліотеці ім. Оссолінських, назбирав з них вісти про опришків і помістив їх під заголовком „Рокисіє“ в місячній часописи „Czas“ за 1857 р.¹⁾ Ми доповнили їх тут іще дечим.

¹⁾ „Czas“, miesięcznik, rok II. T. IV. Zeszyt 18, za czerwiec, Kraków, 1857. Ся розвідка появила ся відтак у руськім перекладі в Львовянщині за 1861 р., ст. 57—70.

Першим ватажком, що добив ся в початку XVIII ст. широкої слави на нашім Покутю, був Іван Пискливий, родом із Довгополя руського над Черемошом. Від 1703 р., тоб то від часу перших невдач Ракочанської конфедерації на Угорщині, коли певно з розбитих повстанських військ потворило ся чимало узброєних дружин, повторяли ся розбої на гуцульськім Покутю рік за роком аж до 1712. В дружині Пискливого було багато Волохів, були там і Бойки від Перегиньска, та найбільше мусіло бути такі Гуцулів; вони мали навіть власного підватажка Федя Жолоба. В 1703 р. напали ті опришки на Отинію, де зрабували жидів, відтак на двір у Березові, де вбили якогось Голинського, вбили в Микуличині атамана Гната і покалічили его слугу Микиту Тимшака, може за те, що помагали відшукувати і ловити опришків. Рівночасно були розбої в Невзвєсках і Вороні, де зрабували Василя Мельника, а Костя Корковича підпалили і пекли. Напад на Заболотів був задуманий на більші розміри. Опришків зібрало ся аж 30; були там три Микуляки, Семань, Іван і Гарасим, далі Хабараки, піддані з Дітковець, Бойки від Перегиньска, Іван, Василь, Федір і інші, з Рунгур три Жолобяки, Гринь, Іває і Федір, Дмитрь із Дітковець, Федір із Ключева долішнього, з Ямної зять Шепитчиків і Прокіп Ковбаса з Цуцилова, що все те розказав перед судом. Половина молодців належала до ватажка Івана Пискливого. Та душею походу був сапогівський арендар Абрамко; він достатчив опришкам боклаг горівки, 10 фунтів пороху, олова на кулі, сукно і харч; кождий ледінь мав стрільбу і топорець. Вечером підступили опришки під Коломию і хотіли вдарити на місто та відомстити кривду по якімсь Мендлю. Але Абрамко відрадив їх від сего і справив їх на Заболотів. „У ночі напали ми — каже перед судом Прокіп — і обрабували жидівські доми; кілько? не знаю. Забрали ми лише фанти, а не гроші. Мені припало з добичі, коли ми в лісі під Дебеславцями паювали ся, дві жидівські бекеші, одна сорочка і дещо інших дрібних річей. Все то відкупив у мене відтак Абрамко за 20 золотих. Той жид питав нас за гроші, а коли ми сказали, що не маємо, полаяв нас: Лихо ви шукали, коли грошей не брали.“ Треба знати, що сам Прокіп Ковбаса був жонатий і заможний ґазда в Вербіжі, мав 4 воли, 5 коров і всего иншого до волі.

Ще більше постраху розсівав уже в 1704 р. ватаг Пинта; навіть сам Пискливий підчинився йому. Добра Косів держав тоді в аренді багатий жид Гедалія, до котрого належала й аренда в Кутах і Яблонові. Ні один жид на всім гуцульським Підгір'ю не мав тільки статків, що Гедалія, ні одна жидівочка не прибиралася в шабас так блискучо і багато, як Гедалиха і єї дочки. Нове щастє завитало до щасливого батька: єго дочку посватав якийсь жидок, і старий справив дитинї хасини, яких і найстарші жиди не тямилі. Хмарами з'їхалася жидова в гостї, мужчини в срібних поясах і в дорогих катанашах*) із золотими гузиками, а жінки й дівчата аж угнулися під вагою золотих ланцухів, зашниців, нашійників, ковтків, коралів і перел. Обряд відбувався по припису, музики не уставали грати, веселі танці ішли один за другим, а крик гомонїв на ціле місто. На подвір'ю і по під вікнами товпилися хлопці і дїтвора, вибалушивши очі на веселі танці та блискучі клейноти. Ніхто і не догадувався, що веселий обряд кінчитьсЯ похоронами. Межи цікавими, що приглядалися жидівським хасинам, був і звісний вже нам Федь Жолоб, далї Харабар із Шешорів і Маковей з Печенїжива. До міста доходило тим часом ціле товариство під проводом ватага Пинти та Івана Пискливого; з самих Угрів було там аж 80 товаришів, окрім Бойків і Гуцулів; Волохи мали надїйти зі сходу і теж мали з ними полувити сЯ. Пинта зі своїми припочив був трохи в Мишинї, де їх побратим арендар Юр чєстував горівкою, і звідси пішов просто на Косів. Тепер прийшов для непрошених дружбів час до дїла: перший виступив Федь Жолоб на середину, представив сЯ хто він такий і наставив порожню тайстру. В одній хвилї посипали сЯ в неї ланцухи, перли, коралї, ковтки, нашійники, гроші, срібні пояси, жупани й катанаші з золотими гузиками. Зібравши все те, опришок казав отворити скринї — і забрав звідтам грубі гроші. Тим часом впали Марусяк і Гриць Кочерак у жидівську школу, де велика частина гостей була на молитвах і почали там стрїляти. Коло брами лишили на сторожі узброєного в пистолети Івана Терунтяка. В містї вчинив сЯ тим часом крик, узброєна громада надбігла і почав сЯ

*) Катанках = контусах = кофтанках.

бій. Полягло 17 осіб, опришки уступили ся з міста, забравши двох ранених товаришів з собою до Пістині. Вони задумали пімстити ся і дожидали тої ночі в гаю над Ключевом своїх товаришів Волохів, але ті поміркували небезпеку і не надійшли. Отже-ж вони поділили ся тут багатою добичею і поспішали назад на Угорщину, але по дорозі їх розбито. Деяких полонено і скарано смертю, інші десь посчезали, а не один прицупнув тихо в хаті і став газдою або пішов з вівцями та бив бриндзю в бербениці.

Коло 1712 р. впав був знов якийсь Іван Панчишин із двома Волохами і шістьома Гуцулами до Коломиї та зрабував жида Майорка. До того мав єго намовити арендар із Саджавки, Абрамко; але напад не удав ся, бо таки зараз обскочив їх поручник Сосновський зі смоляками і вилонив усіх. При протоколах, які з ними списано, виступають імена зрештою незвісні, на пр. якогось ватага Верби, що мав розбивати коло Кутів, Шпугрура з Текучі, Тутяків з Довгополя і т. д., але всі вони розбивали, як бачить ся, десь у Волощині або на Уграх, бо крім тої глухої вісти не було чути про них на нашій боці зовсім нічого. Тоді зловлено й Івана Пискливого. Перед судом він признав ся ледви до дечого; коли ще був молодим, нежонатим, мали єго намовити три: Мельник із Довгополя, Дідушко і Кочуба напасти на Вірмен — купців із Сучави, при чому трьох Вірмен убили. „Потому — каже — залагодив мій отець ту справу і вже я більше тим не бавив ся“. Запитаний про напад на Косів, каже, що до того єго намовив ватаг Пинта. „Коли нас розбили по дорозі, як ми з під Косова утікали на Угорщину, то я вернув ся до дому, оженив ся і статкував на своїй батьківщині. А коли тепер прийшли смоляки, то я нагадав собі давні мої учинки і пішов з хати, та ледви чверть милі я уйшов, коли мене зловили і тут приставили.“ Запитаний про вбивство двох дітей у Зверхославію, сказав, що про те нічого не знає, бо був тоді в Семигороді (в Арделю).

Опришки мали всюди на Підгір'ю, либонь чи не в кождім такій селі, вірних побратимів, що їх у себе гостили, переховували, поранених і слабих лічили і часто про всі розбої вже наперед знали. Такими їх побратимами були часто жида, на пр. Юра, арендар у Мишині коло Печеніжина і Абрамко Метерцій

із Сапогова. Вони достатчали опришкам боклагами горівку, харч, пороху, олова на кулі, стрільби, топирці, а часом і самі походами правили, хоть у них особисто участі не брали. Головним пристановищем опришків був тоді Ключів горішній і не раз причиняли вони в тім ключівськiм гаю, де то після кільканацятъох років поет Карпiнський так сердечно прощав ся зі своєю Линдорою. В самiм селі сходили ся вони у Савки, у Филипа, старого Зачка і в его сина Федора; Федориха переходувала їм у своїх сусїках золоті ланцущки, перли, коралї і т. и.

Коло 1719 р. напали були в ночи опришки під проводом Леська з гір на двір Михайла Цйотровського з Живачева, его самого звязали і зрабували, а двір спалили. Звідси пішли на Солотвину, і стали потому в дзвиняцькій сiглі серед густих, темних запустів. Та не могли опришки роспаювати ся без сварки, ні один не хотїв брати дрібниць, як квефів*) і стяжок, а кождий хапав за обушки, пистолети, шаблї і ладівницї. Коли се обїзвала ся з боку ловецька трубка; то був Макаревич із Кривця, що полюючи зі своїми людьми на звіря попід Кливу, аж туди загнав ся. Опришки перелякали ся; може то погоня, а бодай чи не буде яка зрада? Але Макаревич не був із таких; він пізнав ся з ними швидко, погодив їх і подїлив добычу і навіть привів купця на тоті річи. За се дістав від опришків великі червоні чоботи і квеф.

Під koniecь трицятих років тамтого столїтя виступав найбільший з опришків, Олекса Довбуш. Своєю відвагою в нападі і смїливостю в обороні, своєю дикостю і молодецтвом, котре лагодила родима простота і добрість, придбав він собі широку славу в усїй Гуцульщині. Палкий, запопадливий і меткий ватажко ставав ся з одного боку любимцем підгірського народу, що бачив у нїм може найліпшого з ледїнів, а з другого боку був він пострахом жидів, купців і богатих економів. До него горнули ся покривджені, аби метив ся за них, ледїні, аби під его ватазтвом нажити ся дикої волі і добути битих сороківців і червївців, до него липли дівчата й молодиці, коли зійшов з гір і появляв ся то тут, то там на играшках і на танцях або на весїлях. Его годї назвати простим розбїйником, бо як

*) перемітка, хустка, Weiberkappe, Schleier.

би йому ходило лише за грішми й добичю, то був би нападав і на багатого Гуцула, як і на жида-арендаря, на купця Вірменина, або на панський двір; а ми бачимо, що він коли напав на якого Гуцула, то хіба лише з пімсти, а не для розбою. Найбільше він став ся любим своєю добрiстю і так сказати гаянтністю, з якою відносив ся до слабих жінок, або до тих, що єго витали на порозі хлібом і сілю. Найменше сїм років, від 1738 до 1745 р. пробував Олекса в полонинах; де визимовував ся, сего, бачить ся, ніхто ніколи вже знати не буде. Чим тяжші пригоди він перебував, чим більше ворогів важило на єго житє і чим більше уганяло ся за ним і за єго дружиною військо і смоляки, тим більше дивною, майже казочною ставала ся єго постать в очах народу, ширили ся всякі чудні вісти про него, що він непоборний, що єго ніяка куля не име ся, що треба аж чарів, аби сьміливого ватажка погубити і житя збавити.

Не будемо тут згадувати про всякі перекази і вісти з житя Довбуша і про єго ріжні пригоди, як про се розказують люде. Нема села на всім Підгір'ю, від границі Волощини аж по сяницькі гори, де би не вязав ся до якої полонини, або скали, або керниці який небудь переказ про Довбуша.

Таких переказів є всюди поїд гори доволі і було би дуже мило й гарно, як би їх хто зложив в один збірник.*)

Батько Олексин, Василь Довбуш, сидів у 1739 р. з жінкою і кількома дорослими дїтьми в Печенїжинї в комірнім у тамошнього газди Гаврила Твердюка і не мав зовсїм нічого, лише трохи овець. Тоті вівці пас у полонинах Олекса Жолоб зі своїми вівцями і чередою громади Марківки. До колиби заглядав инодї старий Довбуш, а часом оба єго сини Олекса та Іван Довбушуки. Олекси не подобало ся таке нужденне житє, — житє без вигляду на красшу будучину, то й покинув швидко і батька і матір і жінку та почав розбивати. Перші проби удали ся добре, через те він постановив зробити гайдамацтво своїм ремеслом. Так ми бачимо єго вже від 1738 р. на чолї добірної ватаги, з котрою він робить швидко яко ватажко напади на більші розміри. Раз, чи не в першiм таки році свого

*) Деякі є в творі: „Gawędy i obrazy“ K. Wł. Wójcicki, Warszawa, 1840, T. II.

розбишництва, напав він на Чорні Ослави коло Ланчина. Газда, котрий, бачить ся, знав наперед, що він прийде, казав накрити стіл, понакладав усякого харчу й перекусок, вибіг проти гостей з фляшкою горівки і припив на порозі здоров'єм Олекси. Сим придобив ватажка до того, що той дав знак своїм хлопцям, аби не робили ніякої пакости і ні крихти не рушали. Не так гладко вийшли інші ославецькі люде. Побачивши опришків, вони покинули свої жінки, діти й хати і повтікали в ліс, після чого опришки зрабували чотири хати. Як Довбуш дуже рідко нападав на селян, а коли де напав, то хіба з пімети за яку зраду, то треба думати, що якась злість і гнів спровадили єго на ославських громадян. Звідси пішло все товариство на Малі Лючки, за підмогою одного Люччанина, що посваривши ся з трьома рідними братами, підмовив на них опришків і сам помагав братів рабувати.

Найбільше дав ся Довбуш у знаки жидам. Мусів він їм уже добре навкучити та нагнати страху, коли вони приходили з дарунками до старого Василя та просили, аби за ними вставляв ся у сина. Раз явив ся у старого Василя арендар із Лючі, Йосьо: поклонив ся раз і другий, поздоровив та поклав перед него великий бутель горівки. „Скажіть своїм синам, благав Йосьо, аби мене не рабували.“ Василь утішив ся, що дочекав ся таких снів та такої чести, приймив бутель, змірив жиди очима та сказав: „Не бій ся, жиде, а коли до тебе прийдуть, дай їм їсти й пити, а як би таки хотіли робити яку сваволю, то полай їх грізно і дадуть тобі покій.“ Йосьо утішив ся доброю радою і вернув до дому. Старий Василь користав і опісля зі своєї поваги. В тиждень потому він прикликав свого вівчарика Олексу Жолоба і каже єму: „Возьми рогатину і йди до Йосея, най дасть горівки. Кажи єму, що я, отець Довбушуків, тебе посилаю, а рогатину даю на знак.“ Незабаром вернув ся Жолоб і приніс три квартї горівки і два бохонці хліба; тай рогатину приніс назад, бо жид не хотів ні грошей ні заставу.

Все те сказав перед стаїславівським судом 20. липня 1739 р. сам Олекса Жолоб і другий Олекса, що в него старий Довбуш сидів у комірнім. Жаль лише, що не говорили далі до протоколу, чи Довбушукі приходили до Йосея, чи ні, а як приходили, то чи їх справді лаяв трусливий жидок, набундюживши ся, чи може забув язвк у роті?

Якийсь час відвідували Довбушуки ночами своїх старих родичів. Прийдуть було в ночі під вікна, заковтають і виходить до них мати, та розмовляє з ними по кілька годин. До хати не входили, бо бояли ся якої зради, а відходячи лишали старим гроші на прожиток і на горівку. Зразу старали ся двірські урядники добрим способом отямити опришків. Станіслав Кривокольський, нурський ловчий і комісар покуцьких дїбр, казав старому Василю: „Нехай твої сини перестануть розбивати, нехай вертають ся до дому і не боять ся нічого.“ Та годї. Вони вже занадто розлюбували ся в гайдамацтві, почули ся собою, і вже нїяк їм було покинути рушницї й полонин, та йти з косою на панську сїножать, аби лютий атаман пражив їх плечі. То розбивали далї, та раз мало-мало що не впали в руки справедливости в самім початку свого розбишацтва. То було в саму великодну суботу, бачить ся 1739 р. Прийшли вони до старих до Печенїжина, та стали в корчмі пити. Сивуха запаморочила їм голови, настала сварка і то жвава, ба навіть прийшло до такої бійки, що одного товариша порубали на смерть. При тій нагодї затяв молодший Довбушук Іван старшого брата Олексу так сильно в ногу, що віколи вже просто не ходив, тому то і в пісні стоїть:

„Тай на ніжку налягає,
Топірцем ся підпирає.“

Пяні опришки лежали довший час без памяти; саме тодї переїжджав туди підстароста Русель, і жидівка шепнула ему, що тепер і дитина повязала би опришків. На се відповів підстароста: „За що-ж маю їх вязати, чи вони менї що винні?“ Той панок, бачить ся, був з опришками в змові і судїї самі вго в сїм підозрівали, коли в слїдуючїм роцї (1730) питали до протоколу Мельника, одного з Довбушевих хлопцїв, між иншим, чи знав Русель що-небудь про те, що опришки вбили двірського урядника Лошака і що він, Мельник, знає про тату табакерку, що єї опришки дарували Руселеви? Були й инші підпанки у змові з опришками, як н. пр. підстарости або економом з Ослав Мушвинський і Лентецький, що в полі пили з опришками і їм достатчали „ad victum“, як стоїть у протоколї; далї, попадає із Сапогова, що була їх скарбничкою і заставляла їм столи; якийсь пан Михайловський, що від них дістав накроплюваний і гроностаєм підшитий контуш і рульовок

дукатів; далі, пані Михайловська, що дістала десять шнурків коралів, і панна Михайловська, дуже щедро ними обдарована, бо дістала повну жменю та ще й десять шнурків перел.

Після тої великодної суботи розійшли ся оба брати, бачить ся, на завсїгди, бо Івана ніколи вже не бачимо в дружині Олекси. Олекса лшвив ся в Гуцульщині і розбивав тут і на Покутю, а про Івана долїтали глухі вісти з Бойків, від Болехова та з Самбірського і навіть із Сяніцького. Там він і помер; умираючи відказав свій розбишацький ніж церкві в Беняві. Той ніж перейшов відтак на власність родини Товариїцьких у Львові і тепер має бути у краківськїм музею. Є то простий ніж, зроблений з рїзака, широкий і некінчастий; коротка єго ручка має мосяжну оправу, закінчену як кіньске копито. По однім боці вижолоблені отї слова:

„Иванъ Добошукъ, славный збойникъ
Гѣрскій передъ смертею смертею своею
Зложивъ той рѣзакъ въ церквѣ Беняшки.“

З другого боку вириті слова:

„Отъ того рѣзака загибъ зъ рукъ До(бощ)ука
.....“

Дальша стрічка, де стояло імя жертви, так дуже витерта, що ледви знати слїд букв.

Про розбої, сповнені Олексою, посипали ся тепер вісти справді градом, одна страшійша від другої. Незабаром убилн опришки Лошака, урядника з Текучі, при чім єго папери спалено (се, бачить ся, була пімста), в Ланчині вбито жупника і зрабовано одного жида, далі були ще розбої в Уторопах, Товмачику, Добротові, Устеріках, Ясени, де зрабовано жида, і в Перегвиньску. Іншим разом ударив був Довбуш, на чолі Угрів, на Молотків. З Уграми й Гуцулами впав був відтак до Вербіжа на двір Добросільського і зрабував єго за намовою двох опришків Джамиджуків, що мали за щось злість на того панка. Окрім тих двох був з ними ще Срібнарчук з Ясенова, Федір Никорак з Микуличина та одні з найудачнїйших Довбушевих хлопців, Василь Палїїв, также з Ясенова, що погнївав ся був зі своїм батьком за якісь лази і пристав до Довбуша. Далі зрабовано двір якогось Рушиця з Воскресїнець, підпалено

атамана з Ясенова, а в Микуличині*) забрано комусь вівці, нарешті вбито коло Микуличина на угорськiм шляху кількох Вірмен, купців із Кутів. Тоті купці мали при собі для оборони людей з Микуличина і боронили ся дуже відважно, бо навіть поклали трупом двох опришків, одного Василя з Незавидова, а другого Волоха з Путилова, та нарешті подали ся більшій силі, бо опришків було 23, як каже перед судом сам Палтiв, учасник того нападу. Правда, він не признав ся зовсім до участі в тім нападі і мав тоді бути деінде, але взяв таки свою пайку з добичі. Ђму допало ся 10 ліктiв шовку, що їх десь у лісі закопав, де вони й зогнили; так само поховали й инші побратими свої пайки по лісах. Про добич, що допала ся була опришкам у дворі в Вербіжі, де, як ми вже говорили, зработано Новосільського, каже Палтiв, що вона була богата і що єму з неї допало ся 6 битих талярів, кармазиновий жупан, що він єго потому продав жидови в Брустурах за 8 золотих, і инші річи. Коло Скиту Манявського подибали були опришки в лісі одного черця. Схорілий, постами та безсонними на молитві проведеними ночами ослаблений монах вийшов був може на рижки або за сiтником на кошики, коли се побачив навкруги цілу банду Довбушевих опришків, з котрих кождий мав на собі цілий арсенал. Чернець поблiд, став дрожати, зложив руки і росплакав ся. Довбуш дав знак і чотири хлопці взяли переляканого черця і відвели в найбільшiм спокою до монастиря. — У Вушиця в Воскресiнцях, на котрого напало було 8 хлопців, межі ними Довбуш і Палтiв, забрали були 3 пари пістолетів, 2 рушниці, 4 шаблi, 2 партери, багато полотна, 18 полумисків, порох, олово, полать солонини, гроші й инше. З того допало ся Палтiвєвому, як сам каже, один пістолет, три таляри і цинова миска, котру пізнiйше дарував до Скита. За тоті три таляри відкупив собі у Довбуша пару пістолетів з єго паю. Напад на Устеріки сповнили чотири опришки: Палтiв, якийсь Туняків і два хлопці з угорського Ясенова; там захопили вони трохи грошей — (Палтiвєвому допало ся з того 3 зол. і 1 таляр), горівку, гiллі й багато полотна, з чого Палтiв дістав лиш один кусник на сорочку.

*) Всі тоті місцевости лежать у Коломийщині, в горах або на Покутї.

Власти подвоїли тепер свою енергію; старого Василя Довбуша потягнуено до відвічальности і він відкрік ся сина тай заборонив ему, аби ніколи не навідував ся ні до его хати, ні до колиби в полонині. За самими опришками пустив ся в гори поворотний і дуже меткий полковник Пшелуский на чолі великої ровти смоляків. Опришки мусли нераз бороти ся з неприятелем. Одного разу засів був на них Довбуш із побратимами на буковецькій полонині в схованім місці, і коли долиною смоляки надходили і кожний опришок уже взяв був свого на ціль, дав Довбуш знак, аби не стріляли, бо ему було жаль, що в них жінки й діти. В протоколї стоїть: „...i już byli každy do swego wymierzylі, ale Dobosz znowu nie kazał ich gubić, że żalіł się, że żony mają i dzieci.“*)

Нарешті висліджено їх головне місце на Стозі, де Довбуш із весни вербував побратимів, де після розбоїв, коли грзила небезпека, ховали ся і звідки розходили ся під зиму. Тут напав на них одної ночі Пшелуский і одних виловив на місці, а інших повбивав. Довбуш міркував, що тут ходить найбільше про него самого, то й став ще осторожнійший, переменяв раз-у-раз місце свого пробутку, появляв ся то на Чорногорі, то в Волощині, то на Уграх, то на Покутю, добував харч для свого товариства лише по ночах, а коли йшов на спочивок, то вибирав собі окреме далеке місце, про котре не казав навіть ні одному побратимови. В день вибирав собі звичайно такі місця, звідки видно було далеко навкруги. Через те й було, що тим часом як багато вже побратимів упало було в руки справедливости, як на пр. Палїв, Срібнарчук, Мельник, він сам завсїгди вихоплював ся.

Розуміє ся, що карі, на які засуджувано пійманих опришків, були, відповідно до звичаїв XVIII ст., дуже тяжкі і жорстокі. При протоколах бито їх, палено свічками і распеченими шинами, бито в тіло цвяхи, а кару смерти сповнювано або стинаючи голову, або, як часом, четвертуючи живе тіло, після чого куснчки трупа вбивано на палі і поміщувано для постраху по горах і шляхах. Не вважаючи на те, а може власне через те увязнені побратими не хотіли перед судом нічого зраджувати, хіба деколи впало яке слівце. Ні один не признав ся,

*) Acta II, ст. 130.

що добровільно пристав до Довбуша, кожного-ді втягнуено силою, а на запити, звідки брали харч, хто їм достатчав усього, де ходили на играшки та вечірницї межи парубків, дївчата й молодицї, на сї всі запити відповідали, що не знають. Богато їх страчено таки зараз у Кутах, за що їх побратими грозили, що підпалять місто на чотирох боках, инших карано смертю в Станїславові або четвертовано в яким иншим місцї на Підгірю, де по присуду мала бути голова вбита на паль, а ще инших держано аж у Галичі. Срібварчук, котрого вкуї з Палїєвим зловлено в 1741 р., загиб таки з рук власних побратимів. Коли єго вели з Галича до станїславівського суду, утяв єму голову на дорозї Гриць Данилюк, первий брат і атаман з Ясенова і хотїв те зробити ще й Палїєвому, але той сховав ся. Деякі Ясенівцї, бачить ся, знали ся з опришками, та бояли ся, аби суд при протоколах не дізнав ся дечого про їх вину.

Трохи більше сказав лише Василь Мельник, звербований Довбушем 1740 р., та Андрій Лаврів. Мельник так каже: На Зелені Сьвята прийшов до мене до Ростік Олекса Довбушук і почав ся мене питати: що ти тут робиш, чи маєш жінку? я відповів, що не маю, що служу в атамана при млині. Питав ся мене: відки ти сюди зайшов? я відповів, що я з Шешорів. Потому став мене підмовляти: ходи зі мною, не маєш тут анї братів, анї жінки, а потому вернеш ся з добичю, будуть люде розуміти, що ти був у братів. І я дав ся підмовити в самі Зелені Сьвята. І так пішов я з ним, прийшлисмо в лїс на Рокиту,*) а було при тїм два, один Дрислюк, а другий Семен, оба з Ясенова. Коли ми в лїс прийшли на Рокиту, застали ми там іще вісьмох, і так було нас дванацять. Був межн нами один, що єго звали Смикайлом, далі два рідні брати з Яворова, називали ся Джамеджуки, а два з Гошова, їх імен не знаю. Коли ми там сидїли, пішов був Смикайло з другим і привели ялівку. Зарізавши ту ялівку, наклали ми два вогні, і порубавши мясо, позатикали одно на печенї, а друге варилисмо в кїтлі. Тим часом пішов Довбушук на гору і завважав Вірмен, вернув ся швидко назад і шепнув се Смикайлови і другим. Узавши ружє, пістолети і топїрцї, вони скочили, а мене лишили

*) Гора на правім березї Прута право Микуличина.

з хлопцем Довбущуковим коло печень. І барили ся до заходу сонця.“

Про сей напад на Вірмен ми вже згадували вище; там було сказано, що опришків було (22 або) 23 і що два їх загинуло від купців і людей з Микуличина, що їх вели. З сего видно, що крім тих 12 опришків, що були з Довбушем коло мяса, мусіло бути ще 10 в иншій місці, бачить ся, в долині, де мабуть на тих купців чатували. Як же зблизили ся Вірмени, мусіли вони дати Довбушеви якийсь знак, після чого ватаг получив ся з тамтими побратимами так, що їх було при нападі справді, як сказав Палтїв, аж 22 або 23.

„Коли вернули ся від тих Вірмен,“ каже далі Василь Мельник, „позабирали зараз печені і варене мясо в тайстри та в бурдюки і скочили лісами й долинами аж до Микуличина та вдарили там на комори і стали рабувати. Мені казав Довбущук вязати одну жінку, аби не кричала, але инший єї звязав. І так пішли ми з того села вже досвіта; Довбущук дав мені три смушки, що був узав у Микуличині. Відійшовши з села на милью, стали ми припочивати, та лише ми полягали, надбігла громада з Микуличина за нами і зараз ударила на нас. Тоді дістав я в голову так, що-м лежав без памяти. Мене тоді зловили, а другого постріляли і він умер того самого дня в Ямній.“

З сего Мельникового признання видно одно, що він хотів себе показати зовсім невинним, і друге, що Довбуш тому вдарив на Микуличин, що Микуличинці вбили єму при обороні Вірмен двох товаришів, після чого знов Микуличинці відомстили ся за напад на їх село і розбили їх підчас супочивку. Один з них поляг, другий, се є Мельник дістав ся заголомшений в їх руки, після чого єго відвели до Станіславава. Решта 19 з самим Довбущуком повтікали.

Другий побратим, Андрій Лаврів, так оповідає про свої пригоди: „Під вечір гнав я вівці на видої. Коли се здивав мене Довбуш, уже недалеко від видоїв і взяв вівці і мене з собою. То було в 1741 році. Я не хотів іти, але мене страшили і пістолетом примірував ся до мене і мечем утяв мене в плечі, де й доси є знак. Потому порізали ми ті вівці, спекли і ззіли. Другий день лежали ми в корчах, аж під вечір забрали ся ми і пішли до Ланчина. Тут узав Довбуш у жида 20 талярів

і шкіру і боклаг горівки і 7 хлібів. Але тими грішми не ділився Довбуш, казав, як ся більше назбирає, тоді поділить. У днину, лежали ми знов у корчах, а на третю ніч пішли ми до Добротвора і взяли там у жида 5 золотих, десятеро бохонців хліба, коновку горівки і 7 папуш тютюну. Було нас усіх вісім: два Джамиджуки Федір і Стефан, Іван Бойко, що служив у декана в Косові, Срібнарчук, страчений уже в Галичі¹⁾, пятий Павло Гаштурак з Ясея, той що служив у митника на Угорщині, шестий Іван Кошак із Микуличина, семий я, Довбуш осьмий. Довбуш не ночував ніколи з нами, але все на боці. І пішли ми в Чорногору на полонини, бо він сподівався там компанії з Довгополя і з Путилова, з Волощини. Там забавили ми три дні, аж я ся розхорував. Вони переночували одну ніч задля мене. Потому казали оба Джамиджуки, аби мені стягти голову, але Довбуш не казав. „Дайте йому покій, каже, може ще де служити“. І напминав мене, абим нігде, перед ніким не згадував, що-м з ними був, бо як скажеш, що-сь з нами ходив і зрадиш нас, то хоть би ти був і в третій землі, то я таки тебе дістану і розсічу“. І дав мені 3 тинфи, бохонець хліба і папушу тютюну“.

Андрій Пилиняк, родом із Пасічної, подав до протоколу цікаві вісти, як Довбуш із весни побратимів вербував, а Федір Палтів доповняє се вістю як ватаг роспрощував ся з ними під зиму. Вербунок відбував ся певно в день означений ще минулого року, і то на найдальшій південній крилі Чорногори, на Стозі, що піднімає ся мов величезний сьвічник серед найдикших гір на границі Угорщини, Волощини, нашої Русі, значить тодішньої Польщі, і близько границь Семигороду.

„Я служив, каже Пилиняк, у Трибушанах на Уорщині, рік у вихреста Василя, а в Бориса Іванового мало скінчити ся на Маковієве пуцанє девять років. Але мене взяв відти Головач, звязав мене і водив три дні по полонині і казав мені присягати на стрільбі, що їх не покину. Сей Головач був лишень самосемий, коли мене взяв. І так стали до него сходити ся то по два, то по три, то з одною, то з другою гори, і напратало ся нас за три дні сорок і три, коло великої гори, що

¹⁾ Се власне той, котрому Данилюк з Ясенова на дорозі втяв голову.

зве ся Стіг при польській і угорській границі. Довбуш мав нас бракувати: котрого би собі подобав, того би взяв, а котрий би не вподобав ся, тих ледінів був би вибракував і перегнав від куши. І так коло тої гори лягало нас на нічліг по кілька. Я ночував там із Головачем коло ватри самочетвертий. Ми мали сир, вівці ялові, та били, пекли і їли, і тут розбив нас пан Пшелуский зі смоляками на тім нічлігу. Се видів я власними очима, що Головача були смоляки присіли, але не знаю, чи єго вбили, чи ні; тільки видів я, що зброю від него забрали, рушницю, пістолети і рогатину“.

Палїв каже в иншій місці: „Ми розійшли ся коло Стога в полонинах. Там казав нам Довбуш: „Коли визимуємо ся, то зійдемо ся знов“. Але, де думав зимувати, того не говорив ні один з нас один одному“.

Яка тяжка і страшна була балта в руках Довбуша, коли він єї підніє для пімсти, се показує те, як він росправив ся в Довгополі з атаманом Миколою Дідушком, 1743 р. Дідушко був першим богачем на всю Косівщину, може то і той самий, що єго ще в 1719 р. потягали до суду за рабунок підчас весіля у Гедалїї, хоч нарешті випустили єго тоді на волю, бо не було инших ознак, лише та, що знайдено у него Гадалієві талари. Отже Довбуш післав був якось до него чепелик і зажадав терх сира; гордий атаман не лише що не дав сира, а ще переказав, що єго голову віддасть до Станіславова, та зганяв цілі села, аби єго зловити, й обіцяв панам повну шапку червоних за голову ватажка. Про пімсту Довбуша на Дідушку оповідає Семен Волощук, родом із Лючі з під Сиготу на Угорщині; він був утік, як був голод і повітре, на Покуте, та став на службу у Дідушка. Він оповідає так:

„Як я був на торзі в Косові, здивав мене Киндераш, мій вуйко зза гір, що вже кілька рік служив у Дідушка. І став мені казати: нараю тобі службу у Дідушка, він чоловік добрий. І я таки відти пішов до Дідушка і став у него на службу на дві неділи перед тим, нім єго Довбуш убив. Іще й потому служив я дві неділи у єго сина, та помагав збирати з попелу кости Дідушка, бо і єго самого спалили. То було так: Ми доїли під вечір перед заходом сонця вівці, і Дідушків син Іван доїв з нами; аж тут надбіг один опришок та каже: „лишайте молоко з дїйничками, та идіть до хати“. І вдарив Рабчука

Павла, найстаршого Дідушкового наймита, що тогди набіл прятав, а Дідушкового сина взяв за потилицю та питає ся: „де отець?“ той відповів: „не знаю, ци в Кутах, ци на селі“. Опришок крикнув: „Що брешеш!“ де твій отець? Гадаєш, що я не знаю? Я від рана на вас чатую,“ і вдарив его балтою по голові так, що той ледви за годину очунав. Потому загнав нас пятох із кошари до хати і захвав нас під лаву. А відтак зловив дівку, та так єї ударив, що муєла признати ся, що Дідушко коло ватри, де стригли вівці. Туди післали вони одного опришка, а той пішов до него тай каже: „Иди до пана, твій пан приїхав із Кутів“. Дідушко відповів: „Та иди собі, або мені пан дивний? Не маю часу“. Сей каже знов: „Та бо иди конче!“ А Дідушко став его ганьбити, а той ударив тогди Дідушка балтою-сокирою в голову, аж Дідушко заточив ся а відтак ухопив опришка по під сили і крикнув на слугу: „не дай мене!“ Слуга вхопив був опришка за руку, а опришок ударив і наймита балтою в плечі. Наймит побачив, що то не жарти тай утік. А опришок узяв Дідушка і привів до хати. І лиш его привів, а Довбушук привитав его лайкою та згїрдним словом: „Ци ти тут, пане Діду? А я тобі не прислав на знак чепелика, аби ти мені дав терх свра? а ти казав, що мою голову даш до Станїславова!“ І вдарив его балтою в груди, та каже: пізнаєш ти мене, Олексу? На, рубай мою голову! Ти зганяв села, аби мене ловили і обіцяв панам шапку червоних, аби мене имли! А от я тебе имив“. І вдарив его другий раз, так що той упав і сконав. Один опришок, чорний, низький, припав з пістолетом та хотїв ще в Дідушка стріляти, але Довбуш не дав задля гуку. Дідушка звязали з сином плечима до купи і так підоймив їх Довбуш одною рукою обох високо в гору і каже: „от так то вяже Довбушук, пане Дідушку!“ А той, що хотїв стріляти, бив трупа, так що єму поломив руки, ноги і всі кости. А потому став говорити Довбушук до Дідушкового сина: „Де конї? Мені треба пару коней!“ Син Дідушків каже, що десь мають бути в царинках. А Довбушук каже: „Де слуги? посилай за кіньми!“ І крикнїв до мельника: „Иди за кіньми!“ Мельник каже на те: „Я мельник, а не слуга.“ Довбушук ударив за се мельника, що той аж упав на землю. Мельничка стала кричати, а він і єї вдарив так, що также впала. Потому крикнув на мене

і на Павла Рабчука, аби ми йшли за кіньми. І ми пішли за ними, та не нашли, бо були в стайни. Він побачив, що нас нема з кіньми, казав палити домівство. Пішли палити стайню і там нашли коні. Взяли пару коней, запрягли, забрали з собою Дідушкового сина і пішли. Як ми уздріли, що горить, побігли ми туди, але не застали вже нікого. Коли ми ще були в хаті під лавою, наминав Довбуш не лише сина, але і нас усіх: „Аби ви за мнов не гонили і не кажіть нікому, що я був. А синови казав: „Як ти будеш атаманом, абиць за мнов не ходив“. Як запалили хату, згоріла там і моя одіж, а потому в дві неділи дав мені Дідушків син сорочку, холошні і шапку і я пішов від него“.

Підносимо умисне, що Довбуш зовсім вдоволів ся пімстою на Дідушку, правда, що дуже дикою і нелюдською і що по тим словам наймита, висказаним з найбільшою простотою і вірністю, зовсім не рабував Дідушкового майна, не шукав навіть тих червінців, що їх сей его воріг мусів мати, коли їх обіцяв повну шапку дати панам за его голову. Аби пізнати характер Довбушука, треба порівняти той характеристичний поступок із другим, що нам захочав у своїх споминах поет Карпінський, автор пісеньки „Kiedy ranne wstają zorze“. До 1741 р. оповідає він, як Довбушук, ідучи від границь Волощини до Хоросни, напав по дорозі зі своїми побратимами 4-ого жовтня на двір его батька Андрія Карпінського в Голоскові. Ось его оповідане: „Того дня лучила ся в домі моїх родичів чудна пригода. Суєд і приятель мого вітця, Козловський, перестерігав его на кілька годин перед тим, коли я мав побачити світ, що славний на все Покуте опришок Олекса Довбушук, котрий в тих сторонах не мало доказував, мав напасти на дім моїх родичів для рабунку з 12 молодцями. В тяжких болях лежала вже моя мати на постелі, а батько покинув хату з боязни, аби не втратив життя, забрав на борві з собою все, що міг і сховав ся в недалекім лісі, наказавши на відході своїм, аби тому страшному гостеві і его товаришам заставити богато стіл хлібом, сиром і горівкою. Може в годину після моїх народин прийшов у двір Довбушук зі своїми; застав у цілім домі лише мою матір на постелі та бабу, що мене умила і на руках держала, — більше не було нікого. Моя мати не могла говорити з болів і переляку, але баба присту-

пила ся до Довбушука зо мною на руках і каже: „от година тому як дитинка вродила ся, памятай на Бога і на хору матір і на немовлятко: не роби тут ніякої шкоди, коли тебе приймаємо як доброго гостя.“ Сі слова тронули серце опришка; він наказав своїм молодцям, аби поводили ся чемно і засїв з ними до їди і до горівки, котрої було досить. Бабі дав потому три золоті червоні, а мою матір просив, аби дала дитині на памятку, що він там був, его імя Олекси — бо так звав ся Довбушук — і пішов зі своїми, не зробивши ніякої шкоди. Его просьба що до імени Олекси не сповнила ся.“

Смерть постигла Довбуша в Космачі до-світа 24 серпня 1745 р. В народній пісні про Довбуша, котру руський варід в усіх закутках Галичини знає, стоїть, що Олекса прийшов у вечір під хату Стефана Дзвінки, і коли єму Стефаниха, его любаска, дверей відчинити не хотіла, став плечима „двері ти-совії підважувати“. Вже був виважив одні двері, сильно підсидивши ся, вже напер і на другі і відхилив їх:

Та на гору на дивив ся,
А пан Дзвінка з пода стрілив,
Довбушеви в серце вцілив,
Не так в серце, — в праве плече,
А з лівого кровця тече.

Умираючого ватага окружили молодці і кажуть єму в сумі й роспуці:

Ой Довбушу, ти пане наш,
Велика пригода на нас,
Ой куди ми лиш бували,
То ми зради не видали,
Тепер зрада тай над нами
Молодими ледїнями.

Ватаг сказав їм остатній свій заповіт:

Ой ви хлопці, ви молодці,
Возьміт мене на топорці,
Приблизітся ближче д' мині,
Ой як же тяженько мині!
Ти, Іване Салагірський,
Бери мене по ледїнськи,

Занеси мя в синї гори,
До нашої ба й комори!
В Черногору занесїт мя,
На дрібний мак посїчіт мя,
Най ся Ляхи не збиткуют,
Мое тіло не чвертуют!
Сріблом, золотом подїліт ся,
А сами вже розходїт ся.
Але не йдїт розбивати,
Йдїт до дому газдувати,
І топірці занехайте,
Кровці вже не проливайте:
Люцька кровця не водиця,
Проливати не годит ся.

Ся народна пісьня розказує досить вірно обставини, серед яких ватаг пожив смерти в хатї Дзвінки, тільки причина, за-для котрої Довбуш приходить до хати Дзвінки, прикрашена романтично, тим часом коли не любов до Стефанихи привела его на се нещасливе місце, а просто те, що вмїшав ся в спір Стефана з мечовником, тестем его по першій жінцї, котрому Стефан віна віддати не хотїв. Четвертого дня після смерти Довбуша ставав Дзвінка перед судом у станіславівськїм ратуші і там списано з ним ось який протокол ¹⁾:

Działo się na Ratuszu Miejskim Stanisławowskim die 27 Augusti Anno 1745. Przed obopólnych urzędów sławetnymi panami: Szymonem Gaczkowskim wójtem jurysdykcyi polskiej, N. W. J. P. Michałem Amirowiczem wójtem jurysdykcyi ormiańskiej, W. J. O. Siemionem Nowosielskim, rajcą jurysdykcyi polskiej, K. J. P. Konstantym Sołtanowiczem, rajcą jurysdykcyi ormiańskiej, P. J. O. Sewerynem Manusiewiczem Ławnikiem jurysdykcyi ormiańskiej.

Z Woli Jaśnie Wielmożnego Józefa Potockiego N. W. K. a Pana Naszego Miłościwego był stawiany przed obopólne Urzędy pracowity Stefan Dzwinczuk dla wysłuchania indagacyi o zabicie Doboszczuka-Opryszka. Pytany zkąd jest rodem, odpowiedział,

¹⁾ Protokół seu liber variarum actionum etc. кн. II., ст. 222—224. Оби тоті книги (рукописи) є в бібліотеці Осолінських під чч. 1350 і 1351.

iż z dziadów-pradziadów jest rodzic Kosmacki poddany Jaśnie W. Jej Mości Pani Chorążyny Koronnej a terazniejszego Posesora J. W. Mści Pana Instygatora Koronnego; pytany jakim sposobem zabił Doboszczuka, Odpowiedział, iż miał Żonę z Kryworowni, córke Mieczownika, który siedzi teraz w karczerze tu w Stanisławowie, tedy ta Żona mieczownikowa Córka pomarła a potomstwa żadnego niezostało się po niej, iam sobie inszo Żonę poioł a Mieczowniczkę przeszła Teszcza moja upominając się o Wiano, które mi dała była za Córko iam oney za Swoje koszta zatrzymał parę wołów u krowe iedne, ona zawziowszy się zato na mie udała mie przed Doboszczukiem, że ia za nim chodze chcąc onego zabić, y On z tego miał zawziętość na mie (: y zeszedszy w przeyszły Poniedziałek w Nocy z Wieczora) tedy przeszłego poniedziałku przyszedem ia z robocizny z pola a Oyciec moy czynił mi relacyie że Doboszczuk zabił Człeka na Mykuliczynie y powiedział ktorego, iam się prawda zdziwił że tego Człeka zabił y mowiłem że musiał zdrado ześć na niego, a Oyciec y mie poczoł muwić żebym się y ia niebezpieczył na Swoie broń za co y połaiał mie żem odpowiedział iak Pań Bog da, aż w tym Momęcie zaraz pies poczoł utyskować, y Oni zaraz przypadli do Okien a ia siedząc na Chałupnym progu skoczyłem y zamknoł sienne Drzwi, Oni kazali się puścić do Chałupy a iam się nieodzywał, tylko Żona moja y Matka odzywali się do niego niechcąc go puścić muwili niewimy kto ty iezteś a Męża niemasz w Domu gdzieś na Kosowicy w polu, oni rzuciwszy się do Drzwi y najpierwszy On wziowszy drąg zaważywszy drzwi trocha odważył, a potym sam sobo poczoł się cisnąć y liżć do Sieni a iam go w tenczas postrzelił, a on tylo mie załaił y Kolegom kazał palcie chałupe oni poczeli krzesać ognia nie mogli zaraz zkrzesać a potym Doboszczuk kazał im żeby zebrali z niego Moderunek muwiąc ieszcze ia z tąd moge puść, ci zebrawszy z niego Moderunek wziowszy go z Sobą poszli w las, a moy pies ieszcze na onych utyskuiąc poszed za nimi sobie w Las, ia obawiając się Opryszków Uszedem na Wieś szukaiąc pomocy przypadszy do iednego gospodarza y do drugiego niezastałem onych w Domu tylko Białogłowy, będąc gospodarze na Kosowicy Dworskiej y Ataman z nimi tak ia iako Moy Oyciec Matka przez całe Noc nieżebyśmy Spali aliśmy się po Chwastach po Burzanach kryli iednak że przy tym poszedłem do karczmy iezeli niezastane dla

Swego Sukursu ludzi alem niezastał tylko trzech na Warcie przydaney Arędarzowi iako jest zwyczaj tego, ci trzech ludzi od karczmy odstąpić niemogli, a tymczasem Pan Bog dnia Szczęśliwego dał się doczekać to jest die 24 Augusti Anno praesenti a Samego Festu S. Bartłomieia Apostoła, y Męczennika, dzień Szczęśliwy Otworzywszy się ludzi z Gromady zszedłszy się tudzież Duchowni tamteysi Kosmaccy y Arendar Szukacieśmy po wsi po Sianożęciach po Chaszczach poczeli, na Odgłos psa mego trafiliśmy na to Mieysce na hony dobre Ruskie odwsi w Chaszczu pod Drzewem Smerekowym naleźliśmy ieszcze żywego Olexe Doboszczuka Gugło zadubiono w Sieraku takowymże w koszuli w oliwie zatłuszczoney y w Smole umaczaney gałęziem przykrytego; y pieniądze tyńfow jedenaście przy nim, pytaliśmy onego coś ty miał za sprawe coś miał za racyo na moje życie y na Moy Dum nachodzić ieżeli cie kto nie namułił na mie Odpowiedział Doboszczuk czy mie kto namawiał czy nie namawiał taka mi Smierć przyszła, pytali się Duchowni co Należy do Chrześciańskiej Duszy potrzebuiesz spowiedzi y pragniesz przyjąć Nayswiętzy Sakrament, Odpowiedział iuż ia Sakramentowawsia y Spowidawsia w tot czas, w kotryi postupywem na tuiu Dorohu, pytany o skarby gdzieby się znajdowały Odpowiedział w Poloninie w Czarno horach Bug wi ia wim Ziemia to korzystować będzie nie ludzie; Mundor i Strzelba zaś iego iako to pistolety Czeszynka, iego zabrali Opryszkowie na tenczas kiedy był postrzelony gdyż sam swoich pobratymow o to prosił aby mu w iego Stabosci ulżenie uczynili iakoż y Zabrali, Pytany Doboszczuk z kądby y kogo miał z sobo Opryszkow powiedział, jeden Wasyl Bajurak, a drugi Paweł Orfeniuk, a ten ma być siostrzeniec iego, a niepowiedział z kotrych Wsiow, tylko z powieści ludzkiej Stefan Dzwinczuk wyznaie że Wasyl Bajurak ze wsi Dory, a Paweł Orfeniuk ze wsi Jamney być maia, w tym czasie będąc łonaiącym Doboszczuk we Wsi Kosmaczu nadiechał Im. Pan Kolendowski Gubernator Jabłonowski y w prędkim momencie tenże Doboszczuk przy nim i przy ludziach gromady Kosmackiej Skonał, po Smierci wzięto Ciało na Wuz, wieziono po Wsiach, obwoływano, y publikowano całemu pospulstwu, y w Mieyscie Kołomyi w Ratuszu toż Ciało lokowano.

Зо смертю Довбушука не перевели ся ще опришки, та не знати, чи тоті нові ватаги, що знов у полонинах потворили

ся, повстали під проводом Довбушевих побратимів, чи то може появили ся зовсім нові хлопці. Пшелуский зі своїми смоляками пустив ся знов за ними і зловив у 1751 р. аж 40 ледів, але з них пустив на волю 33, а 7 винних привів до Станіславова; ватагом їх був Гнат Баюрак, при котрім був і син его Василь і сестрінець те-ж Василь на імя. Банда его була, бачить ся, доволі численна, бо коли раз его опришки посварили ся і одна частина — числом 8 — пішли під проводом Гриня Мартинчука, родом з Ясеня угорського, розбивати на Угорщину, Баюрак повів другу банду на Волощину. Мартинчук зрабував зі своїми 7 товаришами, се є власне тими, що їх Пшелуский привів на станіславівський ратуш, двір у Бичкові коло Сиготу на Угорщині, та одну Німкиню. Добич складала ся з 400 талярів, 4 флінт, трьох пар пістолетів і кількох шпад; кождий дістав по 50 талярів. Самого Мартинчука, бачить ся, не имили, бо перед суд ставлено лише 7 его побратимів, се є: Петра Степюка з Довгополя, Івана Бойка з Радловець із під Самбора, Якова Орденчука з Жабя, Івана Полика ¹⁾ з Будзанова, Дмитра Ониськового з Крички, Гриця Бабчука з Ямної та Гната Керинчука з Жабя, що був убив з Баюраком одного жида в Рожнові, а відтак довший час проживав у Волощині, де другий раз оженив ся і загосподарював ся, хоч у Жабю жила его права, перша жінка. Перед тим, заким его имили, вернув ся він назад до першої жінки, лишивши своїй товарищці в Волощині велике газдівство та багато статків. Кождого з тих сімох опришків питали, чи знав Довбуша, чи був котрий з ним, але всі відповіли, що его не знали і не бачили.

Тут уривають ся наші вісти, черпані з кримінальних станіславівських актів. Поет Карпінський пише в своїй автобіографії, що будши учеником у Станіславові, бачив 1751 р., як Гната Баюрака вели на страту. Ідучи під шибеницю, казав він собі дати фуярку і заграв щось дуже сумне й тужливе ²⁾.

¹⁾ Певно — Польякі, Полякі. — *Рес.*

²⁾ Хоч ми не думали і не думаємо давати про Довбуша та інших ватагів які-небудь, лише на переказах оперті вісти, а ограничили ся в сій розвідці історичними вістами, то все-ж таки помітимо тут два цікаві перекази

Що розбишацтво ще й потому не перестало, видно з того, що станіславівські Вірмени стали звідти забирати ся коло 1770 р. (бо вся торгівля з Угорщиною мусіла через опришків пе-

про самого Олексу Довбушука, бо вони розкривають перед нами ту авреолу, якою пристроїли собі Гуцули мітичну постать свого Гераклеса з тамтого столітя. Так оповідають, що Олекса був письменний і набожний, що обдаровував щедро церкви і що часто сповідав ся. Часом силував сьвищенника, коли якого подирав у гірській пустині, аби его висповідав, та простив ему гріхи й очистив совість, бо і розбийник „має душу“. Кажуть, що навук (лібстер), що висить перед іконостасом парафіяльної церкви в Делятині — дарунок Олекси. В половині дороги межі Мавявою (над Мавявкою, допливом Бистриці солотвинської) і Зеленою (над Бистрицею тисьменицькою) показують серед простірної полонини корчі і хаці; з них робив собі бувало Довбушук от як би престіл, як ішов туди, і читав свому товариству голосно акафисти, а молодці его відповідали на тоті молитви крилосом. — Як опришки напали на коршми, то брали тільки горівки, кілька могли, але ніколи не лишали жидови тої отруї, бо решту виточували на двір і розбивали бочки. — Додаємо тут, що ніяк не можемо повірити, аби друга „думка“ про Довбуша, подана у „Львовининѣ“ за 1861, ст. 70—72, була справді народна. То невдачна ліпянка пустих рефлексій, конгломерат мало звістних гуцульських слів, котрими автор хотів, бачить ся, надолужити те, чого їй хибує до того, аби бути справді народною ліричною піснею. А їй справді всего хибує; на пробу даємо один уступ з неї:

„Глянь но тамъ Максиме
До Кедровой Кляти,
Тамъ де порошницю кладуть;
Тамъ въ ташцѣ два тысячъ
Жидовскихъ червонихъ —
Ти най на гарду будуть!

Возьми собѣ тридцять
За красну роботу,
Але накружляй файно въ три ряды!
Бо сме видавъ маємъ
Завтра въ селѣ празникъ —
Схочемъ погуляти красно.

Тим самим відпадає й решта виводів п. М. К., опертих на тій „думці“, мов би то Довбуша були десь смоляки розбили і мов би то він після сеї нещасливої пригоди напав був на хату Дзвінки, лише ще з двома побратимами.

Говорено нам, що в сьніцьких і самбірських горах є дуже багато переказів про Івана Довбушука; в однім селі серед гір і лісів мають жити потомки его, а село „Любохора“ у Самбірщині має мати імя звідти, що там лежала „люба“ Іванова „хора“.

рестати), та що їх утихомирило аж заняте Галичини Австрією, по котрій можна було надіяти ся, що прикоротить розбишацтво і зробить кінець анархії. І справді, швидко повернуло ся на лїпше. Австрійський уряд запобігав усїми способами ширеню розбишацтва і то вдачно, з одного боку, караючи всїх винних, а з другого, усуваючи причини, що втворювали той аномальний стан. До того повороту на лїпше причинило ся безперечно найбільше скасованє неволї Іосифом II. Оприські дружини ставали чим раз менші, розбої й напади були чим раз рідші, і нарешті виродили ся опришки в простих розбійників, проти котрих повстала вже й сама людність, не маючи вже їх за своїх местників, бо вони нападали вже і на хлопа, як і на жида. Що таке просте розбишацтво ще довго непокоїло наше Підгірє; доказують численні роспорядки львівської губернії в початку сего столїтя, котрі попи мали голосити в церквах і в котрих були перестороги й постанови, що йшли до того, аби розбишацтво усунути раз на завсїгди.

В 1818 р. напав був якийсь Глонка на чолї розбійницької шайки на дїм посесора з Криворівнї Горецького, але невдачно, бо Горецький сильно опирав ся єму, на чолї своїх пушкарів і гайдуків, имив єго і віддав до суду ¹⁾.

¹⁾ Один зо сьвітлих наших земляків подав нам із Коломиїщини деякі вісти про пушкарів (що їх часом звали й стрільцями). Подаємо їх до-слова: „Крім смоляків або смолярів була ще друга сторожа против опришків: се були пушкарі, ровти, зложені з самих же Гуцулів, нераз бувших опришків та розбшак, що відтак з сяких або таких причин покинули опришкувати, та пішли під руку властей. Такі ровти удержували ся при кождїй домінї в Гуцульщинї, а провід над ними мав місцевий мандатор. Дїло пушкарів було не лише вилловлювати опришків та боронити двори від їх нападів; вони мали бути і місцевою поліцією безпеченства. Загадом давали ся вони в знаки не лише опришкам, але і всїм селинам, навіть супокійним вівчарям. Та зволоч нападала нераз на колиби, немов би шукаючи опришків, виїдала та забирала всї запаси вівчарські, а часом забирала пушкарі і цілий салаш овець, немовби тому, що вони заражені, і ділила ся потому добичю межи собою. Звісна річ, мандатор, що був начальником пушкарів, не ходив з ними в гори; для проводу в тих своїх военно-розбишацьких походах, пушкарі мали ватажка, котрого вибирали собі з поміж себе. Все, що пушкарі роздобули в своїх походах, мусїли доставляти до рук мандатора.

Пам'ять про пушкарів жива ще в народї, що бїльше, живі ще навіть деякі бувші пушкарі. Інституція та тревала декуди, як кажуть, аж до п'ятдеся-

Перед 15 роками показав мені був у Микульчині вп. о. Гар. в місцевій метриці померших остатній слід опришків у надпрутських сторонах. Є там до 1830 чи 1831 р. додані в рубриці: Під смерти (Qualitas morbi) одному небіжчикови слова: „a latronibus occisus“.

В народних піснях згадують ся деякі опришки, що їх ідентичність з котрим небудь із наведених више годі доказати.

Межи Гуцулами лишив після себе сумну славу бувший мандатор з Устерік, Гердличка, що на чолі великої шайки пушкарів тяжко переслідував опришків і тих, котрих за те підозрівав. Кажуть, що він часом і сам перебраний появляв ся межи ними, приставав до них і відтак віддавав їх зрадою в руки пушкарів. В Устеріках показують ще до нині звалища льоху, де він мав вазнити і карати опришків, і на камінних стінах того льоху мають ще до нині бути сліди крови. Про Гердличку зложили були навіть Гуцули приповідку-проклін: „не минула би тя неволя Гердличкова“. Гердличка помер в Ясенові, бідний і забутий.

А в тім, у гайдамацьких думах Головацького находимо імена незвісних нам опришків, як напр. Пилипак, Насієнко, Бойчук, Роман, Марусяк, Василь, Марчай, Данько, Янчик, Целех, Петро Боднарук і інші. Може під деякими з них схований котрий з тих опришків, що ми їх пізнали, як напр. може Янчик ідентичний з Іваном Довбушком¹⁾.

Є в тих думах деякі чулі пригоди, є і причини, чому ледві ходили в опришки тай висказано в них, що й як думав про опришків нарід і за яких їх мав. Одна з найкрасших пісень — пісня про грабівецьку попадю Марусю, що втекла від мужа

тих років нашого століття без відомости вишних властей. Тоді довідала ся губернія про те, що ще пушкарі декуди були, і то з одної реляції куцького староства, заряджепо дослїди і скасовано до решти ту фефдальну поліцію. Остатній пушкарський ватажок був звісний Гуцул Чурик, убитий 1876 р., і за те вбивство повісили 1877 р. в Коломиї остатнього гуцульського опришка Драгарюка. Про того Драгарюка є вже й пісні народні зложені“.

¹⁾ Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси, собранныя Я. О. Голованскимъ, ч. I. Москва, 1878. IV. „Думы гайдамацкія“.

і пішла з опришком Марусяком у полонни. Швиденько взяв єї жаль і стала вона сумувати й ридати :

„Не навчила я ся корчыма ходити,
З звора воду пити, з торби хлібом жити,
З торби хлібом жити, на камені спати,
Покинула ж бо я попа молодого,
Попа молодого, та ще недужого,
Дитинку маленьку, та росповитеньку,
Коровки дїйниї, та слуги вірнії.
Попонько читає, мене споминає,
Дитину купають, мене споминають,
Коровки ревуть, волосїнько мечуть,
Дитиньонька плаче, серденько врыває
Минї молоденькій все жалю додає.

А він, злісний опришок, дорікає їй ще більше, та докоряє :

Попаде, Марусе, камінная душе,
Не слухати-ж було шептаня могого,
Не лишати-ж було попонька свогого,
Моє шептанєчко долів річков плине,
Твоя неславонька на віки не згине.

І дївчина, що присягала опришкам, очунилася і пізнала свою неславу :

Закувала зазуленька та на перелетї,
Присягала дївчиньонька та на pistolетї,
Присягала, присягала, гадочку гадала,
Щоби тото pistolетко куля розметала,
Та що я так молоденька на нїм присягала.

І причину, що виродила гірське гайдамацтво пізнав на-рід, тай хто-ж міг лїпше єї знати як не він сам, що з него опришки вийшли? В одній коломийцї сьпівав ся :

На що-ж тобі, пане брате, торбіну двигати,
Лїпше тобі, пане брате, людей розбивати.

Нарід ховав опришків, підпомагав їх потайно, а в своїх піснях величав їх молодецтво та відвагу, славив хоробрість

і любов жити на повній і дикій волі, і плакав та тужив над
недолею зловлених і караних побратимів.

Тому то зложив він про опришка (Пилипяка), що його
тратили (в Надвірній) таку пісню:

Вони его та губили за топорец ясний,
А люде ся дивували: який же він красний!
Ой люде ся дивували: який він хороший,
А пани ся дивували: кілька має гроший!

Лише жіноче серце не дивило ся на те, чи ся, чи инша
причина загнала мужа або сина в опришки; жінка чи мати
гидила ся кровю, закипілою на руках, переймала ся страхом
на гадку, що він людей убиває і душу свою губить, та що его
чекає шибениця. Лемкиня плаче, що її муж:

Нічков піде, нічков прийде,
Все кєрвавий меч принесе,

через те вона

Свого сина колисала,
І так єму засьпівала:
Люлю, люлю, малий хлопец,
Жебись не бив, як твій отець,
Дораз бим тя розторгала,
Крукам, вранам розметала¹⁾

Чим красші надії мати плекала, позираючи на дороста-
ючого сина-ледівника, тим гірше кровавило ся її серце, коли
він покинув її й домієтво — вже на завсїгди:

Мати сина лелїяла,
Потїхи ся надїяла,
Потїхи ся надїяла,
Потїхи ся не діждала.²⁾

То-ж просить вона его і благає, грозить і страшить, аби
не йшов, не покидав її, — каже, що его там вовки зїдять,

¹⁾ Головацький, loco cit. ч. 25.

²⁾ Ibidem, ч. 11.

колька сколе, биетра вода забере, пожар спалить! Та, дарма; він їй відповідає, що перед ним і вовки втікають і колька, вода перед ним розступає ся, а пожар угасає. Їго серце вже застило для матери, а віддало ся ватагови, то й відрубує їй:

Возь си, мати, піску жменю,
Посій ти го на каменю,
Як же той пісок изийде,
Тогди твій син домів прийде,
Тогди го ся сподівайте,
В гостиночку визирайте.¹⁾

Нема по над нїжне, материнське серце: то воно, те много-страдальне і закровавлене серце матери опришка зложило отей гарні слова:

Не йди, синку, розбивати,
Чужу кровцю розливати,
Чужа кровця не водиця,
Розливати не годит ся!²⁾

Ще де-що про Олексу Довбущука та єго наступників.³⁾

Позбиравши ще деякі, вже оголошені матеріяли про Олексу Довбущука, і роздобувши нові, зовсім не звістні вісти про єго наступників Івана Варцабу та Івана Бойчука, ми зложили їх до купи і доповняємо ними давнійшу нашу розвідку про опришків, поміщену в фейльетонах „Дъло“ за 1882 р. при 34—39⁴⁾.

В нашій розвідці ми показали причини, за-для котрих нарид величав і величає опришків найліпшими своїми синами,

¹⁾ Ibidem, ч. 23.

²⁾ Ibidem, ч. 11.

³⁾ „Дъло“, 1888, при 149, 150, 152.

⁴⁾ Сю нашу розвідку перевів п Балтазар Шупінський на польську мову і помістив у „Pamiętnik-u Tatrzansk-im“ за 1887 р., і редакція зробила з неї

славить їх лицарську вдачу, а пам'ять їх озарив у своїх сумних піснях чарівним блиском глибоко прочутої туги над їх недолею. Які ж вони гарні та сердечні в народних піснях і переказах, а при тім які нещасливі тоті руські Чорногорці,

окрему відбитку. Та в тім перекладі пропущено уступ, де ми прирівняли розбишацтво, що розвилось було ще в XVII ст. в нашій руській Чорногорі, а розбишацтвом, що проявилось було, серед зовсім похожих обставин, іще швидше в сербській Чорногорі (Монтенегро). Як там, так і тут воно могло було довести до основи окремого, незалежного політичного організму, як-би не відмінні, хоч зовсім випадкові обставини, бо як би не вони, то якийсь сміливий ватажок був-би міг і тут промінити булаву за топорець, як там, і з Ясєпова або Космача зробити руську Цетиню. До таких випадкових обставин ми причисляємо напр. те, що у нас не було релігійного мотиву, який розпалив був сербських опришків ворожнечою проти „турських“ бисурманів і що майже вся Підкарпатська країна на Галицькім Покуттю була як раз ділицтвом найсильніших магнатів і перших достойників польської Річипосполитої, гетьманів Потоцьких (Андрій, відтак Іосифа), а тоті мали вже аж надто сили, аби в засновку здавити „chłopskie hultajstwo“, що не лише робило заколот у країні, але й підривало кастові інтереси шляхти. Нарешті прикоротила зовсім гуляне „чорних хлопців“ аж Австрія після першого розділу Польщі, так як іще вперед не дозволила йому вкоренитися по тім боці гір, у Мармароші, а після 1775 р., забравши Буковину, вислідила і розігнала розбишацькі ватаги і в тім північнім закутку, колишньої Молдавії.

П. Шупінський рад-би, аби хтось дослідив історичні вісті і про підтатрянського Яноша (або Яношка), та зробив его теж історичною особою, і відхилив тоту густу ослону, що нею обгорнули і сповили казки й вісні польських гірняків постать того на половину мітичного ватажка, так як покійний Бельовський, а за ним і ми зробили з Довбушком. Далі пише він так: „А в тім, може воно й ліпше для Яношка, аби лишився таким, яким є: постать, сповитою чудовими чарами татрянської поезії? Атже-ж Довбушок не зискав нічого на тім, що увійшов між історичні особи. В руській народній пісні: „Ой попід гай зеленевкий ходить Довбуш молоденький“ він є сто раз красший, як у розвідці д-ра Юл. Целевича, що вишукавши его справдішню контестацію регістратури, зробив его героєм, що ему належала би ся шибениця, а в разі помилювання, досмертна вязниця в Станіславівськім криміналі“.

Ми на се кажемо, що воно так і не так. Правда, що Довбушок був розбійником, і закон домагаєся крови за кров. А все-ж таки Довбушок не втратив ні крихти тої романтичної вдачі, якою вкрасили его народні пісні й перекази, і вісті історичні, подані нами, не збавили его тих рисів героя, ніжності чутства і благородности, без котрих нарід навіть не розумів би свого героя. Мстить си він за кривди на шинкарю та економі, відбирає від них загарбану гуцульську працю-кервавицю, але не вбиває навіть ненавистного жида, хиба лише того зухвалого, що стріляє в него або зраджує его й его товари-

соколи наших полонин, местники за кривди, що їх нарід мусів терпіти не так від самих панів, бо вони в горах не сиділи, як від панських слуг і арендарів! „Весело послухать“, — каже Тарас про оповідання за гайдамаків, а ми се кажемо про

пів. Відвага в нападі, сьміливість в обороні, дикість і буйне молодецтво, при тому простота, добродушність, ба навіть талянтність і лицарство в береженю жінок і дітей, релігійність при ненаситній жадобі пімсти на ворогах, — ось риси, в які приправ его народний переказ, і які признають ему й історичні вiсти, подані в нашій розвідці. Ні одна пісня про Довбущука, ні один переказ, на скільки нам відомо, навіть не знає про те, що коли полковник Пшелуский вештав ся в буковецькій полонині зі своїми смоляками, слідячи за Довбушем і молодці Довбуша з підсідки звели були в них рушницї, то він „nie kazał ich gubić, że żałił się, że żony mają dzieci“ (Protokół seu liber variarum actionum etc. Бібл. Оссол. ч. 1351, ст. 130) Се вість історична, а чи-ж не красший він іще тут, як у народній пісні? А ще до того в час, коли живе людське виплачувало ся дуже дешевими карами! Опришок то не той бандит, що підсїдає за скалою на першого-лішого подорожного, то не той розбійник, що чатує під мостом у ночі з острим ножем, дожидаючи своєї жертви, яка би вона не була. Опришки, як і гайдамаки, то в очах народу, борці за найдорожний дар природи, за волю, местники за понаволене сільського руського народу, за подоптане людського достоїнства, то лицарі, що переймили традиції знищеної та зруйнованої козаччини. Коли кожний подвиг, похожий на бунт, без огляду на те чи він був удатний, чи ні, возьмемо під тоті самі параграфи збірника карних законів, то рівно заслужили на кару Віріат і Нумантийці в Іспанії, як і Сицилійці, що зробили Французам кроваву вечірню, а зовсім оправдати би треба винувників штокгольської різні та кровавого паризького весіля. Ріжниця хіба в тім, що в одній пригоді вбивали гноблені й поневолені, а в другій тоті, що мали право гнобити й неволити та сповняли те право по впадбі. Вина опришка була велика тим, що тут проявила ся була „Złość i Zuchwałość Chłopa Dobuszczyka“ — як виражає ся в своїм універсалі гетман Іосиф Потоцький. — а хлопам, чи то були „laboriosi“, чи „illaboriosi“, не вільно було носити ружя, бо заводити наїзди (inequationes) можна було лише магватам, шляхті і владикам. Лучало ся часом, що до помочи при наїзді брали хлопів і давали їм ружя, але се не те, як коли хлоп зібрав сам коло себе дружину і став над цєю ватажком. Чи можна навіть прирівнати з ватажком опришків бісоватого і скаженого шляхтича Самуїла Ляща „стражника коронного“, що на три роки перед своєю смертю двигав на собі 236 баліци і 37 інфамій, але не на совісти, а на хребті, бо підбив собі тими декретами свій плац? А про те найновіший біограф того сьмільця (Dr. Antoni J. Szkice i opowiadania. Serya piąta. Kraków i Warszawa. 1887), як і рецензент автора тої біографії (W. C. Kwartalnik historyczny. 1887. ст. 678—680) не відмовляють і сему польському „Raubritter“-ови лицарської вдачі і добродушної фантазії“.

вісти за опришків, — „весело послухать...“, що давно діялось, весело... а все таки скажем: слава Богу, що минуло“.

Наведений нами універсал вел. кор. гетьмана і снятинського старости Іосифа Потоцького виданий у Тернополі 21 серпня 1742 р. потверджує дещо, що ми в розвідці нашій про Довбушука були написали, як приміром, що той ватажко був любимцем гірського народу, що его товариству достатчав поживи, ховав его і перестерігав перед усякою небезпекою, яка ему коли-небудь грозила. Вгадали ми добре й час, коли він перший раз зібрав коло себе ватагу „чорних хлопців“ і став розбивати. Ми сказали, що він почав нападати в 1738 р. (в липню 1739 р. відповідає вже Олекса Жолоб перед станіславівським судом за провини, зроблені під проводом Довбушука), і се потверджує майже зовсім і гетьман у своїм універсалі, вневняючи в 1742 р., що той „od lat trzech z kupą Opryszków... rabuie, zabyia y niszczy“. Ось той універсал:

Josef z Potoka na Stanisławowie Brodach Xięstwie Zbarskim y Niemirowie Potocki Wojewoda y Generał Ziem Kijowskich Hetmān Wielki Koronny Lezayski Sniatynski etc. Starosta. Wiadomo czynię, komu o tym wiedziec będzie należało, osobliwie jednak Josw. Jwlm. Wielmożnym Ichmościom Panom Dziezdicom Possessorom Dzierzawcom Dobra Swoie na Pokuciu y Podgorzu mającym tudziesz iako komissarzom, Ekononom Gubernatorom Administratorom y Podstarosciom a najbardziej wszystkim Gromadom y Pospulstwu do Wiadomości' podaie. Głosna jest w całym kraju Pokuckim y Podgurskim Złość y Zuchwałość Chłopa Dobuszcuka który od lat trzech z kupą Opryszkow zebraną napadając Miasteczka y Wsie rabuie zabyia y niszczy a Lubo Ludzmi Memi tak Pieszemi iako tez konnemi nadwornemi własnym moim Groszem pro obsequio Publico Przeswietney Ziemi Halickiey konserwowanemi ustawicznie Zachowuię y utrzymywac staram się w Kraju Pokuckim bescpieczeństwo, iednak gdy pomieniony Doboszczuk z Opryszkami swemi po roznych Wsiach ma swoje Ochrony y przytulenia więc zalecam wszystkim moim i obcym Gromadom azeby wszelką Mocą y Siłą starały się pomienionego Dobuszcuka y wszystkich Opryszkow z nim Grassuiących szlakowac zabierac y do Stanisławowa pro sumendis poenis odsylać Bo iezeliby ktora czy iakakolwiek Possesyi Gromada abo ochronila albo zywnością iaką opatrzyła lub do schronienia się

przestrzegala Dobuszezuka y innych Hultaiow, takowa bez zadney Dyskrekecy w pień wycięta będzie. Co azeby tym skuteczniey do sprawiedliwey Całosci y bezpieczeństwa publiczne kraju utrzymu-iaćey Exekucyi przysze sam osobą ruszam w Kraj Pokucki do Stanisławowa a ten moy Uniwersał Hetmanski Ręką moią własną przy zwykley pieczęci autoryzowany ma bydz po wszystkich Miastach i Wsiach tak Pokuckich iako i Podgorskich publikowany. Datt. die 21. Augusti 1742 Ao w Tarnopolu ¹⁾.

Шляхта, що мала землі на Покутю і на Підгір'ю, розуміла добре, до чого може довести розбишацтво під проводом Олекси Довбушука і на яку дяку з єї боку заслужив гетман за те, що зібрав майже всі свої сили, ави лише викоренити гультайство, або бодай имити сьміливого ватажка. Військові сили, які проти него вислав гетман, мали виносити часом коло півтора і навіть коло двох тисяч людей, а що число смоляків і надворної міліції до того не виставало, то потягали до гінки і відділи коронного війська, як подає рецензент нашої розвідки, п. К. Бостель ²⁾.

Мусимо признати ся, що не розуміємо, по що було на Довбушукову ватагу виводити аж таку силу, коли тота ватага ніколи не числила більше як 20 до 30 людей, а в погоні серед чорногорських лісів і полонин велика воєнна сила могла своїм тягарем радше спиняти як прискорювати діло. Виставала до того дружина смоляків, на чолі котрої уганяв ся в горах довший час за опришками полковник станіславівської залоги Пшелуский, бо все-ж таки вона була числом сильніша як ватага „чорних хлопців“, що єї провадив Довбушук. Трудність була лише в тім, що перед опришками було тисяч доріг, а перед смоляками лиш одна, і що опришки не журили ся молдавськими та угорськими кордонами, а польські війська, або хоч-би самі смоляки, не важили ся переступати границі. Отже-ж не легко було виловити опришків, але вже і те щось значило, що двори були як-так бережені. Ось чому й шляхта

¹⁾ За прислане копії, сего універсалу дякуємо прилюдно о. Ів. Сосеп-кови з Королівки. Облята его є й у львівських гродських актах кн. 247 ст. 1363 до 1742 р. під датою Sabbatho in Crastino Festi S. Barth. Ap. (25 серпня 1742 р.).

²⁾ Kwartalnik historyczny, 1886 ст. 684.

Галицької землі, зібрана 11. вересня 1742 р. на т. зв. господарським соймику в Галичі, ухвалила в один голос відплатити гетманови за тоту „Erga Bonum publicum efficax Sollicitudo a dla naszej Ziemi particularius Swiadczone JW-msci Pana Wojewody Kijowskiego Hetmana Wielkiego Woysk koronnych osobliwie w ochronieniu y Zastawieniu nas Ludzmi Swoiemi proprio sumptu konserwowanemi od Opryszkow y Kup Swawolnych“ і увільнила его добра в землях Галицькій і Коломийській на пять років від податку чопового і шелягового, а крім того вислала до него двох депутатів, старосту козинського Мих. Ятшембського і капітана коронних військ Адама Фількевича, аби по даній їм інструкції подякували ему іменем усеї землі за „pieczołowanie y swiadczone... beneficia“ тай просили і на далї за „zasłnienie od Opryszków tudziesz y Znoszenie kup quovis Titulo swywolnych“ ¹⁾. Потоцький, як видко, сповнив те, чого від него ждали его менші брати по суспільнім станї, і мусїв, хоч би вже в своїм власнім інтересї, добре доскулювати опришкам, бо з такоуж дякою, як у 1742 р., обернув ся до него і дальший соймик Галицької землі та повітів коломиїського і теребовельського. Соймик той відбув ся в Галичі 10 вересня 1743 р. Подякувавши Богу за ласку, що дозволяє шляхтї користувати ся давними свободами й вольностями та беспечно й супокійно радити, тим часом як інші народи завели межи собою тяжкий бій (розуміти треба сукцесійну австрійську війну), шляхта складає далї „podziękowanie IMci JWPanu Woiewodzie, Generałowi Ziem Kijowskich Hetmanowi Wielkiemu Koronnemu, że przy innych Staraniach Swoich Panskich kray tuteyszy Pokucki Swywoli Chłopskiey podległy wszelkiemi siłami y staraniem niedopuszczając szerzyc się smiałosci swywolnego Chłopstwa od opryszków rozboiu y niazdow Dworow Szlacheckich bronic y zastępowac raczy, za co niesmiertelną w Sercach Naszych Imieniowi Jaśnie Wiel. Wodza zapisuiemy obligacyą upraszaiąc, ażeby ex innata benignitate dalsze Conatus serpentis audaciae coercere nieprzestawał ²⁾).

¹⁾ Castr. Hal. Lib. 247 p. 1422. „Laudi Boni Ordinis Terrae Praes Oblata“.

²⁾ Castr. Hal. Lib. 249, cr. 2111 ad 1743.

Іосиф Потоцький прославив був своє имя немилосердним поступованем і безоглядною жорстокістю супротив опришків на Покутю, як і супроти гайдамаків у своїх немирівських добрах на Поділю. Для прикладу і постраху инших, катовано бунтівників на его приказ страшенно і віддавано перед смертю на найтяжші муки. В чотирнайцять років після смерти Довбуша († 1745), і вісім років після смерти самого Іосифа Потоцького († 1751) прославив ся широко mezi опришками в коломийських горах своїми сьміливими нападами ватажко Іван Бойчук. Тодішній гетман і краківський воевода Ян Клеменс Браніцький згадав у своїм універсалі, виданім 13. жовтня 1759 р., що треба побоювати ся, аби не вернули ся довбущукові часи (ażeby niezbyt dawnym przykładem pod opym hersztem Doboszczukiem nieodnowiły się większe... rozboie), і вкупі з тим поручив усім урядам королівським, паньським, міським і громадським, аби против опришків уживали тих самих способів, якими колісь викоренював їх Потоцький (postępować sobie z nimi Sposobem za Dyspozycją sławney pamięci Jaśnie Oświeconego Imci Pana Potockiego... w dobrach Niemirowskich praktykowanym). За те величали память Потоцького після его смерти яко бувшого свого добродія й заступника станіславівські Бзуїти в панеґірику, череповненім бомбастичними язиковими формами. В книжочці п. з. Lux multiplex і т. д., присвяченій вдові після покійного, Людвіці з Мишків Потоцькій, є зараз після переднього слова вірш по польськи, де в однім уступі сказано таке:

Wy coscie już pod Niemirowem
Już w okolicy pod Konstantynowem
Smutną step cały postawą okryły
Zeznajcie o tym śmiertelne mogiły,
Jak wiele tamten plac dotąd nie suchy
Opił się niegdyś buntowniczej juchy;
Gdy mściwą ręką i hartownej stali
Piorunem Józef tysiącami wali
Zhukane chłopstwo: gdy własne poddane
Na Pospolitę Rzecz buntem związane
Ogniem i mieczem gubiąc, z swojej szkody
Sowiec czyni, ojczyźnie nadgrody,
Niechając, choć z stratą być panem nad tymi
Co być ojczyźnie nie chcą poddanymi.

Значить, підносить ся в сїм панегірику, на велику хвалу Потоцького, не лиш єго безоглядне поступованє та немилосердність в караню винних, але й жертва, що він привіє, зі своєю матеріальною шкодою, вбиваючи й гублячи масами своїх власних підданих.

Ми найшли про Довбущука ще одну вістку, не подану нами в нашій давнійшій розвідці, бо зустрітили ся з нею аж пізнійше. В записках львівських Бернардинів, що містять ся в бібліотекі руської капітули в Перемишлї, є записка про напад Довбущукової ватаги на Борщів під Бучачем, така важна для оцїнки характеру ватажка, що подаємо єї всю: Die 4. Maji (1744) we wsi Borszczowie od Buczacza mil dwie Doboszczuk rozbojnik naszedł w nocy dwor Imci Pana Konstantego Zlotnickiego połkownika; palił mu ręce, zarzewie ogniste w zadrze mu sypał, a potem okrutnie zabił: zabił i żonę iego Zosią y dzieci iego synaczka przy piersiach. Okupu pieniędzy srebra etc. niechciał mówiąc: Nie po pieniądze tu przyszedłem, ale po twoją duszę, abys więcej ludzi nie męczył. N. B. był to Pan zły na ludzi i kilku zamordował; więc impletum illud: quali mensura mensi fueritis, tali remetietur vobis; Et illud qui fundit sanguinem, fundatur et sanguis ejus¹⁾. Той самий рис у характері Довбущука пізнали ми при єго розправі з атаманом Дідошком у 1743 р. Напавши на єго домівство і діставши єго в свої руки, пригадав єму Довбушук, що він збирав ся зігнати кілька сел, аби єго имити, і навіть обіцяв панам повну шапку червінців за ватажкову голову. „Пізнаєш мене, Олексу? — сказав він Дідошкови — утни менї голову! Ти згоняв села, аби мене имили, а панам обіцяв ти повну шапку червоних, коли мене имуть! А то я имив тебе!“ Тай убив Дідошка, звязав єго з сином, плечима одного до другого, підняв обох одною рукою в гору і сказав: „Так вяже Довбуш, пане Дідошку!“ Так само поступив собі Довбушук і в дворі Карпінських у Голоскові дня 8. жовтня 1741 р. Напавши на той двір у кілька годин після народин самого поета, Францішка Карпінського, автора гарної пісні: „Kiedy ranne wstają zorze“

¹⁾ Сводная летопись (А. Петрушевича) від 1700 до 1772 р. ст. 165 до 1744 р.

і не заставши в хаті нікого, крім жінок, він засів зі своїми 12 молодцями за стіл, прийняв гостину і не то що не взяв нічого, а ще дав, після гостини, бабі три червінці та просив на відході, аби дитину при хресті назвали Олексою, що, як відомо, не стало ся. Були би ми може про те не знали, як би був не розказав нам того сам поет, у своїй автобіографії. Щаслива звізда завела ватажка на тоту годину в голосківський двір: Опришок, имя котрого тоне серед кришталевих хвиль найкрасших людових пісень і переказів, перший привитав „поета серця“ — як его звать — на першій зорі его раннього життя, а той, передаючи потомкам вість про тоту славу гостину чорногорського сокола, озолотив тоті хвилі солодкою згадкою про благородну душу розбійника. Батьки поета були би не скривдили сина, як би ему були справді дали при хресті имя Олекси.

Смерть постигла Довбушука, як ми подали, в ночі з 23. на 24. серпня 1745 р. в Космачі, в хаті Стефана Дзвінки, де він був загостив не за-для любощів, як подав народна пісьня, але аби піметити кривду одного свого товариша¹⁾. Потомки Дзвінки живуть і до нині в Космачі та переховують у себе дві памятки після Стефана, стрільбу, котрою він ватажка „з пода в плече вцілив“, тільки вже з переробленим замком, і пергамінову грамоту тодішнього космацького дідича і новгородського воеводи Іосифа Алексе. Яблоновського, де він увільняє убійця Довбушука і его потомків від усяких данин, по-

¹⁾ Сю вість ми оперли на автентичнім протоколі, списанім у станіславівським міським суді чотири дні після Довбушукової смерти, з его вбійцею Стефаном Дзвінкою (27 серпня 1745 року; див. рукопись у бібл. Оссол. під ч. 1351. Liber variarum actionum і т. д.). В нашій розвідці ми перепечатали увесь той документ до-слова. На підставі того самого рукописного документу подав був тоту дату вже А. Бельовський у 1857 р. (Czas, miesięcznik, rok П. Т. IV.), а за ним о. А. Петрушевич (Сводная лѣтопись съ 1700 до 1772. Львовъ 1887. ст. 107 до р. 1745). Через те ми не можемо порозуміти, по що о. Петрушевич подає на ст. 267 той-ж Сводной лѣтописи знов до р. 1766 таку дописку: „Александръ Добошукъ ваташка опришокъ убить въ Космачъ... Іннии писатели относятъ годъ его смерти къ 1766. году“. Коли автентичний документ подає день 24 серпня 1745, як день і рік смерти Довбушука, то вже-ж не міг він бути вбитий у 1766 р. і так само не потрібна увага автора, що „іннии (котрі?) относятъ годъ его смерти къ 1770 году“.

датків і чиншів, за те, що „herszta wszystkich niecnót y zbrodni, smoka w górach Zapruckich wychowanego, a życie y substancją obywatelów Pokuckich pożerającego zniósł i zgładził z tego świata“. Той привілей був перепечатаний у новинках одного друку львівського „Слова“, та згадує про него і Юлій Турчинський (Wycieczka do Słobody rungurskiej, Kosmacza. Dodat. liter. do „Kurjera Lwowskiego“ 1887, nr. 19—27).

Тільки історичних вістей найшли ми і подали їх тут як доповнене до поданих нами давнйше. Переказів про Довбушука найшлись би в десятеро більше. Вибуяли вони густим рясом довкола постати удачного Гуцула-ватажка і сплелися в широкий лист, але з часом, на жаль, зівянуть і вони, тоті цвіти, що їх зродила туга і жаль, плакала спільна недоля і вигріла своїм сонїшним сьвітлом любов до тих, що стали местниками кривд власних і своїх суплемінників. Нехай же хто з любителів нашої бувальщини вибирає їх, заки зівянуть і поникнуть, а буде мати працю милу і вдячну, і чейже збір богатий, бо мало чи не в кождім другім селї нашої Гуцульщини найде певно якусь річ, чи то лісок або полянку, чи то хрест або керницю, що до них привязуєся якийсь переказ про Довбушука. Ми би дуже бажали побачити збірничок людських переказів про Довбушука, і найліпше було би взяти ся до того комусь із коломийських гір, бо в тих сторонах переховалося їх певно найбільше, хоч найдеся їх не трохи у Станіславівщинї, у Стрийщинї і навіть ще далї на захід. Та при оцінцї тих традицій треба бути обережним, бо багато їх зросло на памяти про інших ватажків, а що постать Довбушука з часом виросла в сумраці пізнйших оповідань до величезних розмірів, через що тим більше мусїла втратити на виразности контур, то й з'абсорбувала вона багато інших, як історичних, так і видуманих осіб і пригод. Ё межі ними й такі, що самий їх зміст подобає на легенду.

Тут поміщаємо два людські оповідання про Довбушука, одно з над горішньою Лїмницю, привязане до гори „Попадї“, а друге аж із Болахівщини. Перше з них узяв з уст перегинського вівчаря п. Юл. Турчинський і помістив у додатку до Kurjera Lwowskiego в описї своєї прогульки в тотї сторонї (W Karpatach ponad górą Łomnica, ч. 22 з 28. мая 1888 р.) „Грізний той ватажко — пише автор — відрубав раз топірцем

одному зі своїх товаришів обі нозі, а то за попадю, що її був ухопив для себе насильно. Попада не хотіла жити з опришком і тому він завів її аж на угорську границю, на високу гору, що від тоді називає ся „Попада“. Довбуш лишив тяжко раненого опришка при дорозі коло Перегиньська, але лишив при ній гроші і дві рушниці, аби той міг боронити ся, як би було треба. Та що у того варто було жити!... По якімсь часі ишов туди хлопець із села; опришок побачив его, закликав, подав ему рушницю і велів себе добити, а відтак забрати собі гроші. Хлопчина перепудив ся і став утікати, але опришок ухопив за другу рушницю і крикнув, що его застрілить, коли не послухає. Хоч не хоч ухопив хлопець за рушницю і добив нещасливого, але грошей не взяв. Пронятий тим усім, він як вернув ся домів, оповів усе те газді, у котрого служив за наймита. Газда казав завести ся на те місце, і коли прийшов то побачив коло вбитого опришка багато талярів білих і „жовтих“ (се є дукатів), ухопив зараз за рушницю, що лежала коло трупа і застрілив хлопця. Потому кинув оба трупи в яр, забрав гроші і від тоді став богачем на все село. Ніхто в цілім селі не знав про те. Аж як після кількох років прийшло ему вмирати, не міг богач із тим гріхом сконати, аж намучивши ся три дні, висповідав ся і віддав Богови душу. Таку кару зіслав на него Бог¹⁾.

У дрогобицьких сторонах збирав перекази про Довбущука ще в 1840 р. Каз. Владислав Войціцький і напечатав їх у своїй книжці п. з. „*Stare gawędy i obrazy*“ (Warszawa, 1840. Т. II. Уступ: Husy: ст. 119 - 168). Чув він у тих сторонах, що Довбушук напав був раз у самий ярмарочний час на місто Болехів і зрабував его. Кілько в сїм правди, подамо в другій частині сеї нашої розвідки. Далі Войціцький подає такі вісти, підслухані від народу: „Коло Болехова була на горі мала деревляна церковця (в Гошові?) і коло неї сидів священник. Недалеко відти був двір якогось можливого і сьміливого шляхтича, имя котрого вже пропало в переказах із 1840 р. Да-

¹⁾ Між иншими історичними вістями не находимо ніякої згадки про якунебудь попадю в ватазі Довбущука, хоч про те, звісно, могло стати ся щось таке, як у наведеним переказі. Як Головацький подає в своїм збірнику пісень (Нар. пісни. Москва 1878 ч. I. IV.) одну пісню про грабівську попадю Ма-

ремне наважив ся на єго добутки Довбушук, шляхтич мав ся перед ним на увазі, був обережний і готовий хоч коли до відпору, і навіть имив кількох опришків. Раз дав знати ватажко священникови тої церковці, аби на той і той день злагодив вечерю на 30 хлопців, бо зараз як сонце зайде того дня, загостить зі своїми молодцями на повіство. Священник дав знати про се шляхтичеви, той узброює свою двірську залогоу, бере ще до помочи кількадесятох панцирних із коронної хоругви, обсаджує в схованці церкву і повіство та жде опришків. Довбуш знав про все і не нападає на повіство, але на полишений без залогоу шляхтичів двір, розганяє або вбиває полишених, бере богату добич, підпалює двір на чотирох кінцях, і відходить у поблизькі гори. З диму й зарі пізнає шляхтич зраду опришка, біжить домів, гасить огонь, а тим часом Довбуш заїдає у священника до замовленої вечері“.

І про напад на Борщів чув Войціцький, але трохи инакше. „Лиш один раз“, — каже він, — „був Довбуш жорстоким,

русю, що послухала „шептани“ опришка Марусика і пішла за ним у яригори. Але потому опамятала ся і покаяла ся:

Не навчила я ся корчима ходити,
З звору води пити, з торби хлібом жити,
З торби хлібом жити, на камени спати.

та жаль стало їй і попонька свого і дитинки маленької, коров дійних та слуг вірних. Але в опришка серце тверде: замість потіхи, люпнув він їй в очи:

Не слухати-ж було шептани мого,
Не лишати було попонька свого,
Моя шептаньчко долів річков плине,
Твоя неславонька на віки не згине.

Сказав він се мабуть у чорну годину, бо єї неслава иде вже з рода в рід. Та змісту сеї пісні не можна приложити до згадки про похід, що єї мав Довбуш завести на гору названу відтак „Попадею“, раз тому, що автор пісні був би не забув славного имени Довбушука і не був би мусів називати уводителя Марусі Марусяком, а по друге, в наведеній пісні попадаю йде за опришком добровільно, а в переказі, списанім у Перегинську, попадаю узяв Довбушук на силу, а відтак мабуть полишив у гірській пустині.

Про деякі перекази про Довбушука з коломиєських сторін згадав п. Турчинський і в висше наведеном описі своєї прогульки: „Wycieczka do Slobody rungurskiej, Kosmacza ..“

а то при нападї на двір Шерина, дїдича села Борщева над Прутом. Занявши двір, Довбуш казав тому панови втяти сокирою голову. Даремне просила й молила за мужем жінка Шерина, що саме тодї вижидала благословенства Божого: ватажко не мав для Шеринів помилуваня і відтяв їй голову власною рукою, аби, як казав, не вродила на свїт сина, похожего на батька. Заполохані двораки не мали відваги боронити своїх панів і Довбуш утік, зробивши своє, назад у снігові гора“.

Бачить ся, що обі вісти, одна ся а друга подана в горі по запискам львівських Бернардинів, відносять ся до тої самої події, лише що обі різнять ся межі собою. Там дїє ся річ у Борщеві на Поділю (на захід від Скали), а тут у Борщеві над Прутом (межі Коломвєю і Заболотовом), значить у тій підгірській території, де ще нападали опришки; там називає ся дїдич Злотніцким, а тут Шерином — але там і тут є дїдич дуже лютим паном, а Довбуш местником.

Не знаємо, чи маємо дїло з казкою, чи з дїйним фактом.

Стілько призбїрали ще вістей про Довбушука. Подавши їх тут нашим землякам, виражаємо ще раз наше переконанє, що найдуть ся межі ними охочі, що збирати-муть тоті чудові цвїти на нашій левадї і заховають для потомних казки, легенди й пісні про славного ватажка. Нидїють нинїшні ледїники-Гуцули, мариїє і впадає у них сила й охота, бо хоч Черногорамати не жалує їм і ницї анї „вітру холодненького“, анї води „студененької“, як не жалувала і Довбушеви, то таки не стало чогось, без чого не то сьпівати, але й жити не хоче ся: не стало хлїба. Настали тяжкі часи, під їх подувом никнуть і вянуть чорногірські роже-цвїти, пісні Довбушеві. Декуди знають про Довбуша вже лише те, що він був розбійником, а в однім гуцульськїм селї лучило ся нам чути, як газдиня лаяла пса, що запахав ся був під припічок: „А идеш ти, Довбушуку!“ Велитови-ватажкови, що спить у холодній могилї під Черногорою, байдуже, чи потомки тямити-муть чи нї, що его острый топорець був колись страшним, але аби ми не соромили ся, що не зберїгли, а самохїть затратили те, що сама природа виплекала на нашій левадї!

Збираймо-ж пісні, казки і легенди про Довбуша!

В Черногорі сонце сходить,
Черногора в сьвітлі тоне,
А в скалі там десь глибоко,
Там сова десь плаче, стоне,
Але Довбуш ї не чує,
Бо в могилі вже не чути,
Ані пісьню Довбушеву,
Ні флюяри слізни нути.

„Довбуш“ *Юр. Федьковича.*

Дальші вісти про опришків.

[Ватаги: Олекса Довбушук і Василь Баюрак¹⁾.]

Вісти, які ми були подали про Олексеу Довбушук а і єго попередників у 1882 р. (див. фельетони „Дьла“, при 34—39), черпали ми з двох станіславівських судових книг-рукописей, що є в бібліотеці Оссолінських під ч. 1350 і 1351, з котрих одна сягає від 1703 до 1723 р., а друга від 1738 до 1751¹⁾). Ми згадали там, що тоті вісти доповнять ся колись, як комусь удасть ся вишукати середню книгу (1723—1738 рр.), тай судові книги з перед 1703 р. і дальші після 1751 р.

Опісля удало ся нам призбирати то з приватних рук, то з архівів іще кілька документів і записок про оприські ватаги Олекси Довбушука, і ми зложили тоті вісти та доповнили ними давнійшу нашу розвідку з заявою, що пізнійше оповімо де-що про ватага Івана Бойчука, після Довбушука найсьмільвійшого ватага-опришка. Та заки ми взяли ся до тої праці, подано нам на вжиток відшукану в Станіславові судову книгу з кримінальними росправами магістратського суду того міста від 1751 р. під написом: „Xięgi czarne seu kryminalne zaczęte przezemnie Tomasza Piastę Pisarza poprzysiężonego Rady Stanisławowskiey Jurysdykcyi Polskiey pod zarządami Sławetnego Pana Antoniewicza Baranowskiego Woyta, 1751“.

Книга тота містить усї кримінальні справи міського суду аж до марта 1781 р. Під роками 1751 і 1752 є в ній прото-

¹⁾ „Дьло“, 1890, при 11, 15—18.

коли, списані з опришками, котрих зібрав і якийсь час провадив ватаг Василь Баюрак, а під 1754 р. признання самого Баюрака, зловленого і страченого в Станіславові того-ж року. Вісти тоті тим цінніші для нас, що Баюрак присяг на пістолет іще під рукою самого Довбушука, і то ще в передпоследнім році життя того славного ватажка, значить в часі, за котрий ми доси не мали ніяких вістей, се є за 1744 р. і частину, до 24 серпня, 1745 р. Окрім Баюракових признань, нема інших, котрі-би відносили ся до того часу (1744 і 1745), бо інші опришки з Довбушукової компанії, або свідки єго розбишацьких нападів знали про єго діяльність лише до кінця 1743 р., не згадуючи про протокол Стефана Дзвінки в станіславівськїм ратуші 27 серпня 1745 р. про смерть ватага, що постигла єго в Космачі з рук того-ж Дзвінки. Цінні тоті Баюракові признання ще й тому, що подають нам досить докладний і ясний образ розвитку розбишацтва в пору після Довбушука і то за цілих дев'ять років, значить аж до 1754 р., після котрого вже топорець ватагів був у руках іще страшнішого опришка — Івана Бойчука.

Отже-ж маємо, все до купи взявши, хоть не дуже багаті, але досить докладні й певні — бо на документах оперті — історичні вісти про чорногорських опришків лише за період більше-менше двадцятилітній (1738—1759, се є про Олексу Довбушука, Василя Баюрака, Івана Бойчука, тай ще про кількох менше значних ватагів). За період перед 1738 р. дійшли, правда, до нас те-ж певні, але уривані і з собою не пов'язані і дуже скупі вісти (Іван Пискливий, Іван Паньчишин і Лесько). Та що-до періоду з по-за 1759 р. нема про опришків майже ніякої вісти, хоч певно, що розбишацтво цвило ще в найліпше в часи першого розділу Польщі, коли станіславівські Вірмене хотіли саме тоді вже забирати ся з міста куди инде, бо всяка торгівля з Угорщиною, а в части й з Молдавією була через опришків спинена. Після 1772 р. і навіть у нашім столітї мала Австрія з ними ще клопоту доволі.

Що до признань Баярака та єго товаришів перед судом, можна завважати, що вони були вірні й щирі, мов на сповіді. Вони наводять річи, про котрі суд не знав і не був би знав, як би були самі опришки не признали ся; розказують отверто

і вірно всі подробиці при рабунках, жорстоке і нелюдське поступоване зі своїми жертвами; описують усі муки, які завдавали зовсім невинним і для них нешкідливим купцям Вірменам і жидам, — хоч знали, що крім кари смерти будуть за те й самі засуджені на тяжкі муки. Не можна їм довіряти лише тоді, коли вони подають причини, за-для котрих ішли в опришки, бо кождий показує річ так, що не добровільно пристав до компанії, але єго до того веслували. Старають ся вони по зможі й затаювати учасників при розбоях і тих громадян, що їх переховували й годували, і нарешті оповідають дуже здержливо про розбої, сповнені на християнах, тим часом як подекуди любо описують свої напади на коршми або на проїжжаючих дорогами жидів, котрих лише в рідких пригодах пускали з рук живими. Признання всіх годять ся в загалі з собою як найдокладнійше, часто доповняють ся, хвба котрий з них де-що трохи призабув або в маловажних справах помилив ся.

Шкода лише, що слідство ведено дуже нужденно і незручно. Найчастійше укладали з гори питання що до злочинів, в яких увязнених опришків підозрівали, і коли який опришок не був у тім винуватий, то відповідь ішла одна за другою однакова: „Не знаю“ або „Я там не був“. Коли-ж сліджений сам із себе почав зраджувати інші провини, або розбої, про котрі судії нічого не знали, то вже не завдавали що до нового факту ніякого запиту, а часом і переривали оповідане. З того виходили часом такі дивовижні протоколи, що найбільший розбійник міг вийти — що до форми навіть зовсім справедливо — мало винуватим, як не зовсім чистим, бо коли єго слідили напр. за три або чотири розбої, в котрих він не мав участі, при чому не забували відчитувати всі додаткові запити — приміром: а яка добич? — яка пайка тобі з того допала ся? — де ви потому поховали зрабовані річи? і т. д., — то лучало ся, що часом і двацять разів, раз по разу, записано в протоколі за відповідь: *Negavit* або *Nie wiem*. Отже з таких протоколів тяжко уявити собі ясно діяльність опришків, відносини товаришів межи собою і відносини всего товариства до ватага. Ніколи не питали: коли то було, котрого року розбивали вони тут, а коли там? Як би не було прото-

колів, стягнених у 1751 і 1752 рр. з кількох Баюракових товаришів і як би в них не були деякі случайні подробиці, — то би за весь час від 1745 до 1754 р. зовсім годі було встановити хронологію, не вважаючи на те, що Баюракові признання зовсім вірні, досить обширні і досить докладні. Аж прирівнане кількох признань помогло нам означити хронологічні дати, як їх подаємо в нашім оповіданю.

Що до морального рівня, на яким оперло ся опришківство після Довбушука, і то з огляду і на внутрішні мотиви і на зверхні прояви, факти, — то настав виразний упадок. Баюрак і его товариші, тим більше їх наступники — се вже не местники народних кривд, се вже не тоті блиском романтизму озарені сьміливі лицарі і борці, що крісом і топірцем піднесли протест проти подоптаня прав ділих верстов народу, а прості отчайдухи-розбишаки, у котрих нічим було за кілька тижнів збавити життя хоч би і кількох людей. Правда, походи роблять ся з більшою сьміливістю, з докладнішим обрахуванням обставин корисних і некорисних, ба навіть з більшою силою, як уперед; обшар, на який вони простирають ся, стає з географічного огляду ширший, а участь деяких громад з під Чорногори в хованю „чорних хлопців“ і їх добичі, не вважаючи на найтяжші кари, якими грозили власти, чим раз більша, — а про те все розбишацтво раз-у-раз тратить на своїм історичнім значіню.

Загальне зіспеуте, упадок обичаїв і крайня самоволя в країні, що не вмiла пошанувати і найсвятїйших, загально признаних прав, уся тота гниль не обминула, мов би який помір, ані відлюдних полонин, ані чорногорських зворів. Доторкнувши ся своєю мертвою рукою, розстроювала вона всяке житє, уже в части й родинне, то розстроїла й опришківське товариство. Тому то і затратилась у народу память про страшних ватагів того часу — Баюраків і Бойчуків — а заховала ся до нинї в піснях память про їх попередника Довбушука, ватага, котрому при веім его завзятю годї відмовити лицарської вдачі і благородного серця. Тепер лучає ся чим раз частїйше межі товаришами зависть і зрада, змагає ся дикість, на розбої з ними ходила, як побачимо, і одна жінка, ба навіть і жид. Льше одно цікавіше бачимо в їх починаню: не нападають вони

і тепер, так само як колись, на селян, а лише на двори, на коршми або на проїжджаючих купців¹⁾.

Баюракові признання подамо в дословнім перекладі, як ми нашли в висше наведеній книзі, названій: *Xięgi Czarne*.

Судовий трибунал, перед котрий поставлено 20 цвітня 1754 р. в станіславівськім ратуші ватага Василя Баюрака, чинили „славетні“: Ант. Барановський війт „нації“ польської, Ник. Вартанович війт „нації“ вірменської, далі Семен Гачковський, Станіслав Явіцький і Ант. Соколовський — „райці“ польського уряду і Самуїл Ганкевич та Григорій Теодорович — „райці“ вірменського уряду, значить 4 Поляки і 3 Вірмене, разом 7 судиїв. Осьмим членом трибуналу і предсідателем его був від замкової зверхности галицький городський суб-делегат Плажовський з припоручення воеводи і генерала київських земель (Станіслава Потоцького). Розправа відбула ся на листовну „реквізіцію“ камінського каштеляна Косаковського, пана на Богородчанах, з дня 19 цвітня т. р., внесену на руки Гільхена, смоленського стольника і комісаря всіх воеводинських дібр на Покутю, далі на другу листовну „реквізіцію“ коменданта станіславівської кріпости, і нарешті на третю устну „реквізіцію“ дворянина Лисовського, внесену іменем жуковського старости Дідушицького — Лисовський мав від свого пана поручене бути при „добровільних конфессатах“²⁾ і прислухувати ся признаням Баюрака.

На дотичні запити обжалуваний відповідає, що називає ся Василь Баюрак, є родом із Дори, що належала до дібр коритницького старости Цетнера, і має 32 роки. З сего виходить, що родив ся в 1722 р. До Довбущуквої компанії пристав того року, коли Довбущук ходив розбоєм на Богородчани, але кілька тому років, вже не пригадує собі, та з даль-

¹⁾ Мило нам подякувати тут Впов. завідателеви станіславівського міського архіву, пану В., за ласкавий дозвіл відписати дотичні протоколи, поміщені в „Чорних Книгах“.

²⁾ З кождим обжалуваним за яку тяжку провину списували протоколи два рази: перший раз, заки его взяли на муки, і се звало ся „добровільною конфессатою“, другий раз підчас мук.

ших его признань виходить безсумнівно, що то було рік перед смертю Олекси Довбушука, значить 1744 р., коли Баюрак був іще 22-літнім парубком.

„Я служив на угорським Ясени у Семена Праничука за вівчаря і був з его вівцями в полонинах. Аж ось прийшов до нас Довбушук самодванацятий: Довбушук один; Іван з угорського села Валені другий; третій Федір, Рохників наймит з угорського села Будиц; четвертий Аналій з угорського села Серби, підданий пана Думби; пятий Михайло з України, але як на прізвище не знаю; шестий син Серечка з Ясеня, але не знаю, як єму на імя; семий Матій Цюперик¹⁾, также з Ясеня; осьмий Гриць Мартищуків, также з Ясеня, і ще дев'ятий з Ясеня, але не знаю ні як єму на імя, ні як на прізвище; десятий Павло Орфенюків з Ямної, Довбушуків сестрінець, підданий коритницького старости (Цетнера); одинацятий Стефан із Зеленої, але прізвища не знаю, также підданий того старости; а дванацятий Квічук із Порогів, дібр солотвинського старости, але імени его не тямлю, лише знаю то, що служив на угорським Ясеню у Митюка і що тепер перебуває в Порогах²⁾“.

Склад Довбушукової компанії з 1744 р., се є передпослідного року его життя, показує ясно, що той ватаг перебував найбільше на угорським боці і з відти набирив своїх молодців. Строгі заходи проти него з боку польських властей, особливо з боку воеводи і гетмана Іосифа Потоцького, дідича дуже просторих дібр на Покутю (про що ми вже згадували в давніших наших розвідках про ватага Олексу Довбушука), виполохали его з „польського“ боку гір і він задля безпечности пересиджував на угорським боці, бо там не йшла слава про его сьміливі розбої так широко і мабуть не було за ним такої нагінки, як на нашім боці, де за опришками без перестанку гонив ся з відділами війська і „смоляками“ полковник стани-

1) Певно — Серечьк, Серечак; Цюперьк, Цюперьк. — *Ред.*

2) Дора — село над Прутом, повисше Делятина; Ямна — ще далі горі Прутом; Зелена — послідне село за Надвірною над Бистрицею надвірнянською, а Пороги — в такім самім положіню над Бистрицею солотвинською; Ясїнь — село на угорським боці просто Надвірної.

славівської залоги Пшелусквій. До Довбушукової компанії належали — не рахуючи Баюрака, що пристав яко тринадцятий товариш і самого ватага — аж сім молодців з угорського боку, Русинів і Волохів, тим часом як із нашого боку були в компанії три ледії — по одному з Ямної, Зеленої і Порогів, а один, якийсь Михайло, приблукав ся аж з України. До угорського Ясеня Довбушук узяв навіть свою жінку на сталий побут. Що вся компанія проживала на тім боці і ховала та продавала там свою добич, а розбивала тоді лише на нашім боці, нападаючи, як і давнійше, на двори і на жидів по місточках, се покаже ся з дальших Баюракових признань.

„Прийшовши до мові колиби, — розказує він, — опришки вбили з мові череди два барани, зварили їх, одного ззіли, мясо другого набили в бурдюги, узяли пять бундзів і, відходячи, намовили і мене до своєї компанії. Рушивши того дня з місця, ми ночували в лісі, а по другім дни зайшли в ночи до Зеленої. Тут ми задержали ся всі під самим селом, де Довбушук казав нам чекати, а товариш Стефан пішов відвідати свого вітця, що саме тоді був у Зеленій атаманом (війтом). Коли Стефан вернув ся до нас, ми рушили далі і йшли в ночи лісом, аж поки нам над Солотвиною не зазоріло. Тут ми лежали через день, а слідуючої ночи пішли ми далі і стали в дуброві під Богородчанами та перележали тут знов через день. Я би був з ними не йшов на розбій, але Квічук із Довбушуком уговорювали мене і намовляли цілу дорогу почавши від полонин аж до самих Богородчан: „ходи та ходи“ — і я йшов з ними. В тій дуброві, дожидаючи ночи, имили якогось чоловіка, звязали, а в ночи вели звязаного з собою до Богородчан і аж тут пустили вільно“¹⁾. Компанія вдарила насамперед на двір богородецький і зрабувала его. Двох жовніврів убито, а третього, що дзвонив на тривогу, застрілив власною рукою Довбушук на дзвінниці. Потому ми пішли на місто і зрабували кілька домів“.

¹⁾ Тоті, що імя місточка і села Богородчан виводять на здогад від церкви Богородичної, грубо охибають ся, бо імя се повстало з іще давнійшої назви „Підгородчани“. Не знаємо, чи таки з бистроумного здогаду, чи на підставі якогось документа, твердив таке ще перед якими 20 роками пок. Антін Могилянський, остатна парохія котрого, Бабче належить до богородецького

„Кілько-ж забрали ви у дворі грошей, срібла й інших цінних річей?“ — питали судії.

„Кілько грошей могли взяти, не знаю, бо частину добичі роспаював межі нас Довбушук і дав нам усім дванацятьом кождому по 30 битих талярів, а кілька лишив собі, не знаю. У дворі забрали наші товариші три срібні і позолочені упряжі, три пістолети, дві флінті і два хрестики, один дияментовий а другий зо щирого золота; а в жидів узяли дві малі стрільбі. З тих двох хрестиків Довбушук узяв один собі, а другий дав сестрінцеві. В тім дворі взяли ще шабель, не памятаю, чи чотири, чи пять, усї оправлені. Довбушук поломив їх а срібло з них збив з иншим сріблом у бурдюг; а які ще фанти забрали, вже не згадаю, бо як пішла за нами погоня, то ми, утікаючи, все то покидали. З богородецького розбою пішли ми тої самої ночі назад по при Солотвину і Бабче в полонни, але тут таки здогонила нас погоня, се є військо надвornoї угорської хоругви пана воеводи; ми з жовнірами перестрілювали ся, а відтак порозбігали ся і аж четвертого дня зійшли ся в угорськїм Ясені в хатї Цюперяка, що єго син належав до нашої компанії. Лиш один Стефан, син атамана з Зеленої, не вернув ся вже до нас. У Цюперяка забавили ся ми лиш один день; другої днини пішли ми знов у полонни, а відти пішло на Чорногору лише 8 товаришів — Довбушук один, три Волохи, пятїй Довбушуків сестрінець, шестий Михайло з України, семий я (Василь Баюрак), а осьмий Крицків²⁾ з Ясееня. Але той Крицків упив ся раз і хотїв стріляти в одного Волошина, та сам застрілив ся. Решта товаришів, котрих було лише сїм, не ходили вже того року на розбїй, бо настала

повіту. І так воно є справді, як ми переконали ся з великого числа старих актів, що є в кравім (т. зв. Бернардинськїм) архіві, де тотя місцевість називає ся Podhorodeczanu alias Bohorodeczanu. Старинна осада того імени — то нинішне село Старі Богородчани, що лежать під значним горбком. На самім жінчику того горбка, на устеріках Бистриці солотвинської й Саджавки є цвинтар богородецького Зарічя, а трохи висше, на самім горбку слїдно окопи старого замку чи „города“, що дав імя осаді Підгородчани. Місточко Богородчани при цісарській дорозі повстало вже пізнійше і, як видно, на те місточко напав Довбушук у 1744 р., а не на село Старі Богородчани.

²⁾ Певно — Крицьків, Крицків. — *Ред.*

зима, а поставили собі в полонинах, в дебрі названій Джердзя на Зеленім Потоці, зимівку і в тій хаті перезимували разом усі сім“.

Із сего Баюракового оповідання не тяжко здогадати ся, що вкінці 1744 р. тровлено Довбушука вже й на Угорщині, коли він не важив ся не то що зимувати в Ясені або в яким иншій селі за горами, але навіть не задержав ся в гостинній хаті Цюперяка, у котрого опрившки переховували свою добич, хочби для самого відпочивку з кілька днів, лише після однодневного побуту там-же забрав ся чим швидше назад у полонини і аж під Чорногорою, в відлюднім ярі, поклав для себе і для своєї компанії зимівку.

„Чим же-ж ви в тій дебрі через зиму живили ся? хто вам доносив їсти? — запитали судії. — Чи знав хто з сусідних сел про ту хату в ярузі?“

„Ще заки я пристав до компанії, — відповів Баюрак, — був у Довбушуковім товаристві Федько, наймит угорського шляхтича Регника з села Будищ і до того старого Регника відсилав давнійше Довбушук на продаж по умовленій ціні всякі порабовані фанти, китаї, упряж і таке инше, а відносив тоті фанти тому Регникови звичайно его власний вівчар Івонущ Глодія. Отже той Регник іще був тоді не світував ся з Довбушуком, бо був ему винен іще 50 маріяшів. То Довбушук, поклавши хату в вертепі, пішов зі своєю компанією до Регникової кошари, забрав ему за 50 несплачених маріяшів 50 овець, загнав їх до своєї зимівки і тут товариші різали одну вівцю за другою і живили ся тим масом через зиму. Але ми мали і хліб. Довбушук, бувши раз у Ясені зі своїм сестрінцем у своєї жінки, лишив їй гроші на хліб. Вона пішла з тими грошми до Надвірної, накупила муки і пшона, набрала муку на одного коня а пшона на другого, і то спровадив Довбушук до нашої хати, та тим живили ся ми через цілу зиму“.

Тут переходить Баюрак у своїм оповіданю уже на рік 1745.

„На Великдень, — каже він далі — пішов Довбушук самотріть зі своїм сестрінцем і з Українцем Михайлом над ріку Черемош, але не пригадую вже собі до якого села. Я знов пішов самотчетвертий із трьома Волощуками — Аналією,

Теодором і Івоном — на тоті сьвята до Дори, до мого вітця, і тут сьвяткував я цілий тиждень, але ховав-ем ся, не показував ся нікому і навіть у церкві не був, бо бояв ся, а потому зібрав ся я з тими трьома товаришами і пішов также над Черемош у село Криворівню, бо так ми були умовили ся з Довбущуком, як розходили ся на сьвята. В Криворівні сходили ся ми у Василя Процюка та в Тимка Хацюка і забавляли ся у них три дні. Тут зійшли ся ми і з Довбущуком, але всіх було нас уже лише шість товаришів, бо Михайла Українця вже межі нами не було. Четвертого дня пішли ми в полонини на Чорногору а відти на угорський бік. Волощуки хотіли повести нас в угорське село Герду, але Довбушук не хотів туди йти, то-ж ті Волощуки відлучили ся від нас і пішли в свій бік, але не знаю куди. Отже ж лишило ся нас тільки три: Довбушук, его сестрінець та я, і ми бавили в полонинах самотріть дві неділі; їсти мали ми що, бо Довбушук відшукав там бербеницю бриндзі і бочівку горівки, запас схований ним іще давнійше. Після двох неділь повиходили вже і вівці на полонини і ми пересиджували ще якийсь час коло вівчарів у колівбах; найбільше перебували ми коло вівчарів Семерденюка, Василя Валищука і Митникових. Вівчарі говорили їм, що Довбушук приходить самотретій до кошар, але вони не йшли на нас, лише Митник просив через свого вівчаря, аби ми не забирали ему рушниць і кітлів. Відти пішли ми знов до Ясеня, до Довбущуквої жінки, і застали в тім Ясені в коршмі у шинкаря одного сугітського жида Дувида, сугітського і ясінського пахтяря. До того Дувида послав Довбушук Федора Ващука і Дувид прийшов до тої хати, де був Довбушук із жінкою і з компанією, та почестував усіх горівкою, що з собою приніс. Цілу ніч пробув Дувид з нами і тоді стала межі ним і Довбущуком така умова, що Довбушук мав жидови в осени на св. Покрову принести до Сиготу всю добич, яку до того часу роздобуде в „польським“ краю. Другого дня вернув ся Дувид до Сиготу, а ватажко пішов з нами до Ямної і там відвідав із своїм сестрінцем сестру, а я скочив тим часом на одну добу до Дори, до свого вітця. Відти вернув ся я до Ямної, тут переночували ми всі три у Довбущуквої сестри і пішли відти самотріть до Микуличина на газду Мочернюка, підданого коритницького старости Цетнера. Мочернюк загиб

із наших рук; имивши єго, ми відтяли єму голову, взяли 7 битих талярів, котел, рушницю і деякі фанти тай спалили єго хату. Доконавши того розбою, вибрали ся ми всі три до Космача до Стефана Дзвінчука і підійшли під єго хату в ночи, а що Дзвінка не хотів отворити дверей, то Довбушук ухопив на дворі якесь дерево, вдарив ним у двері і став їх підважувати. Ми оба — я і єго сестрінець — стояли при дверех. Ватажко відважив трохи дверей і почав тиснути ся до сїней, але саме тоді стрілив у него Дзвінчук і вцїлив у плече. Пострілений ватажко втїкав з нами в лїс, але що не міг далі йти, то ми оба — я і сестрінець — занесли єго за село в корчі, прикинули ще живого хворостом, а самі пішли в лїс“.

„Чи мав Довбушук тоді які гроші коло себе?“ — запитали Баюрака.

„Мав коло себе два золоті червоні і монети на таляр; більше грошей коло себе не мав. Хрестик, зашитий у червоне сукно, що єго мав із рабунку богородецького двора, і срібна позолочена ладівниця, що походила, як сам говорив, із розбою й рабунку злотницького двора, то лишило ся коло него; лише пару пістолетів і рушницю, що мав також коло себе, дав нам, коли ми розставали ся; рушницю дав мені, а пістолети сестрінцєви“.

Тут кінчать ся вісти, які ми призибали про славного ватажка Олексу Довбушука, і сумніваємо ся, чи ще де відшукують ся які урядові документи про розбишацьке жите того страшного чорногорського сокола. У приватних записках найшло би ся, думаємо, ще доволі дотичного матеріялу, коби воля та охота пошукати, а найшовши коби ласка оголосити. Наша горяча просьба збирати устні перекази і пісні про Довбушука, звернена передовсім до руської молодіжи в нашім Підгірїю та Покутю, перегоміла мабуть без слїду, майже зовсім пусто. Лише з двох місць увідомлено нас, що де-що призибано. Мило нам уже тут згадати, що деякі перекази про Довбушука списала в Болехові і зволила нам прислати В-достойна панї Н. Кобринська, але тоті перекази не відносять ся до самого Довбушука, а — як ми розслїдили — до иншого, пізнійшого ватажка, а іменно до Бойчука. Лице славного героїчного розбійника виглядав оповите віковим сумерком, мов величний, але

неясний міговий образ; усе, що нарід, особливо в подальших сторонах, дізнав ся славного про сего чи иншого ватага, приписав свому любимцеві Довбушукови. Кілько-ж поетичного, чудового блиску додав тій постаті в своїх поезіях наш незабутий Федькович! Але тим ладом росте віковий сумерк, а історична правда никне і затемнює ся чим раз більше. Тому крайній час — збирати тоті пісьні та перекази, раз за-для їх краси, а потім за-для тих зернят історичної правди, які з деяких іще можна добути. Та що-ж!...

У Пасічній за Надвірною має один лісеничвий дуже штучно зроблений старий замок з рушницї — кажуть, Довбушукової.

До Баюракових признань про Довбушука додаємо ще тут примітку, що вони ні в чім не противорічать тим вістям, які ми давнїше подали, а власне доповняють їх. Напад на двір Злотницького у Борщеві під Бучачем виконав Довбушук дня 4 мая 1744 р., при чому зі словами: „Не по гроші я тут прийшов, але по твою душу, аби ти більше людей не мучив!“ — убив і его самого і его жінку і дитину при грудех матери, бо był to pan zły na ludzi i kilku zamordował — як читаємо в записці львівських Бернардинів¹⁾.

Про смерть Довбушука подає далеко докладнїші вісти сам Дзвінка (або Дзвінчук) перед судом на станіславівським ратуші дня 27 серпня 1745 р. (Смерть постигла ватага над ранком 24 серпня з рук Дзвінки)²⁾. У своїм протоколі подає Дзвінка вірно імена тих обох Довбушукових товаришів, що тоді були з ним, се є Баюрака і Орфенюка; згадує также, що „модерунок“, се є зброю своєю, дав умираючий ватаг тим обом товаришам, лише додає, що при нїм найдено всего одинацять тинфів. Де подїв ся той дорогий хрестик, що про него згадує Баюрак два рази, не знати. Коло вмираючого Олекси зібрало ся було доволї людей, може прилип до котрого. Дзвінка дістав опісля для себе і своїх потомків від космацького дїдича і новгородського воеводи Іос. Алекс. Яблоновського волю від підданства за те, що „herszta wszystkich niecnot y zbrodni,

¹⁾ Сводная лѣтопись від 1700 до 1772“, ст 165 до р. 1744. — Див. „Дѣло“ за 1888 р. ч. 150.

²⁾ Див. „Дѣло“ за 1882 при 34–39.

smoka w górach Zapruckich wychowanego a życie u substancją obywatelów Pokuckich pożerającego zniósł u zgładził z tego świata“.

Ідїм далї за признаннями Василя Баюрака.

„Що-ж ви оба з собою зробили після смерти Довбушка?“ — запитав его судовий трибунал.

„З Космача — казав далї Баюрак — пішли ми оба до Жабя, де я любив ся з жінкою Юрка Бобрука. Не заставши Бобрука дома, перемовив я его жінку, узяв з собою і так пішли ми веї троє аж до Путилова, де Довбушуків сестрінець Орфенюк мав свою любку, і сидїли ми там якийсь час разом. Потому я забрав ся відти зі своєю прибраною жінкою, а Орфенюк лишив ся в Путилові, та в дві недїлі потому его вбили тамошні люде“.

„Де-ж ти відтак пересиджував на Волощинї і як довго?“

„В селї Медея сидїв я пять чи шість рік і жив з газдївства або зо стрільцтва. Недалеко Медея проживав у селї Голді вже пятнацять рік, Гнат Крицюк, также заїда з польського боку і то з Жабя. Крицюк став мене дуже намовляти, аби я з ним ішов у Жабе, до его сина. Я не хотїв іти, Крицюк пішов сам і дізнав ся в Жабю, що я колись з Довбушуком і его компанією ходив на рабунки і розбої. Вернувши ся назад на Волощину, Крицюк розголосив то в цілій околицї Медея. В Жабю виробив він собі запевнене, що може безпечно вертати ся до дому, розпаював ся і подїлив ся своїм маєтком із жінкою, що єї мав на Волощинї, а не мав з нею дїтей, і вернув ся назад у Жабе. Та ось прийшов до мене до Медея мій отець, а межи людьми і панами пішла зараз чутка, що ми оба опришки, та тому ймили нас і повязали, але що не дуже нас сокотили, то нам удало ся утечи. І що-ж тоді було робити? Ми блукали якийсь час по лісі, убивали звїрину, приносили дичину крийком до Юрка Дзикована в тїм же селї, і він годував нас за то. Так дотягли ми до зими“.

Тут перериваємо на часок дальше оповідане Баюрака, аби означити дату, коли се діяло ся, — річ тїм важнійша, що з слїдующею весною Баюрак починає розбивати другим наворотом, і то вже яко ватаг, з помежи кількох инших ватагів, що зібрали коло себе власні компанїї, найсмілівїйший. З его

власних признань годї означити хронологічної дати, бо що-до свого побуту в Медею, де він займав ся, як каже, газдівством і довецтвом, покинула єго память і він не знає на певно, чи при тїм занятю пересидів у Медею пять чи шість років. Коли пять років, то розбої, про котрі зараз будемо оповідати майже єго власними словами, припадали би на рік 1750; коли-ж шість років (розуміє ся, після смерти Довбущука), то дальше оповіданє відносило би ся до року 1751. На щастє, мавмо під рукою протоколи сїмох инших опришків, половлених і ставлених перед станіславівській міській суд у 1751 р., значить, ще три роки, заки зловлено Баюрака — і з признань декого з тих сїмох опришків, що часом розбивали під проводом иншого ватага, а часом приставали до Баюрака, виходить ясно, що Баюрак почав другий раз вести розбишацьке житє на чолї власної компанії в 1750 р.

Отже-ж ми самі доповняємо Баюракові признаня ось як: Після смерти Довбущука сидів Василь Баюрак супокійно в Медею лише чотири роки, від осені 1745 до осені 1749 р., се є до часу, коли Крицюк розголосив і зрадив єго тайну, що він колись ходив з Довбущуком на розбої. Ув'язнений в осені 1749 р. вкупі з вітцем, він спасає ся втечею з в'язниці, ховає ся через зиму як дикий звїр по лісах, живе більше з ласки Юрка Дзикована, а на весну 1750 р. майже по неволї стає знов опришком. Щербата єго доля вслувала єго вхопити ся знов того ремесла, — иншого виходу для него так як би й не було.

„Куди-ж ви пішли на весні?“ — запитав суд.

„На весні зібрало ся нас вісім, се є: я і мій отець, далї два молодці з Ямної: Стефан Бабчук і Олекса Іванищук, із Довгополя волоського Палїй Котвичук, з Медея Георгі Люїльодї та Іван Козокар тай ще Гавріл Греґура з села Борки. Самоосьмий пішов я з тою компанією на рабунок до Нямца і напали ми на тамошного арендаря. У него взяли ми самими червінцями 1300 левів, чотири срібні пояси, кїтли і всякі фанти, але коли погоня за нами пішла, пометали ми все то на дорозї і втекли лише з грїшми. Менї допало ся з паю 200 левів, а другим, як хто варт, одному більше, другому менше (ducta proportione написано в протоколї). Після тої погонї покинули нас висше зга-

дані три Волохи, а ми решта пять держали ся компанію і прийшли на Довгополе волооське до Федора Гопиняка, де ми застали иншу компанію, до котрої належав сам Федір Гопиняк із Довгополя волооського, — він ще й нині (се е в 1754 р.) розбиває, — Іван Козак, Іван Волошин із Дорни, Гриць Мартинчук або, як єго звали, Ясінський, Гринь Бісик із Косова, Василь Маган і Іван Бойко з Рипінець. Злучивши ся з тою другою компанією, вийшли ми всі разом і пішли в полонини а там подибали і взяли з собою Петра Баюрака, мого брата, далі Дмитра Ониськового з Крички, Федора Дюру і Василя Шешорського та зайшли лісами й горами аж під місто Долину. Провадив нас товариш Іван Бойко. Але на місто ми не напали, бо близько Долни подибали в одній кошарі якогось стрільця і той перестеріг нас, що в Долні стоять жовніри, тому ми вернули ся назад і розійшли ся знов: одні пішли в один бік, а нас всім у другий“.

„Куди-ж обернула ся ваша компанія“.

„На гостинці, — відповів Баюрак, — подибали ми трьох жидів, що їхали зі Слютого на Угорщині, повбивали їх на смерть, а гроші, що мали при собі, узяли. В одного з них було 30 червоних, а кілька монети нашло ся у тамтих двох, не памятаю, але знаю, що взяли-сьмо у них мідяну баньку. Та ось над'їхав третій жид; того ми не вбили, лише взяли від него два биті талари, жіночу кармазинову юшку, жупан і жидівську опанчу. Жида пустили ми живцем, грішми попарювали ся, а сукні позапихали в баню, але мусіли єї кинути, бо з угорського боку доганяла нас погоня¹⁾. Відти вернули ся ми назад на Довгополе волооське до Василя Дячука і Гаврила Відочука і тут забавили ми один день і одну ніч, але за харч заплатили ми по кілька тинців. Відти пішли ми далі на Волощину аж у село Сараче; туди провадив нас Іван Козак на тамошного газду Козана, бо на него мав за щось гнів. Ко-

¹⁾ Про той самий розбій подав докладніші вiсти Бісик, ставлений перед суд іще в 1751 р. Він каже, що то діяло ся за „Зеленим Бескидом“ і що жида везли з Угорщини мід і вовну. Опришки повбивали не лише тих трьох жидів, але й їх коні, мід і вовну повикладали, а грішми поділили ся, при чому допало ся кождому з них вісьмох по 13 таларів і по одному червоному.

зана не застали ми дома, але розбили єго скриню і взяли з неї червоних золотих сїм, дві прості шапці, кожушок і на харч бриндзю і хлїб ¹⁾). Із Сарача вернули ся ми знов у Довгополе і зійшли ся в коршмі Шмуйляка з тою другою компанією опришків, що з нею ми ходили під Долину. Вони, як ся з нами розлучили, пішли на Угорщину і розбили там у Бичкові митників і Нїмців у дворі. Потім пішло кілька нас, межі нами і брат мій Петро, на Боршу в Угорщині і зрабували одного хлопа та взяли у него сто угорських золотих, пару пістолетів і кїтли, але погоня здогонила нас і вбила трьох наших на смерть, а брата мого имили живцем і він загиб десь там на Угорщині; чотири нас утекло з грїшми, лише кїтли і пістолети муїли ми утікаючи покидати ²⁾).

Вернувши ся з Угорщини, не йшла вже Баюракова компанія того року в нїякий похід, але розтаборила ся на зиму в Довгополї, на що позволив тамошній двірник (війт) Андрій Підлога, розуміє ся, не за дурно. Баюрак дав єму за той дозвіл два червоні золотї, срібний пугар і помістив у него свого молодшого брата Грнїя за наймита. Зимовою порою забавляли ся опришки у тамошних газдів: Туряків, Біщуків, Івана Шмуйляка та Василя Дячука. Оповідючи все вірно, не забув Баюрак і про те згадати, що тої осені пострілив був собі по пьяному руку і що рану вигоїв єму Олекса Кубай якоюсь мастею, що єї сам зробив, і за те дістав від Баюрака червоного золотого.

¹⁾ Бієк твердить, що в походї на Козана було їх уже лише пять, а про добич каже, що кождий з них одержав при паю по 9 левів і по червоному. Далї взяли з єго хати двї рушницї, три мідянї кїтли і кожушків малих три.

²⁾ З протоколу не видно ясно, чи і сам ватаг Василь Баюрак ходив на Боршу, — бо признана єго списувано не як ми тут поміщамо в oratio recta, але obliqua. Ось дотичне місце: „zeznał, że kilku z nich poszło do Borszy, u tam chłopa w Węgrzech rozbili.. Petra Bajuraka brata rodzzonego terażniejszego Inkarcerata (se є Василя) żywcem złapano... czterech ich z pieniędzy uszli a Pistoleta u kotły porzucili“ Та нема сумніву, що й Василь був там, раз тому, що число опришків певне в тїм походї, тьке саме як було і перед походом, се є 8; друге тому, що Баюрак рідко де патякає на тотї походи, в котрих сам не був; по третє, що знає добре, яку добич найшли опришки, і нарешті тяжко допустити, аби брат єго Петро був відлучив ся від него і пішов з другими. А в тїм, був би Василь не забув сказати, хто тоту компанію вів на Боршу, як би ватажком був хто инший, а не він сам.

Звертаємо увагу на те, що — подібно, як Довбушук в остатніх двох роках свого життя зробив був осередком своїх походів і головним місцем пробутку північну Угорщину (околицю Ясеня й Сиготу), ба туди сировадив був і свою жінку, — Баюрак вибрав собі за сїдище Довгополе в Молдавії або, як тоді той край називали, в Волощині. На нашім Покутю власти взяли ся з великою енергією до опришків іще в 1742 ¹⁾, а що в їх слїд пішли й угорські власти, може навіть в порозуміню з польськими, видко з наведеного тепер Баюракового оповіданя, з котрого виходить, що ледви де показали ся опришки на Угорщині, так зараз і там появляє ся за їх пятами нагінка. В Волощині ще найліпше було їм переховувати ся. За одного червоного та за срібний пугар забезпечував там перший-ліпший двірник цілій компанії найменше на шість місяців свою опіку і свій покров.

Настав рік 1751, для опришків дуже тяжкий. Не одному з них, що з першим проблеском весни приладив свій кріс і топорець та наповнив ладівницю до нових походів, дзвонили уже в остатнє дзвони в Коломиї, не одному блиснула вже Немезіс ясним мечем перед очима. Але не на те присягало ся на пістолет, аби думати про смерть. Коли-ж такі гадки самі з себе виривали, топив їх опришок у горівці та людській крові. Вже лагодили ся хлопці на нове гулянє в імя дикої засади: сила перед правом; у роспуці тай буті відчував кождий з них думку, що єї так ясно виразив польський поет Загурський: *Dzisiaj moje jeszcze górą, górą jeszcze topór mój, — jutro pod sznur oddam szyję, więc niech słodko dziś pożyję* ²⁾.

Ще не росповив теплий промінь весняного сонця білої опони, що нею зима обтулила була чорногорські шпилі; ще може і медвідь, побратим опришка, не звалив був своєї гаври, — як зароїла ся долина Черемоша і єго приток від смоляків та жовніврів етаніславівської залоги, що їх привів пол-

¹⁾ Диви грізний маніфест воеводи і гетмана Іосифа Потоцького з датою в Тернополі, 21 серпня 1742, р. де він грозить, що буде витята в пень кожда громада, котра би „ochroniła albo żywnością iaką opatrywała lub do schronienia się przestrzegala Dobuszczyka y innych hultaiow“ (Дъло, 1888, ч. 149).

²⁾ Kurjer Warszawski 1889, nr. 94.

ковник Пшелуский. Декотрі опришки розбігли ся та повтікали і поховали ся по лісах, 40 виловив Пшелуский, закував у дуби тай поставив перед суд. Инших половили смоляки, а декотрого звязали і віддали в руки властям самі вівчарі, захочені, а може і вслувані до того острими заходами властей.

З тих 40 хлопців, що їх виловив Пшелуский, пущено на волю яко невинних або для недостачі доказів ЗЗ, а сімох поставлено 17 червня 1751 р. перед станіславівський суд. Баюрака межи ними не було. Але і з тих сімох не почував ся до вини Гринь Бабчук родом з Ямної. При протоколі казав він: „Я мав старшого брата по одній матери, а не по однім вітцevi, і той ходив перед двома роками з одною компанією на розбої. Але потому роскаяв ся тай просив і він сам і другий его товариш громаду, аби встала ся за ними у пана (коронного підскарбника Сапіги), аби їх не карав, бо вони хочуть уже статкувати і бути супокійними панськими підданими. Пан пристав на се і мій брат покинув гільтайство і сидів дома супокійно зо мною та мамою і той цілий рік і сю зиму, аж тепер, як прийшов пан Пшелуский, направили инші опришки полковника на брата, аби і его взяв до арешту. Але брат не дав ся зловити, замкнув ся зо мною, мамою і моєю дитиною в хаті, сказав, що не піддасть ся, і став стріляти в жовнірів у вікно. Коли-ж я побачив, що один жовнір від его кульки упав, подав я крізь вікно тестеві мою дитину, відтак утекли вікном і ми обоє, я й мама, так що він лишив ся в хаті сам. Жовніри бігли під хату, аби єї підпалити, а брат, завважавши се, вцілів у себе самого. Що-до мене, то я ніколи в опришках не був.“ — І ще один з тих сімох, Петро Стефюк, із Довгополя відпекував ся від всякої участі в розбоях і казав, що Пшелуский увязнив его лише через те, що один опришок із Баюракової компанії подарував був єму сардак, але коли він, Стефюк, дізнав ся, що то був сардак одного газди з Довгополя волоського, то відніс его і віддав властителеви. „Отже полковник — казав Стефюк — набрав підозріння, що то був завдаток на те, що я мав пристати до опришків.“ Із тих сімох присудив суд узяти инших п'ятьох на муки, а про Бабчука і Стефюка в актах більше не згадує ся; бачить ся, обох випущено на волю. Решта п'ять: Гнат Кицюк або Кичерчук, Іван Бойко, Яків Урденчук, Іван Польник і Дми-

тро Ониськів — признали ся до вини, а про те суд рішив узяти їх на муки для вимушення дальших признань.

Незабаром після того зловили і повязали вівчарі в кутських полонинах двох інших, дуже небезпечних опришків, у котрих людське житє було іграшкою, а розбишацьке ремесло милою забавкою, і відвели їх до в'язниці. Один з них, про котрого буде низше сказано, то був хитрий, проворний і нелюдський розбійник, Федір Максим'як, званий також Ясінським, другий Гринь Бісик, косівський родич¹⁾. Перед судом ставали вони 5 серпня 1751 р. вкупі з двома іншими товаришами, Семеновим і Дреботяковим, що вже два

¹⁾ Тут помістимо кілька слів про Бісика, по єго власним признаням. Відлучаємо єго умисне від інших товаришів, бо коли Баюракова компанія, зложена перед походом на Долину з двох окремих компаній, небавом знов розійшла ся на дві частині, не пристав він анї до одної з них, а пішов у Молдаву і розбивав там під проводом якогось Василя Шешорського, що мав у тій країні власну компанію. Родом був Бісик із Косова, отець єго звав ся Яким Гушуловий. Він вівчарив у Довгополі волоським у гзди Мислика, і коли раз весною 1750 р. сидів у колибі, прийшов до него Баюрак і взяв на силу до своєї компанії. Правда, він утік — як каже — третьої днини від товариства, але Баюрак відшукав єго знов в однім селі, имив і зранив топірцем у голову, так що він хоч-не-хоч мусів стати опришком. Оповідає він опісля, і то докладнійше як сам Баюрак у 1754 р., про напад на жидів, що їхали за Зеленим Бескидом з Угорщини, і про рабунок у хаті Козана.

Цікаво, що майже кождий опришок каже про свій приступ до компанії однаково, що мов то єго ватаг або хто инший до того впливав або бодай намовив, а ніколи не скаже, що сам з доброї охоти глядав товариства і пристав до него. Причина тота, що обжалуваний — і то не без рації, як показав досьвід — надїяв ся, що не буде покараний, як би єму повірено, що він мусів іти з товариством, мусів розбивати, бо стояв під впливом більшої сили. І ще одно: кождий з обжалуваних старає ся затаїти свою участь в тих розбоях і вбивствах, котрі сповнено в „польській“ країні, значить у горах і на Покутїю, і коли де-що признає, то так мов-би мав повний рот води; на томись оповідає про тоті, що сповнив на Угорщині або в Молдаві, в тім перекопаню і, на годішні погляди так же не без рації, що за тоті єго вчинки, сповнені за границею, тут єго карати не будуть. То й не дивота, що про розбої в „польській“ країні говорять мало, скупю, один признає ся, другий мовчить, або коли котрий і признає ся, то твердить, що стояв лише на варті а власної руки до жертви не прикладав, або складає грубу вину на другого. Зі всіх товаришів, що їх признали маємо перед собою, лише три з повною резигнацією, але все таки без жалю, повідали все, не таючи нічого, се є сам Баюрак і Федір Максим'як та Андрій Квятковський, про котрих буде бесіда низше.

роки сиділи у станіславівській в'язниці, але ми тут не будемо згадувати про них, бо вони не брали участі в розбоях з 1750 і 1751 рр., а зробимо се аж як скінчить ся Баюраково оповідане. Можемо се зробити хоч би вже для того, аби не переривати одноцільного оповідання про Баюракові походи, тим більше, що вони оба як-раз не брали в них найменшої участі і про їх окрему акцію знаємо лише тільки, що признали вони оба, а більше анї крихти.¹⁾

Ще кілька слів про похід на Бичків під Сиготом (із 1750 р.), про котрий коротко згадав Баюрак.

Після недовершеного походу на Долину вернув ся Баюрак у полонини і став придумувати зі своїм товариством — а мав тоді коло себе 10 або 11 хлопців — над тим, чи би не добре було погуляти трохи на угорським боці. На Покутю скрізь звернули уже увагу на їх сваволю, в Волощині так же стали уганяти ся за ними, бо крім відомих нам опришків були там і инші ватаги, котрі Волохам за надто вже дали ся в знаки. На угорським боці було від Довбушевих часів тихо; тут, бачило ся, ніхто не надіяв ся їх, не приготувили ся пандури прийняти їх, по дворах не держали вже навіть збірних варт.

Заки вибрали ся за гори, треба було на перед когось „страйти“ — се технічний вираз наших опришків на означене рабунку. Дорога далека, кошти і на „модерунок“ і на харч великі, а з-під Долини поприходили з порожніми калитками. Отже ватаг повів компанію в якесь село „на Бойках“, се в на долах, і там напали вони в ночи на жидівську коршму. Жертвою впав старий жид і якийсь молодий жидок, котрих повбивали, але добич, яку захопили, не була дуже богата, бо грошей, як видно, не нашли багато, лише взяли трохи шматя

¹⁾ Протокол перших судових признань, т. зв. добровільних, списаний при розправі з дня 15 червня 1751, находит ся в рукописній книзі, означеній в бібліотеці Оссолинських числом 1351 на самім кінці (Protokul seu liber vagiarum Actionum). На них уриває ся тота книга. Такий же протокол із дня 5 червня т. р. з пізнійше приведеними чотирма опришками, і протокол других признань, т. зв. корпоральних, списаний як із семи так і з тамтими опришками, містить ся вже в рукописній книзі Xiegi Czarne, що є власністю станіславівського міського архіву.

і доволі горівки, котру понесли з собою в полонини.¹⁾ Тут вони попили ся тою сивухою, Баюрак посварив ся з Гринем Мартинчуком і Василем Волошином і тоті оба перемовили, коли Баюрак уснув, іще пятох інших і так сім хлопців відлучило ся від Баюракової компанії, зложили собі окрему компанію, Мартинчука поклали над собою ватажком і пішли. Ідучи на Угорщину, Мартинчукова компанія поступила до Довгополя волоського і перебула тут цілий тиждень. Жили вони тими грішми, що Баюрак порозділював був межи нх з рабунку в коршмі „на Бойках“; кождий з нх дістав був при паю битого таляра.²⁾ З Довгополя пішли вони вже на простець за гори. В тім поході були: Гринь Мартинчук, Василь Волошин, Федір Максимяк або Ясінський, Іван Бойко, Яків Урденчук, Дмитро Ониськів і Іван Полесюк або Польик.³⁾

Перебравши ся через гори, напали вони насамперед у Бичкові коло Сиготу на двір якихось різників (Missaryuszów czyli Rzeźników), покликані туди власним вівчарем різників. Половивши їх і повязавши, вони перетрясли їх домівство, взяли 40 золотих, що найшли, дві фузії, рушницю, три пари пістолет і одну шпаду, а відтак узяли різників з собою, аби не наробили крику, і пішли на німецький двір.

То було пізно в вечір, але ще люде не лягали спати. Тихцем підступила компанія під двір, до розбішаків пристав

¹⁾ Дивно, що про сей похід „на Бойки“ сам Баюрак не згадав ані одним словом, мабуть призабув. Сю вістку ми взяли з признань Федора Максимяка, і певно, що вона належить до тої пори, бо вяже ся щільно з тим фактом, що власне тою горівкою вони попили ся і по пьяному посварили ся тай розділили ся. Інший товариш, Дмитро Ониськів, умісне бокує від згадки про той напад з причин поданих вище і каже лише: Bajurak.. mnie.. siłą wziół do swojej kompanii, z którą chodziłem po szalaszach w poloninach przez dwie Niedziele, potem w iednym miejscu popiwszy się.. Безперечно сповнено той напад у тих двох тижнях.

²⁾ Баюрак уже не йшов на Угорщину і, бачить ся, суперечка при горівці пішла власне з того, що Баюрак відраджував їх від угорського походу, а Мартинчук і інші напірали ся на него.

³⁾ Один з них, Максимяк, подає число Мартинчукових товаришів на 7, та називає по імію лише трьох; другий знов, Урденчук каже, що їх було 8 і подає всі імена. Тим осьмим є в него якийсь Михайло Козак, але Дми-

і один бичківський газда та один двірський наймит, що сам просив ся, аби ему дозволили разом із ними рабувати панський двір. Ватажко лишив чотирох товаришів на варті — Ониськовому і Бойкови казав вартувати при одних дверех, а Польковому й Урденчукови при других — а сам пішов з Максимяком, Василем Волошином і котримось осьмим у середину. Пан писав коло столика. Та ось являє ся перед ним у повній зброї

тра Ониськового називає він Дмитром Порогівським замість Кричанським (Пороги і Кричка — сусідні села). Кілька з них признало, що в Бичкові при нападі на двір пристав до них один газда з тої місцевости і навіть двірський слуга помагав їм рабувати двір.

Про ватага Федора Мартинчука і Василя Волошина нема після того нападу ніякої згадки, в протоколах нема про них ані сліду; може загинули де в якій стичці, а може поховлено їх і страчено в Молдаві. Решта п'ять відповідали ще в тім самім році (1751) перед станіславівським судом.

Іван Бойко, може той самий, що в п'ять років після Баюрака (1759) стояв яко Іван Бойчук на чолі великої ватаги і розсівав нечуваний переполох по всім Покуттю і Підгірню, був поповичем із Радлович під Самбором. Отець відумер его ще в дитинячих роках і мати мусіла піти з своєю сиротою в широкий світ, бо, як то кажуть, попови дзвонять, а попадою з села гонять. Відвезла вона его аж у Ріпинці під Язлівцем і віддала в службу. Івась перебував там дев'ять років, аж виріс у здорового Івана. Після смерти матери він покинув Ріпинці і пішов у гори та наймив ся за вівчаря насамперед у Довгополі, а відтак у Путилові. Але навкучило ему бундзи їсти та жинтицю пити і збивати бриндзю в бербениці. „Коли я раз, — каже він, — ішов із Волощини на польський бік, подибало мене п'ять опришків: старий Гнат Баюрак із сином Василем і сестринцем Василем і ще з якимись двома хлопцями, котрих не знаю, і вони намовили мене до своєї компанії. Було се торік пізною осіню, в полі вже було по роботах“. Що слово, то брїхня. Не Гнат був ватажком, але син его Василь, і не аж в осени 1750 р. пристав Бойко до компанії, але Господь знає, коли вже перед тим. Та же то він вів ще в лїтї Баюракову компанію під Долину, і до тої компанії переступив яко готовий опришок з иншої компанії, провідником котрої був Федір Гопиняк, про що ми вже вище говорили. Запитаний судом, чи перед бичківським походом ходив ще куди на розбої, відповів рішучо, що не ходив, хоч инші на него свідчили, що був на розбою в тій коршмі „на Бойках“, де вбили двох жидів. Через те ухвалив суд, аби его на муках тричі потягати, а як би ще не признав ся, мали его при третім потяганю припикати шістьма свїчками, по три свїчки з обох боків.

Фед. Максимяк або Ясїнський, родом із Пасїчної за Надвірною, був ледїнь непосидючий, змїняв він за-молоду раз-у-раз службу, то на нашім боці, то на угорськїм. Завзятий, немилосердний, заведїяка, шуткував собі зі

Максимяк — як сам оповідає — і підступає до него з словами: „Що, паноньку, робиш?“ Німець зараз пізнав, що ему грозить, ухопив опришка з переду через середину, а жінка его, Німкinya, надбігла мужеві в поміч і ймила его з-за плечей. Максимяк, сам уже в страху, крикнув на компанію: „Гавту! не дайте мені загинути!“ Та ось надбіг Мартинчук і Василь Волошин і зарубали таки на Максимяку і пана й

своїх жертв, завдаючи їм смертельний удар. Перед судом оповідав найдокладнійше зі всіх про свої вбивства і рабунки, але запитаний, чому пішов в опришки, также гнув байку, мов би то Баюрак узяв его на силу з кричанської колиби разом з Ониськовим, тим часом певно, що він, так як Бойко, розбивав, заки ще Баюрак ходив під Долину, під проводом Гопиняка в Молдавії.

Дмитро Ониськів, родом із Кривча, служив якийсь час на угорським боці, коли-ж там настав голод, вернув ся до Крички і наймив ся у свого священика за вівчаря. На тій службі вибув два роки, а потому служив рік у місцевого „ватамана“ (війта) Федора Дурчака і власне з Дурчакової колиби забрав его Баюрак з собою. Крім бичківського походу, не брав участі ні в яким іншим, хиба, як в горі вже примічено, в поході „На Бойки“, та до сего він ані сам не признав ся, ані ніхто інший в тій справі проти него не свідчив. Головна трудність при карних судових слідствах ішла з відси, що тогочасна процедура не знала зводу свідків „до очей“.

Яків Урденчук каже, що родив ся і живе в Жабю, має жінку і троє дітей. „Тому два роки, як хтось відобрав одному косівському жидови на Бувівцю в лісі малий крамик, що его піс із собою. Жидиско вроїв собі в голову, що то я і подав мене до замкової зверхности. П. Пшебиславський повірив і тяжко мене за то скарив, так тяжко, що люде мене ледви живого з двора принесли до попа і я вже був висповідав ся на смерть. Але до его шкоди я таки не признав ся, бо совість моя була чиста. Та жид напастував мене далі і позивав без настанку, аж мене завели до Рожнова і держали в кайданах 4 неділі в арешті. Нарешті люде вставили ся за мною і мене випустили. Коли я відтак сидів у полонинах з вівцями, надійшов Мартинчук із шістьма молодцями і каже: „Я знаю, що ти витерпів! пристань до нас, та пімстиш ся і на жиді і на Пшебиславським“ — але я не хотів і навіть просив, аби й вони не ходили на них. „То ходи з нами за гори! кажуть. І я пішов“.

Іван Польїк, родом із Будзанова, з дібр товмацької старостини Конської, каже, що 12-літнім хлопцем, шукаючи служби, зайшов у гори і наймав ся у газдів за вівчаря. І его Баюрак узяв силою в опришки, подибавши его раз, як ішов з угорського боку на Довгополе. Далі розказує про тоту п'ятку в полонині, коли товариші посварили ся і розділили ся.

Отсе товариші з бичківського походу.

паню, а відтак іще якогось молодого Нїмця і дїтв. Грішми забрали 400 битих талярів, 4 рушницї і 3 пари пістолет, а иншої добичі не забирали, аби їх не спиняла в утечі. Кождий з них одержав по 50 талярів і ще дещо в додатку; так н. пр. дістав Урденчук одну рушницю цілу і одну саму цївку, Ониськів также рушницю і пістолет, а Максимяк узяв собі сам зо двора капелюх із жовтим позументом, котрий лишив у одного священника. Опісля дізнав ся Максимяк, що священник доручив той капелюх хороцівському атаманови, що витровлював того опришка.

Вернувши ся назад до краю, вони поросходили ся в полонинах. Одні позавязували в тісні вузлики добуті таляри, вернули ся до дому і прицупнули по закутках, а инші, меж ними Максимяк, зайшли на Довгополе і знов подибали ся в Шмуйляковій коршмі з Баюраком і з тими опришками, з котрими були розлучили ся, попивши ся в полонинах.

Що кілька з них, заохочені вдатним бичківським походом, вибрали ся ще тої самої осени до Борші в Угорщинї і що меж ними був Петро Баюрак і, бачить ся, брат єго, сам ватажко Василь, та що сей похід скінчив ся для них сумно, знаємо вже з Баюракового оповіданя, поданого в горі.

Минула зима на рік 1751, коли то Василь гоїв собі пострілену руку, настала весна, аж тут, як говорено в горі, залунала страшна вість: Иде полковник Пшелуский! идуть смоляки!

Кождий, у кого совість була нечиста, руки закровавлені і душа чорна, втікав у ліси, дебри. Максимяк опинив ся аж у ясенївськїм лісі і здивав ся там із Гринем Тураком і Баюрачкою, жінкою ватага. Поживу доносив їм потайком у лісе ясенївський газда Гринь Кривоплечий. І сам Баюрак не впевнював ся, а ратував ся втечею в ліси вкупі з Василем Шешорьським і Лукіяном Тураком, до котрих пристав і старий грішник Гнат Кицюк, той самий, — що то з ним після Довбушевої смерті пізнав ся був Баюрак у Медею на Волощині, — далі Федір і Тимко Хацюк, оба з Криворівні і нарешті подибали ся і з Максимяком і Баюрачкою, що блукали ся в тім самім лісі. Справді, сам чорний цвїт розбишацького насіння. Старий добре міркував небеспечність; тим часом, як він сидів

у лісі прийшли жовніри до его хати і не заставши его дома, взяли з собою его жінку і сина до арешту.¹⁾

Але не на те опришок присягав на пістолет, аби зо страху віддати ся роспуці і ховати ся в густім яловім лісі. Поки служить сила, поки вік молодий, поки на плечах кріс, при боці топорець і за поясом балта, — поти гайдамацьке серце заковтати ся може, але зімліти не сьміє. Постановили вони вихопити ся поза плечі Пшелуского і вдарити на арендаря в Рожнові. Було їх у компанії шість: Василь Баюрак, яко ватажко, Василь Шешорський, що вів компанію і, бачить ся, намовив до того походу, Федір Максимяк, Федір із Криворівні, Лукіян Турак із Волощини і Гнат Кицюк; за ними тягнула ся і Баюрачка. По дорозі повернули в Ясенові до Теклійчука, де їм газдиня спекла хліб, і до Татюка, у котрого лишили зіпсований угорський меч, а взяли добрий, а в Яворові під Косовом побули у газди Лагоди з годину і поживили ся.

¹⁾ Цікаве *curriculum vitae* того старого опришка Гната Кицюка подамо по его власному признаню. На запит судиїв, чи він жонатий, відповів наївно, що має дві жінці (*ma Żonek dwie*), і то тим способом, що першу жінку в Жабю, з котрою мав одного сина і жив з нею п'ятнадцять років, покинув і пішов на Волощину. Що покинув рідну країну тому, бо був в опришках і не чув ся безпечним, — того не договорив, але се виходить з Баюракових признань. „У Волощині добре мені поводило ся — каже далі Кицюк — служив я там вісім рік, а в дев'ятім зайшла туди одна вдовиця з тих сторін, відки я, я засватав єї і ми жили вкупі дванацять рік. Але дітей ми не мали, тому сказав я їй: „Коли у нас дітей нема, то роспауймо наш маєток, а Бог дав нам усякого добра доволі, і ти підеш собі до своєї родини, а я верну ся до першої жінки і до сина“. Вона згодила ся на те і я дав їй половину нашого майна: четверо коней, рогатої худоби п'ять штук і 30 овець, а мені лишила ся друга така пайка. Ми розпрощали ся і я вернув ся назад у Жабю, до першої жінки і сина, і ось живу з нею вже третій рік. Тогісної осени, коло св. Дмитра, післав я жінку до одного газди, що мав пасіку, аби купила воску, і вона там застала при горівці Мартинчукову ватагу і дістала від кожного опришка по „малім шістачкови“, аби нікому не говорила, що їх виділа. Коли я дізнав ся, що вони є там, поніс я їм на продаж порохівницю добру, топорець і цинковими гудзиками набиваний ремінь на порохівницю, аби собі тоті річі купили. За те все дістав я від них 5 талярів битих і поплатив потому тими грішми, що був винен до двора і арендареві, а люде стали мене з того підозрівати, що я мав ходити з опришками. Сеї весни, у великий піст, пішов я в друге село до одного газди за ягням, що був мені винен, а що я

Незабаром загостили до Рожнова і підійшли під коршму. Жиди замкнули двері, але опришки вирубали їх, убігли в коршму і крикнули: „Давай, жиде, гроші!“ Жид не давав, але Баюрак відсунув постіль, найшов гроші, взяв, а потому знов обернув ся до жиди: „Давай більше! кажи, де гроші, а не даш, то будемо тебе пачи.“ Жид своє: „нема і нема більше.“ Тоді почала ся різня. Максимяк убив — не самого арендаря Гершка Йосьовича, бо того лишили чомусь живого, — але Гершкового брата, братову і якогось подорожного жиди, а малого жидівського хлопця, сина замордованого чоловіка і жінку, убив Лукіян Турак. При судовій розправі д. 5 серпня 1751 р. був як „інститор“ і пошкодований Гершко Йосьович і прислухуючи ся признаням Максимяка, не міг видержати,

припізнав ся у него, то й започував я в его хаті, аж тут дали мені знати, що був у мене полковник Пшелуский та взяв до арешту і жінку мою і сина. Аж тоді, другої ночі, пішов я на Черемош і застав Баюрака, як перевозив ся човном зі своєю компанією. Баюрак запитав ся мене, що я за один і намовив, аби я пристав до них і пішов з ними розбивати жидівську коршму в Рожнові“.

Що в сїм признаню багато брехні, легко догадати ся. Не за ягням Кицюк пішов був у друге село, але таки втік із хати, коли наближав ся полковник із жовнірами, а втік він, бо почував ся до вини. Компанію здивав він у лісі коло Ясенова, а не на Черемоші, — се ми знаємо з Максимякових признань. Не без причипи утік він був молодим на Волощину і вернув ся в Жабі аж після п'ятнадцятьох років, виробивши собі вперед беспечність. Сам суд підозривав его, що таїв правду і тому засудив на муки, аби признавав ся, відки мав ті річи, що їх продав опришкам, чи не з якого розбою, та на диво, при муках власне того важного запиту навіть ему не поставлено. Не знаємо, чому він був на „добровільні конфесати“ ставлений аж двічі, 15 червня і 5 серпня 1751 р. (інші були ставлені лише по одному разу); на „корпоральні конфесати“, се е на муки взяли его 7 серпня т. р. Тут, зараз після першого потягнення, перемінив він свої первісні признани на стілько, що не аж перед нападом на рожнівського арендари подибав компанію на Черемоші, але пристав до неї чотири тижні перед тим, і то в лісі; далі казав, що тоді брали собі харч у вівчарських колибах; що повертали в Ясенові до Василя Теклійчука і до Михайла Татюка, в Яворові до Канюка, а в Криворівні до Ділети, у котрого купили собі постолы, але, як каже, ні одному з них не давали нічого з рабунку ані з розбою. Навіть і на муках старий опришок не говорив правди, бо Баюрак каже виразно в 1754 р., значить три роки після того як Кицюка стяли, що той Кицюк дав Ділеті з рожнівського рабунку 4 штуки цини. Цина була тоді дорогим металем, не багато дешевшим від срібла.

аби не нагадати єму єго диявольської злости при рабунку і гідкого шуткованя з нещасливих жертв. „Ти Максимяку чинив ся при рабунку і вбивствах першим межи опришками, узяв єси був навіть жидівську шапку на голову і ходив у ній!“ — „Неправда, жиде! — відказав Максимяк — я в твоїй шапці не ходив, а мав на голові свою власну українську шапку з сивих ємушків!“

Добич була досить богата. Сам Баюрак признав ся, що взяли тоді в коршмі червоних золотих 15, таларів битих 14 і дукач, що мав 5 червоних золотих, далі шнурок коралів, півтора ліктя на долоню широкого золотого позументу (талюну), полотна на три сорочці, циновий збанок, три цинові полумиски, мідяний котел, жидівський жупан зо срібними вишивками і дві шапці, — тим часом як Максимяк згадує ще про пугарі і срібні бальсамки та про два мідяні кітли, в котрі поваливали сичевий мід і взяли з собою. Горівку виточили з бочок, як каже Максимяк, зі збитків, а всі папери, які найшли, казав Баюрак попалити. На запит судивів, по що всі найдені письма попалили, чи не намовляла їх до того громада? — відповів Максимяк, що не знає чому, але так казав Баюрак і вони сповнили єго волю. Видко, що судії підозрівали, чи Гершко не мав яких довжинцьких писем від рожнівських громадян і чи не попалили опришки тоті письма в порозуміню з Рожнівцями. Сам Гершко подав свою шкоду в значно вишій сумі, бо аж на 73 червоні золоті і 280 тивфів, окрім того що взяли готовими грішми у єго вбитого брата Мордка, але тому рішучо заперечив Кицюк. Ідучи з Рожнова в Шешори, товариші роспаювали ся добичею в шешорьськїм лісі. Кицюк признав ся при першій росправі 15 серпня і при третій, на муках 7 серпня, що дістав при паю 3 червоні золоті і 2 талари (при другій росправі 5 серпня говорив про 2 червоні золоті та про 3 талари); Максимяк дістав 4 червоні золоті і 1 талар; дукача взяв Баюрак собі, коралі дав жінці, і вона за те пошила опришкам сорочки з полотна, котре взяли тут і в дальшій поході. Решту річей тай одіж поховали в шешорьськїм лісі під колодою, так що про те ніхто не знав і, бачить ся, пропали вони там після страченя опришків.

Супроти грозячої смерти з рук ката, не спочивають в тім році опришки, а йдуть мов би летом з одного походу в дру-

гий. З Рожнова пустили ся на Річку, повертали тут до газди Канюка, замужна донька котрого принесла їм із Брустур горівку, пересиділи потому день в недалекім лісі, відти зайшли в Шешори і повертали там до матери свого товариша Василя, а далі, таки тої самої ночі вибрали ся до Перерова на Филипонів (на Piłipowców). Вже недалеко села здибали вони в лісі одного Филипона, имили і казали, аби їх повів на якого Филипона, що має гроші. Він справляв їх на коршму, бо у Филиповів, казав, грошей не найдуть. Але опришки не пустили его від себе, аби їх не зрадив і пішли з ним у ночі в село. На самім початку села подибали якогось чоловіка, що їхав одною кониною, припряженою до візка, имили і его тай стали питати ся, у кого би в селі дістати грошей? „У коршмі ледви що найдете, — казав газда — але в дворі то обловите ся добре. Коли-ж мене послухаєте і підете на двір, то прошу вас, убийте того пана, бо дуже лихий.“¹⁾ Перерів належав до славного канівського старости Н. Потоцького, у дворі сидів якийсь его завідатель, може підстароста Доманський.²⁾ Панок той утік, може ему удало ся самому, а може і правда, що каже Максимяк, мов-би то сам спас его від смерти, вивівши на двір і казавши втікати. Добич і тут була не мала; одришки взяли отєї річі: грошей 15 червоних золотих і 8 талярів, далі 2 шаблі, 2 парі пістолет, 2 рушницї, срібну позолочену ладівницю, 6 цинових полумисків, дві парі кармазинових шараварів і полотно. Грішми роспаювали ся: Максимяк н. пр. дістав 1 червоного золотого і 2 талари, które, як каже, obróciłem na swój gyszunek, jedzenie і ріcie; зброю порозбирали также межи себе: Баюрак узав одну шаблю, Василь Шешорський другу, инші поділили ся пістолетами і рушницями, а все решту поховали в лісі; з полотна ушила їм Баюрачка знов по сорочці.

Якийсь час опісля компанія волочила ся по волоській границі, заходила часом до Жабя до Топелюків, у котрих собі

¹⁾ Признав се Максимяк: „ten nam powiedział.. a iak do Dworu przyjdziecie, proszę was, zabijcie tego Pana, bo bardzo zły“.

²⁾ Сі оповіданя з 1751 р. укладаємо з признань Баюрака, Максимяка і Кицюка. Імя Доманського подав Кицюк на муках.

деколи справляли горівчаний бенкет, аж нарешті зважили ся піти в Молдаву на одного багатого Филипона. Баюрак порозумів ся був з якимось вандрівним дїдом, вивідав ся про все, компанія пристала і Баюрачка згодила вже двох людей, аби перевезли їх човнами на другий бік Черемоша. То було в ночі. Пять товаришів і Баюрачка уже були перевезли ся, а на сїм боці дожидали повороту човнів Баюрак і Кицюк. Аж ось з'явили ся кутські смоляки і напали на них обох: Баюрак вихопив ся якимось чудом, а старого Кицюка имили і привели до Кутів а відти до Станіславава. Баюрак лишив ся сам один і не знав, що з собою починати; навіть жінка его пішла по неволі з компанією, бо була вже на тїм боці ріки, як смоляки ударили на них на перевозі. Компанія без ватага пішла на Кваси (за Жабем у темних глибоких лісах), а осиротілий ватаг перебрав ся в Довгополе і повернув до Гаврила Бідочука. Банно і скучно було ватагови на самоті, навіть страх обгорнув его серце. Слугу Бідочукового посилав він аж на Кваси, перевідавши ся, що товариші аж там опинили ся, і казав їм, аби йшли до него, але вони відмовили і казали ему сказати, аби він ішов до них до Квасів. Перебувши одну ніч у Бідочука, за що заплатив ему 5 золотих, зайшов у якийсь ліс і там пересидів три дні, а з віден манівцями перебрав ся до родинного села Дори. В Дорі пішов на попівство і відвідав місцевого сьвященника. Той з-разу налякав ся, побачивши перед собою славного опришка, але переконавши ся, що він не прийшов на рабунок, убезпечив ся і навіть обдарував его якимось датком, аби собі не наражати „чорних хлопців.“¹⁾ Після одногодннього побуту у сьвященника, пішов назад у Жабє, взяв у Юрка Чифисцюка хліба на дорогу і переправив ся на угорський бік. Там перебував у селі Сакої майже цілий рік.

І інших его давнїйших товаришів постигла така сама сумна доля, як Кицюка.

Іван Бойко не ходив після бичківського походу вже ні на які розбої, лиш осїв ся в Довгополі волоськїм у одного газди Микити Калиничя і постановив перезимувати у него.

¹⁾ У власних признанях Баюрака: przyszedł do Popa, któren zrazu zląk się był, a dalej rozmówiwszy się ubezpieczył się y dał mu suplementa.

Коли з весни над'їхав полковник Пшелуский і видав до газдів острій приказ, аби опришків, як про якого зачують, вязали і видавали ему до рук, почав Бойко тремтіти за своє житє. З-разу був ему газда щирий, сховав его був навіть раз у небеспечну хвилю в солому, а потому вивів у ліс, але пізніше Бойко став таки підозрівати газду за зраду. Коли Бойко вернув ся з ліса, хотів его газда голити, але він не дав ся, догадуючи ся, що газда хоче его зарізати, аби собі взяти 40 талярів, що він мав коло себе ще з бичківського походу. В ночі задумав він утікати, але вже було за пізно, бо газда видав его людем, і вони відвезли его до Кутів, відки відвезено его до Станіславава. Грішми подїлили ся газда і тоті люде, що его ймили і звязали.

Яків Урденчук вернув ся з Бичкова просто в Жабе, до свого дому. Але при слїдстві зрадив его Бойко, то прийшли і по него, взяли і завезли также до Кутів, а відси до Станіславава. З 50-ти талярів, що дістав після рабунку в Бичкові, мав він тоді в Ясеніві у Тутюка ще 12; рештою посплачував довги і купив корову. Жовніри, що его взяли, взяли і корову і тих 12 талярів, з котрих Пшелуский дав жидови Гершкови Йосьовичеві 20 зол. за рзепітек. Перед станіславівським судом ставав Урденчук із глибокою ятручою раною на шиї. На запит судиїв, відки має тоту рану, він пояснив, що Пшелуский при першім слїдстві в Кутах дуже тяжко его бив, а що гірше, підпоїв его горівкою так, що не тямив ся, нарешті хотів его курити сїном, аби признавав ся. По части зо страху, а по части по цяному вхонив він зі стола ніж і хотів ся зарізати, але лише зранив ся.

Івана Польїка также зловили і привели до Станіславава, але де, коли і як, — на сі запити не знаходимо в протоколах ніякої вісти.

Дмитро Ониськів прицупнув у Кричці у свого батька, але Бойко виявив і его, тому ймили і привели і его перед суд.

Усі інші недобитки з Баюракової компанії опинили ся в Молдавії та пристали до компанії Василя Шешорського, що там розбивав і ширив пострах у цілій околиці, так як Баюрак на польськїм боці.

Ще заки смоляки розбили на Черемоші Баюракову компанію, вже пристав був до Василя Шешорського Іван Бісик, звісний нам із розбою за Зеленим Бескидом і з рабунку у Козана. Відлучивши ся від Баюрака, блукав ся він якийсь час по Молдаві, аж поки его не зловили в Путилові у Гарасима Цввіля. Лише три дни сидів він у дибах, четвертого втік і зайшов аж у Дорву та став служити у Гопиняка, що колись і сам бував в опришках. І тут не всидів Бісик, лишив службу, пустив ся на Молдавицю і там далі за тим містом зустрів ся з ватажком Василем Шешорським і пристав до него. Чи тота зустріч була случайна, чи Бісик таки шукав і найшов компанію Шешорського, годі вгадати. В тій компанії був уже тоді й Максимяк і блукаюча жінка Баюракова, що тягала ся як тіль за компанією, але не по волі, а по неволі, — разом було 9 товаришів і десята жінка.

Межи тими товаришами був і незвісний нам іще отчайдух Андрій Квятковський, що, як сам каже, заправив ся до розбишацького ремесла під топірцем Баюрака, хоч про него сей ватаг чомусь не згадує ані слівцем, може тому, що в его компанії не довго ходив.¹⁾

¹⁾ Андрія Квятковського поставили в Станіславові перед суд аж 29 марта 1752 р. Про себе він сказав так: „Я родив ся в Крилові, на польській границі, в добрах кн. Любомирських, від вітця Гарасима і матери Маріянни. Років мені 30, віра моя руська. Коло родичів жив я 17 років, потім пішов у Канів до свояків, а опісля пристав за хлопця до п. Ришневецького, товариша панцирного знака капівецького старости. Але там мені не було добре, бо збиткували ся надо мною і я після двох років утік з одним Волошином, що вертав ся відти домів, та заїхавши в его село, служив я в одного майстра, що робив волоки, три роки, аж вивчив ся сам того ремесла і волоської мови. Відти вернув ся я назад до пана Ришневецького і в него тай у інших зі шляхти і по ріжних панах робив я свою професію шість років. І знов вернув ся я на Волощину, був у Сучаві, ходив по селах і місточках, заблукав ся потім у волоські гори, був там цілий рік, аж нарешті зайшов я в Довгополе польське; і скрізь робив я своє ремесло та заробляв на хліб. Тут, у Довгополі застав я Баюракову компанію і пристав до неї як осьмий товариш, бо було їх без мене сім“.

Розказавши далі про напад на Нямц (1750 р.) та про погоню, згадує Квятковський, що перезимувавши в Довгополі, вони рушили з весною 1751 р. в глибоку Волощину, але не каже, хто був їх ватажком. Вів їх, бачить ся, Василь Шешорський, бо власне сей ватаг гуляв зі своєю компанією на во-

Компанія Шешорського перевідала ся, що в Драгомирні живуть багаті Филипони, вибрала ся туди по багату добич і напала на двір одного з них. Подибавши єго в сїнях, опришки запитали ся: де гроші? „Дам вам зараз, каже Филипон, — лише пустіть до хати, нехай найду!“ Опришки пустили єго до хати, але заступили двері, аби не втік. Та той в миг ока підскочив до вікна, вибив єго кулаком і таки втік. Зараз звів крик, збіг ся наїрід, надбігли жовніри і пішли в погоню за розбійниками. Про добич не було вже й бесіди, треба було втечею

доськім боці, — про иншого ватажка не ма згадки в наших документах. Отже зайшли вони через Одобешті на Серет аж у Мерчеш і там напали на якогось жида. Пострілений жид утік туди в ліс, а вони взяли з єго хати 20 левів, з чого допало ся Квятковському 20 парів. Відти пішли до Вранча, потім до Сучави, нарешті ще за Сучавою до Драгомирни, де напали на багатого Филипона, про що сказано вгорі в тексті. При тім нападі був і Бісик, Максимяк і Баюрачка.

Що до походу на Няц нагадуємо, що про зовсім похожий похід на єю місцевість згадує і Баюрак. Оба походи припадають на той самий рік (1750) і на ту саму місцевість, в обох оповіданях є Баюрак ватагом; в обох наводить ся таке саме число товаришів, се є 8; по обом оповіданням були в компанії і Волохи (Баюрак подає їх число на 3), що після походу лишають ся; по обом пустила ся за ними погоня і нарешті по обом утікачі зайшли до Довгополя волоського. А про те не можемо допустити, аби в обох оповіданнях була бесіда про один і той самий похід на Няц і то з ось яких причин: У Баюраковім оповіданю нема згадки про вбивство, тим часом як Квятковський у своїм оповіданю виразно каже, що вбили двох жидів: сам Квятковський одного, а Максимяк-Ясїнський другого; в Баюраковім оповіданю вичислені всі товариші по імени і прозвищу, навіть Волохи (Георгі Люїльоді, Іван Козокар і Іавріл Грегюра), і межі ними нема головних осіб із другого оповідання, се є обох убійців, Квятковського і Максимяка, а власне Баюрак говорить як найвиразнійше, що аж опіся, коли зайшов зі своїми товаришами в полонини, здибали ся там із другою компанією, де був Максимяк і що аж там у полонинах злучила ся тота друга компанія з Максимяком із Баюраковою компанією, що вже вернула ся знямцького походу. А в тім, сям походом Баюрак розпочинає 1750 рік, — каже: *po przezimowaniu* — значить, припадає вона на весну т. р., а Квятковський, розказавши про свій похід, говорить зараз після того: *powróciłsiłmy na Dowhorole, tam przezimowawszy poszliłmy...* значить, паде вона імовірно на осїнь. По Квятковському, компанія взяла багату добич, а то: дві мошонки левів, межі ними були два дукати, мідяні кітли і цину, але погоня відбила мідь і цину, і навіть одну мошонку мусїли, утікаючи, кинути; з паю допало ся єму 20 левів. Баюрак говорить про добич трохи інакше, хоч тут не можна казати, аби одно оповіданє просто перечило другому. По

спасати жите, бо смерть гонила за плечима.¹⁾ Під великим волоським Довгополем, здоговнила їх таки погоня тай обскочила. Опришки, роз'ярені до краю і доведені до роспуки, боронили ся з усеї сили, сам Квятковський звалив одного Волоха, та нарешті подали ся перемозі і крім двох упали всі в руки волоських властей, межн ними Квятковський і Баюрачка. Втекли лише два, се є Гринь Бісик і Федір Максимяк-Ясїнський. Виходу для них не було; дуже сильно тропили їх

Баюракови, опришки захопили 1300 левів, 4 срібні пояси і кітли, але каже він і те, що крім грошей вею иншу добич мусіли за-дла погоні кинути. Виходить, що Баюрак рабував арендаря в Нямцу, але при тім певно не було ані Максимяка ані Квятковського, коли-ж був якийсь напад на арендаря в Нямцу, при котрім були тоті два опришки і навіть убили двох жидів, то мусів бути вже другий напад, може навіть на якого иншого, і той другий напад відбув ся вже в осени 1750 р., тим часом коли Баюрак розбивав нямцьку горшму ще з весни т. р. Баюракови можна вірити зовсім і нема причини сумнівати ся в правді в оповіданю Квятковського, бо чого-ж би він мав перед судом звалювати на себе самого вину вбивства, котрого не сповнив? Жаль дуже, що судії, завдавши запить Квятковському: *którzy byli w tej kompanii?* вдоволили ся такою відповідю: *Starego Bajuraka Watahy Syn Bajurak Wasyl po Imieniu, które jeszcze żyje*, — і не натискали на него, аби вичисляв і инних сімох товаришів, бо в таким разі можна би було пвидше дійти правди.

Аби пояснити сю непевність, приривали ми з тими обома оповіданнями ще третє, се є Максимяк-Ясїнського, що мав убити одного з тих жидів. Але і се не довело нас до ціли, бо Максимяк зовсім не згадує про вапад на Нямц. Правда, можна подумати, чи напад на якесь село „на Бойках“ не був вападом на Нямц, тим більше, що там, по Максимяку, вбито і двох жидів (*przyszedłszy w nosy do karczmy zabiwszy Zyda starego u Zyzdika*), значить тут справа похожа як в оповіданю Квятковського, — але все инше в тім признаню говорить проти тожсамости походів. На Бойки ходило їх кільканацять, а було то після невдатного походу на Долину і перед тим як компанія, упивши ся горівкою на полонині, розбила ся в сварні на дві частини, з котрих одна пішла на Бичків. Значить, був се знов инший похід, підприятий в літі, тим часом коли оба походи на Нямц припадають один на весну, другий на осінь.

При скупости матеріялів, які маємо і при тому через бездарне судове слідство та чудну недовкладність при списуваню протоколів, не в силі ми розмотати тих вузлів і пояснити всі темні місця, на які в сій розвідці раз-у-раз натикаємо ся.

¹⁾ Максимяк зовсім не згадує про добич. Бісик каже, що вхопили одну спідницю. Лише Квятковський згадує про 50 узятих левів, але признає й те, про що инші промовчують, що ввійшовши до хати, вони вбили одного Филипона.

на польськїм боці, так само шниряли за ними обома і в Молдаві. В утечі опинили ся вони аж у кутських полонинах, зайшли там до одної колиби і просили вівчарів, аби їм дали жинтиці та що перекусити. Вівчарі не відмовили, дали їсти і пити, але коли оба опришки осьміливили ся і сїдаючи до їди, покладали на бїк топірці і пістолети, вівчарі половили їх, повязали і віддали до вязницї.

Крім самого Баюрака не було вже на волї нікого з его страшної компанїї, всї були вже в руках справедливости, або на нашїм боці, або на волоськїм. Про Василя Шешорського і про Мартинчука не чути вже нічого, бачить ся, погоня під Довгополем волоськїм имила їх обох і там муєли вони загинути з рук ката, так як загинли тотї з них, що стали перед станїславївським судом. Квятковського закували і відослали в дїбах до Яссів та держали вісім місяцїв у вязницї. Інших его товаришів мали волоськї суди відослати на „суди пограничні“, лиш его одного не відослали, а то, як каже, тому, що звиняв ся перед яеським судом брехливо, мов-би то опришки взяли его, коли йшов за роботою, на силу в свою компанїю. Але польськїй суд у Снятинї мав у своїй вязницї одного Волоха, що крав воли, і порозумїв ся зі снятинським судом, аби собі взаїмно обох видали. І так стало ся. Квятковського привезли до Снятина, там сидїв він тиждень, після чого его привели до Станїславава.¹⁾

Судїї, зворушенї тими признаннями Квятковського, покладали, з огляду на те, що він признав ся щиро і нічого не

¹⁾ Не можемо промовчати одного дуже мерякого й гидкого образу з розбишацького житя сего опришка (Квятковського), а що образ той вірний то певно, бо сам его розвив. Судїї запитали при розправі: чи був він у тїй компанїї, що вбила на дорозї двох купцїв Вірмен, коли вони вертали ся з Угорщини до Кутів? На се відповїв Квятковський: „Так є, одного з них я пострілив власною рукою, а один мїй товариш уцілив в него другий раз і добив. Другого купця, що боронив ся сильно, имили ми, привязали в лїсі до дерева, і під вечір постинали ему ноги й руки. Аж рано відтали ми ему голову і два мої товариші закопали его під колодою“. В добичі допала ся їм мошонка з маріяшами, з котрих Квятковський дістав пять. „Але я, — додав опришок, в котрїм не тїла ні найменша искорка людського чувства, — але я не обкрадав ні церков, ні костелїв, не вломлював ся до комор, не крав ні коней, ні коров, ні волїв, не палив і не підпалював — żadnych więcej wio-

таїв, не брати вже его на муки, і таки зараз (29 марта 1752 р.) означили ему кару. Присуд був такий:

Sąd niniejszy z delegowanej Zwierzchnosci Zamkowej assessorski Prawa uprzywilejowanego obopólnych urzędów Nacyi y Jurysdykcyi tak polskiej iako y Ormiańskiej, Woytowski, Prezydentski, Burmistrzowski, Subdelegatski, Radziecki, Mieyski, Stanisławowski... decyduje: Poniewaz... Kwiatkowski... podług sumienia... zeznawał, gdzie y w iakowej morderskiej i Tyranskiej okazyi bywał... Kwiatkowskiego Incarcerata winnym sąđ śmierci podobney Nieboszczykow z ktorymi w kompanij na roznych rozterkach bywał rozboiach i zaboystwach uznaie, naprzód na przeczytaniu dekretu tego z Ratusza wyprowadzonemu aby ręka jedna przez Michała Kozłowskiego Mistrza publicznego u Exactora ucięta była, druga ręka na placu za Miasto wyprowadziwszy tam wyprowadzony ma być do słupa przywiązany, iako Nieboszczyka kupca Nacyi Ormiańskiej do drzewa w lesie wiązali, krepowali przez noc całą ręce poucinawszy trzymali dopiero switem głowę ucięli y pod kłodę zakopali za to tyranstwo pomieniony Kwiatkowski Incarcerat, będąc przytomnym na ów czas nieulitowanego Morderstwa ma mieć głowę na Placu toporem ucięta po śmierci powinien byдъ cwiertowany a Cwieri po polach po szlakach porozwieszane a to na pokaianie drugim...

Справа інших єїмох опришків скінчила ся ще в серпні 1751 р. З них усіх присудив суд 6 серпня т. р. лиш одного Бісика вкарати смертю, втявши ему голову, від мук же увільнив его тому, що до компанії пристав з примусу, діставши з рук Баюрака топірцем рану в голову. Всі інші мусіли ще йти на муки і відповідати на запити, які кождому з них суд назначив. Польк і Ониськів мали бути по

lencyi nie czynił ani wyrabiał na szkodę ludziom, со Varany do pożywienia violenter wraz z kolegami bierał. — Шкода, що се епізодичне оповіданє не повязанє з другими фактами і на стілько не докладне, що не можна знати, де то було, коли то діяло ся і яка то компанія допустила ся того так дуже вже гидкого вчинку. І в інших протоколах не находимо ні найменшої вказівки, що дала би ключ до відповіді на тоті запити. А вже-ж, уже з того, що судиї завдали Квятковському запит про той мерзкий напад і крайне жорстоке поступованє з невинними жертвами, видно, що вони вже і про те знали з признань обжалуваних, але писар не вписав, бачить ся, всего до протоколу.

одному разу натягані, а як би не сказали правди, мали бути ще й припикані шістьма свічками, смолою запаленими, по три свічці з обох боків. Максимякови й Урденчукови назначили триразове натягане, при третім разі розпечену шину.

На другий день, се є 7 серпня почали ся вже тоті т. зв. „корпоральні конфесати“: обжалуваних мучили, натягали й пекли, і при тому ставили запити й списували відповіді до протоколу. Та чудно, що в протоколярній книзі (Xięgi Szarne) є протоколи лише трьох обжалуваних, се є Урденчука, Максимяка і Кицюка, а протоколів інших трьох, се є Бойка, Полька й Ониськового не ма зовсім, але в книзі лишено для них пять порожних сторін. Не знати, чи зробили собі смерть в ночі з 6 на 7, чи може виломил ся і повтікали назад у гори й полонини. Швидше допускаємо, що повтікали, бо як би того дня, коли мали йти на муки, уже не жили, був би протоколянт не лишав для них у книзі порожного місця.

На муках мало що нового донесли обжалувані до своїх „добровільних“ признань. Між иншими запитали ся Урденчука після третього натягнення: u Popa Namiesnika Kosowskiego u innych tam okolicznych Popow iezeli bywali? Відповідь: Negavit. Тоже допитували ся єго: по що він мав підземну хату під смерекою недалеко свого обійстя (в Жабю) і чи не переховував він там опришків? На се відповів він після третього потягання, що то не хата була, лише „гадзучка“, в котрій він часом спав. Похоже питали ся і Кицюка при третім потяганю і при припиканю розпеченою шиною.

Присуду на тих трьох опришків чомусь нема в протоколі, та певно присуджено їх, так як Бієнка, на смерть з рук ката, і повтинано їм, так як Бієнкови, голови, тіла їх четверговано а відтак частини тіл позастромлювано на коли, позабивані при шляхах і гостинцях.

Тепер вертаємо ся знов до Баюракового оповідання, до єго власних признань в остатні два роки єго гуляня і єго життя. Не було для него сидження ні на польськїм боці, ні на волоськїм, не було повороту до родини і до рідного села, не мав нещасливий ватаг, коли сидів через зиму на р. 1752 в Сакої на Угорщинї, не то щирої душі на світї, бо і жінку єго десь уже страчено, але навіть не мав коло себе людей

з тою певною прихильністю, якою вяже чорна доля чорних хлопців межи собою. Не було їх уже межи живими, тіла їх порозкльовували гаврани по сьвітї. І до него шкирила ся смерть з усіх усюдів, опир зради зворушував безнастанно єго утомлену душу, він бачив єго і в хатї і за селом і в лісі за смерекою і в постелї у головах. Який-такій супокій міг він найти лише в непрохідних горах, коли би вітрець із зеленої полонини охолоджував єму чоло, а жити міг хиба з таким, що розбиває, без огляду на те, хто він і кого розбиває. Журу і тугу затоплював чим раз частїйше в горівці, запаморочував собі нею память, приголомшував усяке людське чувство і відганяв усяку гадку про покаяне. Таким то нужденним, крайне нужденним диким гулянем мав скапарити 30-літній ватаг не довгий уже остаток свого життя.

Оповідати будемо єго власними словами:

„Два роки тому тепер (1752), ідучи з Волощини подибавав я під Буківцем на потоці Варитин косівського жиди Шмаю, що їхав дорогою на краденім кони. Ми оба поговорили з собою і вмовили ся мати компанію до рабунків і розбоїв. Я казав єму насамперед, аби купив менї хлїба, і він пішов і приніс менї 4 бохонці. Потім дав я Шмаї 30 золотих, аби купив менї в Тернополї пістолети, а як верне ся, мали ми оба відшукати ся в назначенім місці. Жид узяв гроші, поїхав до Тернополя і бавив ся там півтора тижня, а я пересидїв той час у лісі, лиш один раз зайшов я був до колиби Василя Теклійчука з Ясенова і набрав собі харчу. Нарешті Шмая, вернувши ся з Тернополя, відшукав мене в назначенім місці і дав менї пару пістолет і сукно на убрание (се в шаравари). Оба з жидом сидїли ми цілий тиждень у Буківци, а далї перевїдав ся відкись Шмая, що з Угорщини мають вертати ся косівські жиди, намовив до нашої компанії ще якогось Бойчука, після чого ми, набравши у Данилюка харчу, сидїли в лісі при шляху півтора тижня самотріть, аж дочекали ся тих жидів. У них узяли ми 12 таларів, але дарували їм жите і пустили їх. Потому пішли ми на волоські полонини і були три недїлі при вівцях, але вівчарі не знали зовсім і не догадували ся, що ми опришки. Зайшовши відти під Косів, засїли ми на шляхту, напали на одного косівського жиди, стяли єго, нашли при нїм усього 3 золотї і взяли. Але таки того дня,

зараз після того розбою, пішов Шмая від компанії, лишив нас обох самих і вбив сам-на-сам лїсничого, приволїк трупа на шлях і поклав коло вбитого жида. Нам казав, що був загубив книжки коло вбитого жида, і вертаючи ся по ті книжки, подирав того лїсничого і вбив. Ще того самото дня і на тїм самім шляху вбили ми знов двох жидів, одного зі Станїславава а другого з Лисця, як їхали на ярмарок до Косова, взяли 45 таларів, 5 ліктів жовтого сукна, жупан і опанчу. Сповнивши те все, вернули ся ми в Ясенів і гостили у Данилюків через три дни, їли і пили, а потому роспрощали ся ми: я вибрав ся на зиму знов до Сакоя на Угорщину, але на відходї намовив я Данилюків, аби вбили Шмаю, і вони справді вбили не лише Шмаю, але й Бойчука“.

Се признанє що-до 1752 р. насуває нам де-що на гадку, а іменно будить ся мимохіть сумнів, чи тут Баюрак сказав усю правду, чи може де-що промовчав. Обєм часу, який він того року посвятив свому розбишацькому ремеслу, заповняє ледви 8-тижневий період, а се вже, бачить ся, не сходить ся з правдою, коли зважити, що опришки виходили на розбої звичайно небавком після св. Юрія, а вертали ся з полонин і губили ся під зиму по селах аж коло Здвижїня Ч. Хреста, а деколи аж коло св. Михайла, значить розбивали майже пів року. Далі застановляє те, що Шмая так як би без причини покидає після вбивства жида під Косовом обох своїх товаришів, Баюрака і Бойчука, і пішовши може за десятий корч, застрілює лїсничого і вертає ся до них назад. Як без причини пішов, так без причини вертає ся до них, а що не відійшов далеко, доказує те, що трупа вбитого лїсничого сам притяг до них на шлях. Чи не можна радше допустити, що всі три вбили лїсничого, а Баюрак спихав вину лише на нежничого вже в 1754 р. Шмаю тому, бо думав, що вбивство жида не обуриє так судиїв, як убивство християнина, та ще й двірського урядника. Вкінці протоколу є ще одно добровільне Баюракове признанє, що шнур коралів з дукачем, зрабований у рожнівських жидів, дав був Шмаї, але не виявив за що. Натомїсь віримо єму зовсїм, що відходячи від Данилюків, шепнув їм у вухо, аби вбили Шмаю, але ми переконані, що тоті гостинні Данилюки так само за єго підмогою збавили і Бойчука. Баюрак розумів добре, що тут ішло про те, хто кого перебіжить,

і що, як би так не було стало ся, то при першій нагоді був би єму розбив голову котрий небудь з тих двох его щирих приятелів. Для кількох золотих убити чи то купця Вірменина, чи жида, чи дитину, або і товариша — було все одно для найнужденніших опришків.

„Перезимувавши в Сакої, — каже далі Баюрак про 1753 р. — зайшов я просто до Данилюків і дізнав ся від них самих, що вони вбили Шмаю, а що таке саме стало ся і з Бойчуком, сказав мені наймит Василя Теклійчука, котрого я перемовив у полонині від овець до розбишацької компанії. З тим наймитом пішов я до Дітківців і ми оба зрабували одного жида, але грошей нашли при нім всего лише 8 золотих, а до того взяли хліба і горівки. Відти зайшли ми до Добротова, де также зрабували жида і взяли 3 черв. золоті, а до того кілька штук шматя, хліб і горівку. Потім сиділи ми цілий тиждень у лісі, чатуючи на проїжджих жидів, аж поки не впаав нам у руки жид — микуличинський арендар. Добичі взяли ми за тим жидом 12 талярів, 20 смушів, горівки буклаг і барилку. Відси доперли ми аж у Путилів до арендаря Мошка. Той жидок гостив нас три дні і ховав від людей, за що дістав 6 смушів і півтора сяжня золотого позументу, що я его мав ще з рабунку в Нямцу. Після трьох днів дібрали ся ми до Ясенова і сиділи в колибі Івана Бойчука оба вкупі знов три дні, а потому зійшли ми в село і забавили ся там цілий тиждень то у Срібнарчука, то в коршмі і запивали ся, то в горі (за селом), то в лісі. Відтак зайшли ми в полонину Сумарин, чатували на жидів і вбили трьох та взяли у них 50 угорських золотих, а конї, що на них жиди їхали, воли, що їх гнали та одіж на них лишили. Відти знов вернули ся ми в Путилів, набрали у арендаря хліба і горівки і пішли з тим до газди в тім же селі, Василя Циґи, та забавили в него один день. Вибравши ся від Циґи до Кутів, напали ми на кутські жидівки, що вертали ся з косівського ярмарку, і взяли у них заполоч, ножі й иншу дрібну крамщину, але жидівок не вбили. З тим крамом зайшли ми на Довгополе волоське, до тамошнього арендаря Ляхмана і проміняли у него тоту крамщину за хліб і горівку, а йдучи відти в Ростоки, вбили ми на дорозі двох кутських жидів, у котрих нашли і взяли всего 5 шістаків битих. У Ростоках напали ми на коршму, але що

жида-арендаря не застали, то вбили его жінку і дівчину-жидівку на смерть, а якусь третю жидівку порубали, але добич і тут була невелика, бо коло повбиваних найшли ми і взяли всего 2 золоті. Після сего розбою в ростіцькій коршмі вибрали ся ми вже зимувати в Ясенів, до шинкарки Срібнарчучки, там у Ясенові бував я у Бойчука, що мене имив і віддав до секвестру. Упивши ся медом і горівкою, не памятаю навіть як мене имили, закували в дуби і завезли до Косова. З Косова повели мене до Рожнова, видержали тиждень, а потому привели сюди, до станіславівського секвестру“.

Ще запитали судії: „Де-ж подів ся твій товариш Василь, що тебе зрадив? Де дївав ти гроші і фанти нарабовані по різних місцях?“

„Василь Бойчук, — відповів обжалуваний, — забрав ся з Ясенова до Борщева, бо казав, що він тамошній родич і служив там у п. Ценського, а що-до добичі, то я всі фанти пропивав, а готові гроші, 200 таларів, закопав у кітлі в полонинах“.

Сим скінчило ся гільтайство того страшного розбійника. Не змарнував він остатнього року свого життя, бо взяв на свою чорну совість єім нових рабунків і жите вісьмох людей. Про мордоване християн він не згадує, може вмисне затаює правду.

Суд рішив 24 квітня т. р. взяти его на муки, потягати тричі і тричі припикати свьічками, і зложив три запити, що єму мали класти на муках чотири „райці“: Стан. Явіцький і Ант. Соколовський з уряду польського, а Кость Солтанович і Гр. Теодорович з уряду вірменського. Того самого дня перевели обжалуваного з міського арешту до кріпостної вязниці і тут почав кат (Mistrz) своє діло. На всі запити, завдані при потяганнях, відповів Баюрак, що більше нічого не знає, як лише то, що вже признав на добровільних конфесатах, або, коли поставлено який новий запит, доповняв давніші свої признання деякими маловажними подробицями. Для приміру подамо 6-тий запит при першим потяганю (1-o Tractu): pytany, kto im prochu, kul dodawał, kto zepsute sporządzał, iak się ci ludzie zowią, gdzie mieszkają? Odp. ze w Węgrzech w mieście zwanym Sakui kupował w kramach u roznych kramarzow kupował proch y kule, na dalsze pytania nic nie opowiedział. На

деякі запити не хотів зовсім відповідати, як напр. на запит (при другім потяганю): хто їх перестерігав, що за ними йдуть жовніри? хто давав їм про те знати? — не відповів нічого, хоть его кілька рази ставлено. Запитаний: де, в котрім місці подівали чи закопали забрані при розбоях гроші, срібло, золото, фанти, одіж і інші річи, чи може кому давали в переходок? — відповів, ze o innych pieniądzach ani fantach nie wie tylko o swoich, iako dobrowolnie powiedział, ze talerow 200 zakopał w połoninach o których gdzie zakopane nikt nie wie.

При всіх трьох припиканях сьвічками не відповів ані на один запит.

Другого дня, се є 25 квітня 1754 р., оголосив єму суд вирок. Виписавши в декреті смерти звичайні в таких актах формальні справи і згадавши про добровільні і корпоральні признання, подає суд далі до відомости:

...ponieważ Sądowni doskonale dowiedziono iest, iz Wasyl Bajurak ze wsi Dory JWJ. Pana Ssty Korytnickiego do klucza pniowskiego należących dziedzicznych Poddany w roku tym, ktorego Bohorodczany przez grassuiących z Doboszczukiem Opryszkow a mianowicie Skarbiec zrabowany był, złączywszy się z zmarłym niegodziwey co do uczynku pamięci Doboszem z tymze y innymi w Confessatach wyrazonymi dobrowolnych a corporalnymi stwierdzonych naprzod w Bohorodczanach spolnie z innymi przez rabowanie Zamku y Skarbeca y zabicie Ludzi Zamkowych od spólniecotliwych kompanow swoich znaczne szkody zabranych roznych szacownych Depozytach y niewróconych poczynił y długi czas tak hultaiskie y rozpusne prowadząc życie po wielu Mieyscach Dworach domach, Karczmach, Goscincach, Szlakach Zabójstwa tak Chrzescian iako y Zydow zuchwale wypełniał obdzierał y do ostatniey przyprowadzał rozney kondycyi Ludzi Mizeryi Innych z Zycia bezbozną wysowiając rękę nienasycony Ludzką krwią na coraz większe zaboystwa y łupy zaostrzał chciwość o których obszerniey konfessata tak dobrowolna iako i korporalna konfirmuiąc nauczaia. Przeto za tak zuchwałą bezzapamiętałe niepowściągliwą złych Akcyi przez lat kilkanaście kontynuacyą i nieupamiętanie osobliwie w Zaboystwach rozney kondycyi y stanu ludzi prawem Boskim zakazanych excesuiącą zaiadłość y wyuzdaną na Ludzkie krwią wypracowanego Czola potu substancją, a bardziey Zycie niecotliwą Wolność pobudzanie y do

wspólnego tak sprosneho życia animowanie, fomentowanie y od dobrego życia posłuszenstwa winnego Panu odwodzenie y namawianie winnym uznaie, a przychylając się do Prawa Boskiego Przykazaniem swoim zabiać bliźniego niepozwalającego tudziesz na fundamencie tego do Prawa Maydeburckiego y Sprawiedliwości przychylając się godnym śmierci rzezonego Wasyla Baiuraka za niecnotliwie prowadzone życie z niebezpieczeństwem Ludzi nigdzie w kraiach tutejszych przechodzić niemogącym sądzi y nakazuje, azeby z strony Aktorowey dla więkzszey obwinionego konwikcyi...¹⁾ z Prawa iako na śmierć zasłużył poprzyściągł, którą przysięgę gdy wykonał, Sąd niniejszy nakazuje, azeby wspomniony Wasyl Baiurak wyplacając się w życiu za excessa swoje wyprowadzony na Plac śmierci nayprzed przez Mistrza Sprawiedliwosci że się ważył na niewinnych winne wznosić ręce y zabiać, obie ręce żywo toporem ucięte po łokcie, podobnie po ucięciu tych głowa odcięta bydź ma tymze toporem. Na ostatku cwiertowany żeby był na wstręt y pohamowanie Innym od takowego życia tesz Cwerci powinny bydź zawieszzone na szubienicy w polu przy trakcie stojącey potym w czasie dalszym w ziemię schowane. Głowa tylko w czas dłuższy stać powinna. Dla ktorey tak odebrania kary rzezonego Wasyla Baiuraka Sąd natychmiast do wypełnienia Exekucyi y dosyć uczynienia Dekretowi temu Mistrzowi Sprawiedliwosci Miasta tutejszego zdac rozkazuje a do attentowania Radnych Swoich destynue Mocą Dekretu tego.

Ten Dekret approbiuję y ręką własną podpisuję się. Datt. w Bohorodeczanach d. 26. Aprilis Ao. 1754. St. Kossakowski K(asztelan) K(amienski) L. S.

В протоколи ніколи не вписувано самого акту страчення присудженого на смерть, то й про сповненє присуду що-до Баюрака не находимо в них ані згадки. Але свідощтво про те лишив нам більше случайним способом польський „поет серця“, як єго величають, Фр. Карпінський у своїй автобіографії²⁾. Пише він у ній:

¹⁾ Тут лишено трохи порожного місця, отже не знати, хто присягав, що Баюрак винен і вартий смерти.

²⁾ Він є автором звісної гарної пісні: Kiedy ranne wstają zorze, a в свій час молодіж учила ся на память прощання Ліндори в горах і сльївали майже

„Pierwsza, którą w tych czasach widziałem egzekucya kryminalisty w Stanisławowie, wielkie mi uczyniła wrażenie; był to rozbójnik, nazwiskiem Bajurak, jeden ze dwunastu młojców Dobosza, a po śmierci jego naczelnikiem zbójcekiej bandy obrany; który na plac śmierci idąc, kazał sobie podać fujarę, czyli ulubioną piszczalkę góralską, na której smutne dumy góralskie przygrywał. Stałem tedy blisko z ojcem, żebym widział ścięcie zbrodniarza tego“.

То мусіло бути 27. квітня 1754 р., се є слідуючого дня після того як Коссаковський в Богородчанах підписав декрет смерти.

В таким низьким упадку постиг поки що кінець буйне молодецтво гірського руського народу, як найпоганійше розбещество. Зіснувало ся воно дуже швидко, втратило зовсім характер оружного протесту, яким воно стало було в части за Довбушука, звернуло силу на себе, ззіло ся само в собі тай упало серед проклятих може і всіх верстов суспільности, запропастивши себе і погубивши власними силами, як той скорпій, що сам себе затроює смертельною їдою. Запалахкотіло воно ще раз у 1759 р. за Івана Бойчука, але не на довго і в виді похожим як за Баюрака.

Про Бойчука і його напад на Болехів подамо вісти небавком.

В горі натякнули ми, що 7 серпня 1751 р. поставлено перед суд, у-куні з кількома товаришами Баюракової компанії, також Илька Семенового та Андрія Дреботякового; вони були родом із Дори, та ніколи не належали до тої компанії, лише до иншої, що нею проводив якийсь Семен Баюрак зі своїм сном. Тому відділили ми з нашого оповідання тих двох опришків і аж тут подаємо їх признання. Треба завважати, що родина Баюраків із Дори немов люблю-

в кождім польськїм і не однім руськїм домі его пасторалю Laura і Filon. Він ходив у Станіславові до школи, котру вели Єзуїти (Ks. Sadok-Barącz: Pamiątki miasta Stanisławowa. Lwow 1858. В 1754 р. Карпінському було 13 років. — Кс. Баронч помиляє ся, кажучи, що „Bajurak po śmierci Dobosza rok tylko dokazywał“ (Див. его Pamiątki, ст 150, нота 112).

вала ся в розбишацькім житю, бо може ватаг Семен був якийсь свояк старого Гната, що вивів Василя й інших своїх синів в опришки.

Илько Семенів говорив до протоколу, що служив за жовніра у свого пана (Дора належала до Сапіги, але не знати, чи він сидів сам на місці, чи держав у своїх підгірських добрах підстаростів). Бувши раз на варті при арештантах, перебрав мірку, випив ся і вснув, а арештанти повтікали. Коли пробудив ся і побачив, що арешт порожний, утік також у свою хату. „Аж третій рік тому (значить 1749 р.) прийшов до нас у хату Семен Баюрак із своїм сином і иншими п'ятьма опришками, намовили нас обох, мене і того другого, що тут зо мною сидить у секвестрі, до своєї компанії, та повели нас у Стопчатів на рабунок, але там нас обох имили і завезли сюди до арешту, де вже третій рік сидимо“.

Андрія Дреботякового мав, по его власному признаню, подибати Баюрак, як він, Андрій, вертав ся від своїх і людських овець з довгопільських полонин, і намовив в опришки. Дреботяків не дійшов уже навіть до вітця й матери, але пішов з Баюраком розбивати. До компанії дібрав собі ватаг окрім сина і Дреботякового, ще Семена з Дори, далі одного ледня з Микуличина і двох з Ямної, і так усі єім напали на одного жида в Стопчатові, але що то було ще рано з вечера і люде ще не спали, то вчинив ся гамір, збігла ся товпа людей, нагнали опришків, а їх обох, се є его й Семена зловили й віддали до секвестру.

Що з ними обома стало ся, не знаємо, бо щезає за ними всякий слід. У купі з товаришами Баюракової компанії не присуджено їх на муки.

Сим кінчимо ми нашу розвідку. Втомили ми наших читачів оповіданєм про напади й розбої, що повторяють ся на похожий лад, тай нашими власними, зовсім не цікавими коментарями, якими ми хотіли звести в якийсь лад хаотичні і часом неясні признаня опришків. Та годі було инакше, бо шкода було матеріялу цінного, провіреного судами, а що все

разом і не дуже цікаве і не веселе, — з сими ми вже давно мусіли погодити ся, бо чужо багата наша історія має веселих картин?...

Остатні історичні вісти про опришків XVIII ст.

а) Іван Бойчук, другий наступник Довбушука.

б) Ще деякі перекази й легенди про Олексу Довбушука¹⁾.

Кінчаючи нашу розвідку про Василя Баюрака, першого Довбушукового наступника і про його товаришів²⁾, наткнули ми, що подамо небавом іще вісти про Івана Бойчука, котрі ми, так як і тамті, взяли также з історичних, урядово провірених документів.

Встачуємо ся тепер у данім слові і подаємо тоті дальші, на тепер „остатні“ вісти про розбишацтво на Гуцульщині з часів перед занятєм Галичини Австрією. Що вони не можуть бути остатними, переконають ся наші читачі з самої розвідки, що обнимає невеличкий період межи роком 1754, се є роком Баюракової смерти, і роком 1759. Історична акція, що розвила ся була літом 1759 р. так буйно і широко, не могла без причини скінчити ся так нагло. Не вона перервала ся, але замкнуло ся лише жерело, з котрого ми черпали наші вісти про тую акцію. Сю розвідку оперли ми на судових, запротоколованих признанях чотирох товаришів із Баюракової компанії, зловлених і ставлених перед городський галицький суд у 1759 р., але тут і кінець. Не ймили тоді ані самого Бойчука, ані не розбили всеї його ватаги, що числила поверх 30 голов, — то й не знаємо, що з ними стало ся, чи вони доказували далі і де доказували, ба навіть не находимо в документах, чи присудили і вкарали тих чотирох опришків, що в наведеном році відповідали за свої вчинки перед галицьким судом. Може вдасть ся ще нам або кому иншому відшукати

¹⁾ „Дѣло“ 1891, при 238, 240—243, 245, 248, 249, 251—253.

²⁾ Див. фейжъстон „Дѣла“ з січня 1890.

дальші документи і провести дальшу нитку нашого оповідання, що на жаль тут уриває ся, і чей-же сї наші вісти не будуть остатні ¹⁾).

Дотичні наші вісти подають лиш один короткий епізод із 1754 р., далі такий же епізод із 1755 р. і трохи обширнійші признання з 1759, що обіймають яких 8—10 тижнів. Про те, що діяло ся в 1756—1758 рр., не маємо ніякої вісти, бо з чотирох переслуханих опришків два не належали вже тоді до компанії, а два інші пристали до товариства аж у 1759 р., коли їх і спіймано. А що Бойчук і в тих роках не дармував, річ певна. В той час напали були опришки на місто Долину — і суд питав ся всіх чотирох, чи були вони в тім нападі, але не дізнав ся нічого, а тим самим і ми нічого не дізнали ся, бо два казали, що вже тоді (після 1755 р.) не ходили з опришками, а інші два казали, що тоді (перед 1759 р.) іще не належали до товариства. Один з них признав лише тільки, що чув, мов-би то ватажком при тім нападі на Долину був Іван Бойчук.

Ми не знаємо, чому ставлено сих Бойчукових опришків перед галицький городський суд, тим часом коли Баюрака й товаришів его ставлено пять років перед тим перед міський станіславівський суд, а присуд смерти дано потвердити домініяльній власти. Можна би думати, що городський суд більше вправний до таких річей, умів з обжалуваних ліпше добути признання, дізнати ся правди, і що з повних та докладно уложених протоколів виведе яенійший образ діяльності обжалуваних розбійників, ніж би се вдало ся міщанській судовій лаві. Тим часом противно. Така сама путаниця в укладаню запитів, ставленє тих самих запитів усім опришкам, без огляду на те, чи вина у всіх однакова, чи інша; так само, або й ще більше, бо навіть з якимсь завзятем перебивано сям-там опришкови, коли не покликаний став сам добровільно оповідати від кінця до кінця свою розбишацьку карієру. Анї одного разу не находимо, аби суд змагав ся пояснити правду, коли признання

¹⁾ На жаль, самому пок. Целевичу не довело ся зробити сего: він умер у рік після написаня сих слів. Не зробив сего, поки що, і ніхто інший. — *Ред.*

одного опришка не годили ся з признаннями другого, або коли котрий суперечив сам собі. Бувало й так, що обжалуваний став виводити сам із себе щось нове, про що суд не знав, як н. пр. признавати ся до якогось розбою, не обнятого ні в одній точці в готовому списі запитів — а суд перебував єго оповіданє, не давав єму говорити і переходив до дальшого. Через те й стало ся, що тоті протоколи, як історичне жерело, не дають багато історичного добутку. Баюракови дозволила була міщанська лава хоч виговорити ся і списала досить точно єго оповіданє в протоколї, — тут не було і на тільки дотепу й терплячки.

Тільки що покотила ся Баюракова голова під острим топірцем станіславівського ката, і полишену ним балту ватага вхопив у свою кріпку долоню ясенівський газда, Іван Бойчук¹⁾. Дарма, що гетманські універсали, що ми в свій час були навели, грозили найтяжшими карами тим селам, де опришків будуть приймати й ховати, не помогла і грізьба, що таке село піде без пощади з димом, а на громадян спаде люта кара. Не устрашили ся гуцульські села гетманської грізьби, може тому, що грізьби не сповнювано і все сходило без кари. А чому-ж не сповнювано? Бачить ся, бояли ся, аби не повстала вся Гуцульщина, доведена до краю, і до гулянки й рухавки така екора, що при повній безсильности властей, як королівської, так, після смерти гетмана Потоцького (1751), і домініяльної, було справою дуже небезпечною. Переслідували в ряди-годи опришків, але сел та громад не тикали, а обминали, як осячі гнізда, хоч вина їх була явна, як на долонї. Ясенів держав перед межи всіма околичними селами.

¹⁾ Баюрак у своїх признанях про роки 1752 і 1753 згадує про трьох Бойчуків (Див. Дьло^а 1890, ч. 18). Один з них був у 1752 р. вкупі з жидом Шмаєю компаном Баюрака, і того спрятав зимою на рік 1753, так як і Шмаю, бачить ся з намови самого ватага, ясенівський газда Данилюк. Інший Бойчук, Василь, также ясенівський газда, зранив Баюрака в 1753 р. і віддав п'яного в руки властей. Третій Бойчук, на імя Іван, був также знакомий Баюрака і сей то без сумніву, а не нашій, став, після страчени Баюрака, ватагом нової компанії. Вертаючи ся в 1752 р. з Путилова (в Молдаві) назад до Ясенова, перебув і відпочив Баюрак у Бойчуковій колибі три дні.

Тут заходили товариші, після всіх більших нападів, на відпочинок, тут переховували ся, коли пішла чутка, що рушили за ними жовніри і „смоляки“. Кождий ясенівський газда знав ся з гільтами; ясенівці ховали їх, остерігали, переховували їх добич, гостили після походів, запивали ся з ними в хатах або в полонинах і лісах, а ясенівські жінки й дівчата гуляли до непамяти з „чорними хлопцями“ на шумних вечірницях.

Іван Бойчук був один із лїпших ясенівських газдів. Мав він у селї свою хату, обійєть, за селом власні полонини, а в них колиби, худобу, вівці. Коли не стало ватага, він збирав у ряди-годи компанію з 5—6 людей, лишав вівці і вівчариків і йшов з равтою куди-небудь в подальші села на якого богатшого жида — як говорили гільтаї — „стряєти“. Після нападу вертав ся з добичею назад чи в Ясенів у свою хату, чи в полонини, до колиб. Се побічне ремесло оплачувало ся і сподобало ся єму мабуть дуже, бо почавши від 1755 р. він повісив газдівство на кілок і займав ся вже лише розбишацьким ремеслом.

Про вік Івана Бойчука не знаємо нічого; та мусїв він бути вже не молодий, як став опришком, бо одному своему товаришеви, Іванови Варцабі, згадував, що нераз запивав ся ще з Олексою Довбушуком у Дебеславській коршмі. Жінки, бачить ся, не мав, із хатою не вязало єго ніщо. Був меткий, відважний, а як треба було, хитрий як лис. Укладав сьміливі пляни і сьміливо сповняв їх. Опришківство підніє із тої низької ровенї моральної вартости, на яку воно впало було під конець Баюракового ватагованя, трохи висше, і хоч не бачимо вже в нїм тої лицарської влачі, що в Довбушука, то таки не проливав він „людську кровцю як водицю“, не нападав із-за смереки на проїжжих купців, або безоружних, заполоханих жінок. Він нападав на заможних арендарів, спорожняв кишені богатого жида-купця, казав погостити ся в панськїм дворі, наповненім усяким добром, але не позволяв убивати нікого, хіба вимагала сего власна оборона. Що-до внутрішнього ладу в самій розбишацькій компанії, що-до карности, вербунку, прийманя здібних охотників до товариства і відправи нездібних, що-до укладаня плянів на чим раз нові розбої, і навіть що-до операцій і завдачі, яку кождому товаришеви при нападі треба було назначити, в загалї в усіх сих і похожих справах підніє

він опришківство майже до значіня якоїсь військової інституції, — з розбишацької компанії творить ся немов якась міліція. Сам Бойчук стає з проводиря старшиною, котрого слухати каже не одно лише признанє для єго більших здібностей і — коли так можна виразити ся — моральної переваги, але таки простий службовий обовязок, військова дисципліна. Власть держить він у руках більшу, як попередні ватаги, коло себе має штаб із добірнійших, самих удатних ледівів, собі і своїм штабовим назначає більший пай з добичі, і низші товариші не нарікають через те на несправедливість і кривду, ба навіть ні один з них не знає і не допитує ся, кілько одержав сей чи той, і чому не однаково веї, хоч усї рівно присвятили житє — катови. По селах були газди, що робили для опришків порох, инші виливали кульки, а ще инші, жиди і газди, діверували їм горівку і хлїб.

В перших днях листопада 1759 р. приведено перед трибунал городського галицького суду, з місцевого арешту пять закованих у кайдани опришків: Тимка Ткача і Гриня Кривнюка, обох родом з Ясенова, Івана Варцабу і Олексу Головчука, обох родом із Косова, і Стефана Зеленчука, родом із Бабча ¹⁾. До трибуналу для переслухання „добровільних“ признань Варцаби і Зеленчука засїли в п'ятницю 2. листопада 1759 р. (Feria 6-ta in Crastino festi Omnium Sanctorum A. D. 1759): Мартин Ходикевич бурґраф, Казимир Родкевич і Яків Соболевський, субделєгати городського уряду; трох инших переслухували того-ж дня тойже бурґраф і субделєгати Казимир Родкевич і Михайло Березовський. Протоколи підписав крім бурґрафа і всїх трьох субделєгатів іще якийсь Михайло Томич. На муках натягали і припікали Зеленчука 5-го листопада, Варцабу 6-го, Головчука 7-го, а Ткача і Кривнюка 8-го т. м., і їх протоколи списави при тій нагоді посьвідчив присяжний галицький нотар Пант. Козедковський ²⁾.

¹⁾ Бабче, село, милька на схід від Солотвини; воно було остатним місцем душпастирства нашого поета Могильницького.

²⁾ Копію з обляти тих судових документів має о. Іван Сосенко, парох з Королівки, сама-ж облята, вписана 22. листопада на галицькім замку по волї

З п'ятих переслуханих у суді опришків відпадає один, Тимко Ткач, для нашого розсліду зовсім, бо по його власним признанням, і добровільним і на муках, він перебув межі опришками всього два дні і то такі, коли вони зовсім не нападали. Анї судиї, анї инші опришки не виявили теж нічого, що було би показало его вину, тай не доніс він до протоколу майже зовсім ніяких вістей. Родом був він із Ясенова, але вже малим дїтваком занесли его до Вовчковоць ¹⁾, там він ріс і оженив ся раз і другий. Жив з гадівства і з ткацтва, про опришків ніколи і не чував. Але біди не обминеш, закортіло его відвідати батька в Ясенові. Коли він вертав ся, лучило ся ему нещастє: в Яворові упив ся, як то кажуть, по мертвецьки, не тямив ні себе, ні Божого свїта. Коло коршми були опришки, і він сам не знає, як межі них попав. То було в суботу; він перебув у компанії недїлю, а в понедїлок над вечір утік від них і пішов просто до Вовчковоць назад. Чув він від людей, що Бойчук був старшим над опришками, але его й не бачив і не знає ні одного з товаришів, анї не сказав би відки котрий родом, пізнав лиш одного, що ходив у панцирі, а називали его Пістолетником. Більше не сказав Ткач нічого, судиї не питали ся его навіть, коли, в котрім році пристав він до компанії. Признанє его було, бачить ся, правдиве. Хоч він виріс і виховав ся на долах, а все-ж таки почув у собі гуцульську кров, коли его обвіяв вітрець із полонин і серед веселої компанії від сивухи голова зашоломила ся; коли-ж побув межі гільтаями і побачив, що опришок мусить „з торби хлібом жити, з звору воду пити“, та коли почув з уст юродивих чорних хлопців, кїлько то вже товаришів поклато голови під топїр ката, заскоботало его під шивєю і втік ²⁾.

якогось Петра Седлецького є в кравім архіві Rel. Castr. Hal. Lib. 270, ст. 1233 і дд.

¹⁾ То будуть Вовчківці коло Заболотова; друге село Вовчківці є коло Зборова.

²⁾ Нотар, що списував признання его на муках, не забув подати в своїм яловім протоколї, як випрошував ся Ткач на муках. Кричав він, потягнений третій раз: „Не знаю, присягаю Богу, не знаю, не знаю, не затаїв-ем правди, правду кажу“. Припечений перший раз (*uxtus primo igne*): „Не знаю, панове!“ Другий раз: „Ей, бійте ся Бога!“ Третій раз: „Змилуйте ся, панове, не знаю нічого!“

До 1754 і 1755 рр. подають нам деякі — правда, дуже недокладні і скупі — вісті виші два товариші, Гринь Кривнюк і Іван Варцаба. Оба крутили, брехали і затаювали правду. Один з них, Кривнюк, признав ся до розбою, що сповнив був самосемий, вкупі з ватажком Бойчуком, Іваном Варцабою, тай ще з иншими чотирма товаришами, але признав ся аж на муках, коли его вже третій раз були потягали. На скільки ему можна вірити, нехай доказом буде те, що на добровільних конфесатах, заким его ще взяли були на муки, він твердив дуже рішучо, що „nigdy się z Boyczukiem nie schodził i nie konwersował, tylko raz zoczył z daleka?“ Значить, зразу він відпекував ся всякого знакомства з Бойчуком, а на муках уже признав ся, що з ним разом ходив на розбої.

До протоколу довіс Гринь Кривнюк про себе ось що: „Родив ся в Ясенові, там ріс і оженив ся, займав ся газдівством, пає вівці і худобу. Розбоями ніколи — казав — не займав ся, не крав, не розбивав і ніколи не сидів у вязницї, аж ось тепер, Бог знає за що, чіпають ся его. Від Бойчука беріг ся і ховав ся, де міг, утікав від него манівцями, бо ватажко був не него чомусь дуже лихий, переслідував его тяжко і хотів его синови, невеликому ще хлопцеві повідтнати руки й ноги. Раз був уже Бойчук справді ймив хлопця, а діяло ся се тоді, як був напав і рабував Андрія Мотилюка, але Мотилюк боронив ся завзято і пострілив Бойчука, після чого той утік і лишив хлопця на волі. Як би не та пригода, був би замучив дитину на смерть. З молодих років пригадує собі і Довбушука, як був напав і рабував его матір. Про Бойчукову равту не знає нічого; знає лише, що два з равти мали загинути на Ясенові: Гриня Кручука стяв Василь Марусяк, а другому, Мінгеричеви, — кажуть, що він був з Угорщини, — відтяв голову Гаврильчук, Цьвіленюків Андрійв зять. Знає про те добре, бо їх голови принесли були до Косова і він їх видів на власні очі. Лише раз видів опришків з-далека, і то в Ясенові, як зійшли були до газди Дмитра Васильчука, а від чужих людей чув, що були сего літа в Соколівці у Петра Прокопчука, підданого п. Романовського, і що з ними там говорив п. Білинський, але про що, як довго там барили ся опришки і куди відти пішли, не знає — „bo z nimi kompanij u Ligi niemiał“. Сим кінчать ся его признаня і добровільні і корпоральні аж

до третього потягання. Більше нічого не витягли з него судії своїми пустими, з гори уложеними запитами¹⁾.

Аж коли его третій раз потягали, то таки нагадав собі одно і се власне відносить ся до 1753 р. „Ще коли Бойчук газдував, — казав Кривнюк, — а буде тому вже пять років, зібрав він був нас шістьох: один був Іван Берчук із Соколівки, другий Семен Данилюк із Ясенова, третій Олекса, также з Соколівки (брат Лиликового зятя, як сказав у своїм протоколі Варцаба), четвертий Іван Ясінський (з угорського Ясена), я був пятий, а сам ватажко Бойчук шестий. Бойчук завів нас до Косова до Івана Варцаби, але ні один з нас не знав, чого нас туди веде і куди маємо йти. У Варцаби подибали ми якогось чоловіка, середнього росту, десь відси з піль (се є з долів). Той чоловік намовляв Варцабу, аби йти кудись у поле, і ми пішли всі разом від Варцаби за Коломню і там десь ночували. На тім нічлігу здивав нас у лісі якийсь незнакомий чоловік — не тямлю вже, котрого то було дня — і через то так розгнівали ся на Варцабу Бойчук із Берчуком, так стали на него кричати, що пусто нас веде, та прозввати сяким та таким, що аж навіть хотіли его вбити, і були би може і вбили его, як би був від них скоро не втік. Ми інші лишили ся і захотіли незабаром їсти. Дивимо ся — і побачили при дорозі гостей²⁾, що ходили з сілю, а за ними стояли два жидівські вози. Гості пішли, а жиди зі своїми возами лишили ся коло гостинця. Ми післали з межі себе одного до жидів запитати ся, відки їдуть? — а жиди відповіли, що вони брацлавські купці. І справді то були купці, але не брацлавські, лише коломийські. Бойчук сказав на се: „Коли то не тутешні жиди, а сторонні, то дивім ся, чи сплять, підкрадім ся, не йдім розбоєм, лише берім їм краденим способом, що мають на возах, і втікаймо“. Але жиди не спали, замітили нас, і через то Бойчук казав брати на силу, що дасть ся, не оглядаючи ся ні на що. Ми взяли тоді у тих жидів сукно. Але ми їх пізнійше пого-

¹⁾ Та не забув нотар Козелковський дописати і звістити потомство, що на муках Кривнюк кричав: „Не знаю більше нічого, не знаю, рзз кажу вам! Не мучте мене дурно, панове, не знаю нічого. Ей, бійте-ся Бога!“

²⁾ Гості — сторонні люде.

дили, дістали декрет на то, і я вже відтерпів кару за той розбій, відшкодував жидів, сидів у дибках дві неділі, ба ще й били різками серед села. Відтак ручило ся за мене все село і мене пустили на волю. Від тоді я вже ніколи не приставав до опришків, не бавив ся вже такими річами, але опришки шукали мене без перестанку, рабували мене кілька раз, неволити мої діти, і я ховав ся від них, як міг. Добич, що ми взяли під Коломиєю, завезли ми до Цюха, у Соколівку, дали єму сукна на убрание, а решту розпаювали межи себе. Чи Бойчук зимував у Цюха, того не скажу, але здає ся, що ні, бо сам тоді ще газдував. Потому з ними я вже не бував і не знаю нічого. Робіть зо мною, що хочете, не скажу, бо вже ні Бойчука ні компанії єго не знаю“.

Так казав Кривнюк. Відспирав ся від усякої вини, божив ся, що більше нічого не знає, що в нічим більше не винен, лише в тім розбою на коломиїськїм гостинці, що за него вже відпокутував і другий раз караний бути не повинен, та що від тоді не то не виробляв, але і сам гірко терпів від злости й пімсти Бойчука. Він плакав, стогнав і ще раз божив ся на муках, і таки... брехав. Коли й справді Бойчук мав на него яку злість, коли й се не була проста брїхня, то муєло воно бути через те, що зловлений і суджений після розбою жидівських брик він певно зрадив Бойчука й виших своїх товаришів, а може й помагав смолякам та жовнірам вишукувати їх, аби лише вратувати своє житє. Може й спів-увязненого з ним Варцабу зловили аж на єго донос. За те відплатив ся єму Варцаба рівним за рівне. Так як Кривнюк признав ся лише до нападу під Коломиєю 1754 року, а відпер ся від усякої дальшої участі в розбійницькїм гільтайстві в 1755 р. і пізнійше, так само Варцаба не признав ся до того, що до Бойчукової равти належав уже в 1754 р. і втік від компанії лише тому, що Бойчук був на него розлютив ся в лісі, коли подибали там якогось чоловіка, за те оповів деякі вчинки з 1755 р., при котрих, як каже, був і Кривнюк. Кривнюк признав ся лише до 1754 р., але Варцаба свідчить на него і за 1755 р., а знов Варцаба признає ся лише за 1755 р., але Кривнюк зраджує єго і за 1754 р. Розуміє ся, що і Варцаба представив себе майже зовсім невинним, бо ніби належав до компанії (в 1755 р.) лише кілька днів, коли-ж товариші вийшли розби-

вати, втік від них і зовсім не був у розбоях. Безперечно було так, що оба, і Кривнюк і Варцаба належали до Бойчукової компанії і в 1754 і 1755 р., а може і пізнійше, ба, допустити треба й те, що і в 1754 р. не скінчило ся гуляне опришків на однім досить яловім і не дуже полоннім та поплатнім нападї на жидівські брики з сукном, а що нарobili вони немало і перед тим і після того ¹⁾.

Іван Варцаба розвів своє *curriculum vitae* так: Родив ся від батька Івана і матери Марії в містї Косові, що належить до дібр Дїдушицького, галицького хорунжого. Ледїнем помагав він батькови газдувати, ходив на волоський бік як *olody giot* (?) на зарібки, служив по дворах, всі его шанували, вірили ему, кождий знав, що хто як хто, але Варцаба не рушить чужого тинфа. Служив він не одному панови, а всім „*utsciwie i wiernie*“ і всі були вдоволені ним. А кого-ж послав пан Лабенцький, жидачівський городський судия, скупувати воли, вівці, як не Варцабу? Так само коли треба було продати чи воли чи вівці, знов ніхто инший лише ти, Варцабо, жени і продай! То-ж і вмів він якось так заштудерувати, аби на поставнику засьвітити Богови сьвічку, а тихцем, нившком, хоч би з під моста, або коло шляху із-за смереки напасти на кого, обрабувати, і подати каганчик сатані. Чув він і бачив, якою тяжкою зморою залягло опришківство на всій просторони від Черногори аж по Дністер, серце его стискало ся на вид великого нещастя, що так тяжко було придавило Підгірє і Покуть, і через те став він смоляком у косівськїм дворі. Що він зробив на тім становиску, він не передав пером судиїв по-томству, — певна річ, бодай так бажав він, аби судиї вірили, що Бойчукови стало страшно і kwasно на тоту вість. Та що-ж, чорт не спить, а скушає праведника... І его скусив і так воно вийшло, що Варцаба став опришком у Бойчуковій равті. То була похибка, що правда то правда, але тому винуватий не він, лише Бойчук, бо по що він его намовив? А в тім, що то

¹⁾ На 20-ий запит, поставлений Варцабі на добровільних конфесатах (та які були запити, не знаємо, бо їх не списано) відповів Варцаба: „*Że nanczas nie byłem w kómpanij z opryszkami, kiedy Bryke żyda kołomyjskiego Boyczuk, Berczuk y inni rozbili, sukнем się popaiowali a stamtąd w dalszy się rozboy udali*“.

кому вадило, що він став опришком? — чи спав кому від того хоч волос із голови, що він, перебіснвши кріс через плечі, ходив з Бойчуком і єго товаришами три дни по горах, долах і лісах? Не то що не вбив нікого і не зрабував нічого за той час, але навіть уратував жите одному чоловікови, котрого дожидала певна смерть.

„Коли Бойчук — Ргунсураї, як єго називає — перед чотирма роками (значить 1755 р.) мене звербував, було нас зо мною веїх сїм; ватажком був сам Бойчук“. Тут вичислив Варцаба тих самих товаришів, що їх подав був у своїм признаню Кривнюк, лише додав те, що один з них, Іван Ясіньський (родом з угорського Ясеня) сидить тепер (се є в листопаді 1759 р.) увязнений в Городенці. „З Ясенова, що належав до дібр Держків — каже він — був Бойчук, Гринь Кривнюк, Семен Данилюк і Олекса, Лиикового зятя брат, пятій Берчук із Соколівки, дібр Романівських, шестій Іван Ясіньський, а семий я. На першу падь повів нас Бойчук на небіжчика галицького війта Островського, що ще тоді жив. Що в Островського були гроші, дізнав ся Бойчук, як менї сам говорив, від Федора Ватаманчука, Перевозецького підданого, на ярмарку в Косові. Йдучи туди, ночували ми в лісах дві ночі, одну в Спасі, а другу вже за Коломиєю під Хоросою, і тут у корчах подибали ми якогось чоловіка, що йїхав волами. Товариші мої хотїли єго вбити, аби нас не зрадив і не розголосив, але я відвів їх від того. „По що, кажу, губити душу невинну? Пождїть, я піду до него і вчиню ся перед ним, що ми не опришки, а щось инше, і може ще що й дізнаю ся від него. Ми поздоровкали ся, поговорили се й те, але я єму не зрадив, хто ми, лише сказав, що ми з Угорщини, що нас зібрав тут Товмацький староста на заїзд, і тепер, після всего, ми не знаємо, куди вертати ся на Угорщину. Він показав нам дорогу, але й настрашив нас, бо, каже, гень по-за Днієстром вирізали якісь розбійники шляхту і вже пустили ся за ними в погоню жовніри і шляхують їх по веїх закутках. Я вернув ся до своїх і оповів їм, що чув. З переляку вернули ся ми назад за Коломию і там під одною липою каже до мене Бойчук: „Іди, Іване, до Дебеславець, і дізнай ся, чи тамошній жид дома. Я знаю, що в него є гроші, варто би єго стягти. Я в него запивав ся нераз іще з небіжчиком Довбущуком“. Я пішов,

але вже не вернув ся до компанії, лише зайшов маївцями навпростець назад до Косова. Тільки всего було мого розбою, тільки гріха. От як би не я, були би хлопці може і спрятали того чоловіка, що нас подибав у лісі. Вернувши ся домів, я знов займав ся газдівством, аж поки мене таки з моєї хати не взяли до вязниці ще перед Покровою минушого року (1758). В арештах я сиджу вже рік з верхом“.

На запит про напад на жидівські брики з сукном під Коломиєю, Варцаба відпер ся зовсім, — може знав, що судії не зведуть ему Кривнюка до ока, бо тодішня процедура не знала конфронтації. На дальші запити додав ще кілька подробиць до протоколу, як напр. отсі: „Стрільбу і пару пістолет дав був мені Бойчук, порох купувала стара Берчиха, мати вбитого вже Берчука, харч мав кождий з дому, а горівку мав Бойчук з собою, десь її купував, але не знаю у кого. Про напад на Долину не знаю нічого, бо тоді я служив у дворі за смоляка, а коли напали були на Болехів і на Косів, тоді я вже сидів у слідстві в станіславівськїм арешті. Через се саме не знаю, хто дав панцир Семенови Буцукови (Пістолетникови), то стало ся вже після того, як мене увязнено“.

Варцабині признання не варті навіть і тільки, що Кривнюкові. Він затаїв усю правду, а до чого по неволі признав ся, те обмотав і обкрутив довільними сплетнями так штудерно, що декому могло би з протоколу здавати ся, мов би то й не було праведника над Варцабу, що він, навіть будучи опришком, робив на добро людскости — „utsciwie i wiernie“. Але коли зуставити протоколи одного і другого коло себе, особливо, коли взяти на увагу те, що один до року 1754, а другий до р. 1755 вичисляє ті самі імена сімох товаришів Бойчукової равти, — то переконаємо ся непохитно, що в тих обох роках, а може ще й в дальших втворюяв Бойчук на чолї тої компанії чимало і безкарно та що до найбільших гільтаїв товариства належали власне вони оба, Кривнюк і Варцаба. Що суд з ними зробив, до якого зложив їх складу, чи нагородив деяк тих праведників, чи може за їх добре серце ще й на смерть їх присудив — бо звісно, що суди бували й давніше недовірчиві і невдячні, — сего не знаємо, бо не маємо про се ніяких вістей.

Може найстрашнішим роком у розвитку розбишацтва для всеї околиці від угорської й волоської границі аж по-за Дністер і по-за Дністрову Сукелю був рік 1759. Не Фрідріхом Великим і великою європейською коаліцією, що стала проти него під оружем, і не великою морською війною, що лютила ся тоді на всіх морях і океанах, були заняті уми всіх мешканців у горішній околиці Прута і Дністра, але сьмільвим, чим раз сьмільвійшим починаєм грізного і відважного ватажка Бойчука. Шляхта й селяне на всеї тій просторони, жида, арендарі й купці по місточках, міщане й Вірмене, люде всякого стану і віку дивили ся на Чорні гори і на чорних хлопців, що їх вербував сьмільвий капітан. Одних оживляла надія на багату добич, на інші ліпші часи, інших трівожила боязнь за житє, майно і власть. Ледви щез свіг із полоний і вівчарики повиганяли в гори худобу й вівці по Великодни 1759 року, почали збігати ся гуцульські ледні мов тоті соколи з високих гнізд на багатий жир. Та не всякого приймав Бойчук до равти, лише самих удатних, сьмільвих, сильних, котрим міг довіряти, що не муть бояти ся поглянути в цівку фузії чи пістолета; декотрих він сам підмовляв, а може й силував приставати до него, а таких, що не мали тих прикмет, відсилав домів, хоч вони і впрошували ся. До таких добірних хлопців, що їх Бойчук узяв до компанії, належали й оба остатні опришки, котрих протоколи маємо перед собою: Стефан Зеленчук і Олекса Головчук. Із судових документів, списаних при слідстві з тими двома опришками, черпали ми вісти лише про згаданий рік (1759), бо аж того року втягнули ся вони до Бойчукової равти, тай то вже після вісім до дев'яти тижневого гуляня впали вони в руки властей. Окрім їх признань і ще одного документа про напад на Болехів, не маємо за той рік вищих вістей, хіба деякі неясні устні перекази, котрі подамо низше. Мабуть не зловили тоді, крім сих обох, ні одного з тої компанії, а коли може ще яких виловили, то вже пізнійше, і їх признаня не зберігли ся в судових збірниках.

Стефан Зеленчук родив ся в Бабчім, але ще хлопцем зайшов до Космача¹⁾ і став на службу у тамошнього

¹⁾ Один Космач є коло Солотвини, недалеко Бабчого, де родив ся Зеленчук, але, як видно з судової справи, тут говорить ся про той Космач, що лежить коло Пістині, в районі, що був осередком гуцульського гайдамацтва.

св'ященника. Відслуживши ся по роцї, служив він потім у космацьких газдів: у Петра Бабрійчука — czleka prostego — чотири роки, у Федорищука три роки, у Василя Максимюка два роки, а в Гаврилюка один рік. Потім оженив ся і помагав газдувати свому тестеві, Василеві Лещукови, аж упала на него того року (1759) біда. Коли — каже — йшов з весни лісом за Брустурами у ріці, що там пливе, наскочив на цілу Бойчукову равту, в котрій був і єго знакомий Гринь Дірчилюк, родом із Жабя. Оба вони служили колись на Угорщині в одного пана, та Дірчилюк втернів був там при якійсь суперечці Зеленчука якимсь згїрдним словом, оба взяли ся на кулаки і Зеленчук побив Дірчилюка. Того Дірчилюк не міг забути Зеленчукови, і коли подибали ся за Брустурами, напав на Зеленчука, засягнув єго топірцем з усеї сили по плечах і був би єму з зав'язтку мабуть повідтинав руки, як би не Бойчук. Той крикнув: „Пусти єго, нехай іде з нами, дай єму покій!“ Бойчук увільнив єго з рук нападника, взяв на бік, підпоїв і перемовив до своєї компанії. Так Зеленчук пішов уже з опришками і був межі ними дев'ять неділь.

Олекса Головчук подав про себе до протоколу такі вісти: Родив ся в Косові, в добрах галицького хорунжого Дідушицького, але виріс, „виховав ся“ тай оженив ся в Индицанах під Могилевом, у добрах того самого пана, і служив там у якогось Пйотрковського. Там навчив ся ткацтва. Ідучи за роботою, зайшов яко ткацький челядник до свого рідного міста Косова і робив там чотири роки, потім пішов у Жабе і працював у вдовиці Марусї, Матвієвої доньки, півтретя року, відтак вернув ся знов до Косова і робив на варстатї у ткача Волошина, а відти зайшов у Ясенів і наймив ся у ткача Михайла Пивнюка і був у него 14 неділь. Раз прийшов був тоді до Ясенова Бойчук зі своїми опришками і загостив до Василя Теклійчука. Цїла хмара людей, чоловіки й жінки, пішли тудя подивити ся на опришків. Пішов і Головчук. Коли Бойчук побачив єго межі людьми, запитав ся: „Відки ти?“ — „З Косова“, каже Головчук. „Ходи з нами!“ — заохочував єго ватажко. Головчук послухав, пішов і був межі опришками вісім неділ, поки єго не ймили.

Тепер погляньмо на внутрішню установу і ціле житє-бутє опришків за Бойчука.

Зеленчук і Головчук належали до добірних, але не першорядних товаришів. За найдобрішийших, що з них Бойчук утворив собі свій штаб, мало товариство, крім Бойчука, ще Семена Бущука з Криворівні, званого Пістолетником, що „з якоїсь скали“ роздобув собі заржавілий панцир з мисюркою і вичистивши їх з иржі, ходив у тім на розбої, далі Гриня Кручука з Ясенова, Івана Жупника з долішнього Березова (Гнильчі-бані) та Івана Корбула з Ясеня на угорським боці¹⁾. Жупник був касієром, Бущук мав під своїм доглядом оружжя, роздавав ново-принятим товаришам топірці, стрільби, пістолети, кулі й порох, а про запас поживи й горівки дбав сам Бойчук. Тих п'ятерох називають наші протоколи „старшиною“ або „принципалами“. Порох робив для опришків якийсь Різник із Жабя, а олово на кулі купували собі по крамницях, бачить ся, старшина для всіх. До тих, що впрошували ся до компанії, та Бойчук їх до равти не прийняв, належали — як каже Головчук — два жабівські ледіні: Гринько Попович і Іванчук. Впрошували ся вони даремно, — Бойчук не то що їх відтругив, але ще й побив і нагнав. Де инде знов подає Головчук, що силою втягнуто до равти Дмитра Ковальчукового з Ясенова, Андрія Вихрестюка з Соколівки і — як каже — его самого.

Укладаючи який плян, штабова старшина, нараджувала ся сама з собою, коли-ж уже що постановила, скликувала всю равту і предклядала їй свою ухвалу, чи єї товариші приймуть, чи ні. Річ і обовязок старшини було придумувати, чого треба, чого вимагає добро і безпечність, з ким треба порозуміти ся і вмовити ся, кого пошанувати, а кого „стріяти“. Товариші з гурту не рвали ся і не пхали ся визнавати, про що радять „старші“, з ким переговорюють ся, які ладять пляни. Коли раз після болехівського нападу равта в силі 29 людей зайшла була в Соколівку і розгостила ся у тамошнього газди Петра Пророчука, Бойчук післав післанця на замок до якогось пана Белінського, аби зараз прийшов до него. Белінський прийшов зараз разом зі смоляком і застав Бойчука на подвірю.

¹⁾ Ясінь лежить на угорським боці при карпатським шляху, що йде з Деятина до Сиготу. Мадяре звуть его Керешмежі.

Ватаг узяв яго за руку, покликав і Пістолетніка й Кручука, веі чотири зайшли до сьвітлиці, посідали за стіл, гостили ся і довго розмовляли. Над чим вони радили, сего не дізнав ся ніхто з поза круга старшини. Беліньскій вернув ся потім зі своїм смоляком назад до себе, а опришки, попрощавши ся з Пророчуком, пішли на ніч у ліс.

Весело-ж проживало та гуляло товариство, коли після важких трудів і довгої подорожі, перебувши деколи тяженькі невзгодины, вернуло ся в Чорні гори з повними чересами і набитими тайстрами. І тоді держали ся товариші по-найбільше купи, гуляли, забавляли ся і пили, поки не рокотили ся грошки, заржавілі від людської крови. Свою пайку добичі ховав кождий, де ёму сподобало ся, звичайно у ґаздів по селах, що, хоч самі не ходили з хлопцями розбивати, але знали ся з ними добре, переночовували їх у себе, гостили, справляли для них гулянки, перестерігали перед погонею, а коли молодці вибирали ся на новий розбій, виносили їм у полонини в бербеницях сир і бриндзю, барилки горівки і хліб. Родина Срібнарчуків держала руку з опришками ще в часи Довбушука, тай тепер Бойчук складав свій пай добичі в Ясенові у Полагни Срібнарчучки, часом у Василя Теклійчука або в чотирох братів Марусяків, найбільше у Василя і Якова, а Пістолетник переховував свої річи у ґазди Берка в Соколівці, у котрого все товариство дуже часто бувало і часом ночувало кілька ночей, одна по одній. Крім тих, безнастанно зносили ся з опришками і часто гостили їх у себе ще отсі: Тимко Дилик із Ясенова, про котрого Головчук признав ся, що їм раз був виніс велику барилку горівки у полонини, як мали йти на Болехів; Василь Попадюків із Жабя, що їм также достатчав горівки, але за гроші, як виразно додає Головчук, аби, як бачить ся, не стягати на него кари; Петро Пророчук із Соколівки, Харко (Захар), Диликів брат, ґазда з Криворівні, три брати Семенюки із Річки, у котрих также кілька раз „bywali, posowali, iadali u riiali“; Цюх із Соколівки, добрий знакомий Пістолетника, а в Криворівні ґазда Ділета і тамошній віт (ґатаман). Ділета і Харко виносили в тих вісім неділь, як Головчук перебував межі опришками, для них у ліс три рази їду і напнтки, а дві добі гостили їх таки у себе. Зеленчук знов згадує, що одну ніч ночували у криворівнянського дяка,

одну в Яворові у газди Сметанюка, і що у шешорського віта Мачещака були кількома наворотами на гостині і ночували три рази. В Ясенові знали ся добре з опришками крім тих, що про них висше згадано, ще дві Марусині доньки, Явдоха й Анна (може сестри Марусяків), часто виходили в ліси до опришків і часом приймали їх гостинно у себе.

Де опришків не витали і не запрошували на гостину, там вони брали собі, що було треба, на силу, або посилали одного з межі себе і до громади і до двора — і зараз накладали їм столи і викочували бочки з усякими напитками. Так н. пр. коли вони раз, після нападу на Болехів, ішли з Ясенова через Криворівню, то взяли собі там три цапи, порізали їх у лісі, спекли і ззіли, а иншим разом, як ішли попри Пістинь і під містом попасали, наказали громаді і тамошньому дворови, аби їм повиносили їсти й пити, і коли так зроблено, попоївши і напивши ся, пішли собі супокійно далі. Зайшовши в Шешори, запросили ся самі в гостину до тамошнього пана, а що то не були переливки, вчинив ся пан, що їм радий, прийняв їх і погостив на обіді, ба й дав вечеряти. Не хотів лишити ся позаду і тамошній атаман, подумав собі, що й він варт мати у себе таких гостей, що їх честував так щиро і щедро сам пан у дворі. Після тої гостини зайшли гільтаї в Соколівку, де місцевий священик рад-не-рад муcїв їм винести барилку горівки і кілька бохонців хліба, після чого частина їх розложила ся в его саді, але без его відома, на нічлїг, тим часом як инші пішли ночувати до газди Берка. Власне тої ночі — як опісля ще згадаємо — напали на них жовніри, але, на щастє опришків, побудила їх на часок перед тим Берчиха і перестерегла, коли вже небезпечність була дуже велика. При тім нападі жовнірів погибли два опришки. Але некрасно віддячили ся „чорні хлопці“ священикови за почестунок. Переходячи потім через Соколівку до Косова, взяли его, на приказ Пістолетника, силоміцю з собою, так що — як записано в протоколї признань Зеленчука на муках — „kapłan Sokołowski przez Pistoletnika wzięty z nami... nocował, pił y iadł, a potym nazajutrz tenże kapłan był przymuszony od tychże, aby szedł do Kosowa y казал, aby im na Zamezysko stare nieść ieść y pić z Miasta Kossowa, grożąc mu śmiercią his formalibus: iak tego nie uczynisz, więcej po świecie chodźć nie będziesz y tak kapłan po-

szedłszy do Kossowa, już do nas nie powracał". Як то стало ся, що соколівський съвященник мав бути парламентарем опришків, пояснює Головчук на добровільних конфессатах так, що Пістолетник із коршми „posłał po Popa Sokołowskiego, który Pop z Popadą skrył się przed opryszkami w Burzanach, tam go potem znaszędłszy kupą bili y mordowali do woli i przyprowadzili go do karczmy, ztamtąd go przymusili, aby poszedł do Kossowa z Perswazyą, aby ieść i pić wysłano dla nich na górę nad Kossow" — тай додає, що „Pop ten nie powrocil nazad do Opryszkow, ale się został w Mieście, a Opryszki powrocili do Pistyni, gdzie im dano obwarzankow y Gorzałki“.

Жиди-арендарі вмiли вже і тоді хiснувати не лише з незнайства і темноти християн, але і з їх гріхів і диких злочинів. Уся добич опришків, — правда, що в ті часи добута майже виключно з жидівських скринь, — вертала ся за горівку, мід і пиво назад у глибокі кишені жидівських халатів. Де лиш опришки попасали або ночували, хоч би в глибоких, темних лісах, являли ся вже й жидки з напитками та продавали свою отрую за добрі гроші. Головчук признав ся на добровільних конфессатах, що арендар із Брустур виносив опришкам у ліс горівку два рази і продавав; так само виносив їм яворівський арендар Лахманюк ¹⁾ мід і горівку три рази; жид із Шешор і жид із Криворівні виходили до них з горівкою і пивом, а за їх слідом пішов Василь Попадюків із Жаба і приносив для опришків горівку до хати Теклійчука в Ясенів, коли там гостили після нападу на Болехів.

Що власти своєю крайньою безсильністю і нечуваною нездарністю в високій мірі причиняли ся до розвитку гiльтайства, доказують найкрасше деякі подробиці з життя-буття тодішніх опришків, подані до протоколів Головчуком і Зеленчуком.

Після кожного більшого розбою, коли опришки вертали ся домів, у Ясенів, виходила їм на зустріч майже вся громада — газди, хлопці, молодиці і дівчата, гуляли з ними на їх таборисках, запивали ся разом з ними до непамяти, відтак

¹⁾ Бачить ся — Lachmann.

приводили в село, і тут ішло вже дике гуляње і п'ятика цілий тиждень, або й довше. Чому-ж власти, що повинні були знати се, не перевідували ся, коли вертали ся опришки до дому і не за сачили їх усіх у купі з тими громадянами, що їх ховали, приймали і переховували у себе їх добич? Чи-ж не муєли опришки брати на глум тих острих гетманських універсалів, де грозило ся, що і гільтаї і цілі громади, що хоронити-муть їх і давати їм поживу, будуть витяті в пень, коли ніхто й не думав сповняти тих універсалів? На доказ, що гулятики, забави і танці відбували ся не раз або два, але майже правильно після кожного більшого розбою, що на них завше сходили ся цілі товпи народу, а місцем, де їх заводили, не завше були ліси та полонини, але часом такі хати ясенівських газдів, могли би ми навести множество місць із протоколів, але що вони всі потверджують тоті самі або подібні факти, то наведемо до-слова лише кілька, і то таких, що відносять ся до участі жінок у тих гулянках. Головчук н. пр. признав на добровільних конфессатах, що „bawili Ludzie rozni osobliwie Białogłowy u nich, to jest Opryszkow dla picia gorzałki y nosili im ieść“ — а в признанях Зеленчука читаємо в однім місці: „Niewiasty z Jasinowa bywali u nas w Polu y Lasach y z nami przez Dwie Niedziele pili iedli Tancowali a my też wzaiemnie u nich bywali, tudziez u Tekleyczuka y u Boyczukowey Chalupie bywali w Jasinowie“ — а в другім місці: „Chłopi poddani Jasinowscy z Trunkami swemi chodzili do nas piiali y nocowali z nami żanki ich ledwo nie wszystkie“. Що-до любощів, то звісно, що вже з давен-давна Венери любили перестрілювати ся оченятами з аби-яким Марсом, тож річ природна, що і красавиця Гуцулка, хоч може не завжди похожа на олімпійську богиню, радо кидала очком на вдатного Черногорця, здорового ледівника з соколиним оком, чорним вусиком і чорною, завітчаною кресанею поверх чорних, буйних кучериків. За-для єго сьміливости, дикої, сильної вдачі та байдужности до життя, з якою він завше готовий був на смерть від руки ката, липли до опришка і гуцульські дівчата і молодиці. Головчук наводить навіть імена трьох ясенівських молодиць, що їх серця рвали ся до чорнобрових черногорських пустів: Анна, Марусина донька, любила ся з опрашком Кручуком, Полагна Срібнарчина на пістолет присягала, що буде любити Дмитра Ко-

вальчукового, а Явдоха, Пікуличина донька, щебетала, коли лише можна було, сам-на-сам із Марком Кочерганюком, а звісно, що *solus cum sola no solent orare Pater noster*. Усі три пари, — каже Головчук — сходилися потайком у лісах, бо там відшукували тоті молодниці своїх любасів, а знов опришки часом „и *Molodyc w Domach przebywały*“. Весело жили тоді опришки; пив і гуляв кождий, мов-би мав уже завтра повіснути. Солодко йшов їм день за днем, плила нічка за нічкою, згадка про ту розкіш стискала серце Зеленчука навіть ще тоді, коли перед суднями вже послідний раз здавав справу з гуляня свого.

Чорногірський гуцул, газда, був по своїй вдачі сином природи, диким завадякою син его, що пішов в опришки, а найдикшим ставав такий гільтай, коли ему сивуха закрутила мозок. Досить було, аби один одного, чи то тверезий чи паний, втернив яким згідним словом, аби яким чином вразив честь другого товариша, або его любки, — а вже сподіяла ся страшна пригода. Той, що почув кривду від товариша, зараз хапав за топорець або за пістолет і клав противника на місці трупом. Михайла Полячка вбив у Ясенові якийсь Юрко Срібний, що навіть не був опришком; Івана Корбула, родом Волоха, вбив у Яворові за щось Василь Повідчук із Косова; Гриня Кручука, любаса Анни, Марусиної доньки, стяв мечем у Ясенові Василь Марусяк, може брат его любаски; Семена Мінтерича, родом з угорського боку, вбив также в Ясенові Іван Гаврильчук, зять Андріїв Цвїленчуків, і то его відтягу голову принесли до Косова, де єї бачив на власні очі Кривнюк; Василь Попівчук погиб у Путилові від Івана Доленчука, а Іван Горпиняк убив ся сам случайно в Криворівні у єлюсара, коли поправляв собі стрільбу. За 8-9-тижневий час і на яких 30 людей тільки вбивств трохи за багато! Головчук оповідав окрім того, що якийсь газда Гринь Шляхтюк підседав на Пістолетника, аби его вбити. Се не вдало ся ему, противно, сам потерпів від пімсти завзятих опришків. Вони зайшли раз цілою равтою до яворівської коршми і застали там Шляхтюка — він сидів за столом і запивав ся. Пістолетник, побачивши его, закипів зі злости, дав знак Мінтеричеви, що ще тоді жив,

і той ухопив пістолет і кулькою розчерепив Шляхтюкови голову ¹⁾).

Хронологічний порядок, в яким компанія ходила грабити та розбивати, зовсім годі означити з причин повисше сказаних, бо лише що котрий з обох обжалуваних став оповідати, куди ходило товариство день за днем і тиждень за тижнем, зараз переривали єму оповіданє вищими, дуже часто маловажними запитами і змушували переривати почате. Лише про напад на Болехів і про похід туди й назад маємо досить докладні вісти.

До часу з перед нападу на Болехів відносить ся, на скілько можна здогадати ся з зуставлення признань, отсе оповіданє Зеленчука, списане яко відповідь на той самий запит, на котрий він розказав, при якій нагоді єго Бойчук, подибавши за Брустурами, узяв до своєї компанії. „Втягнувши мене до компанії, — каже Зеленчук безпосередно після того, — взяли мене з собою до місточка Яблонова. Тут пмив Бойчук якогось жида Мортка, взяв єго з власної хати і віддав у руки Іванови Жупникови, аби єго вивів і осадив на викуп. Яблонівські жиди зложили на него сто битих талярів, вислали гроші до Космача, де жидок сидів під замком, і вкупили єго, після чого ми пішли в Шешори і повернули до ватамана. Той погостив нас, дав нам їсти й пити, а відти зайшли ми в Соколівку до Петра Берка, де знов гостили ся і переночували. Від Берка з Соколівки зайшли ми вже просто до Ясенова, до Василя Теклійчука і там забавляли ся цілий тиждень і зложили всю добич, що зрабували були в Яблонові, як н. пр. віск, цину і т. и., а гроші, що кождий з нас мав у чересї, прошили ми всі до остатнього тинфа. З тих сто талярів, що яблонівські жиди зложили були на викуп Мортка, дістав був кождий товариш із рук Бойчука, яко рівний пай, по три таляри. З Ясе-

¹⁾ Чи Головчук подав правдиву причину, за-для котрої Пістолетник казав убити Шляхтюка, сумніваємо ся дуже, бо тяжко допустити, аби хтось відважив ся був підсідати на опришка, і то на такого відважного, як Пістолетник, що до того ніколи не ходив сам, лише все з великою равтою. Може швидше шукати причини в тім, що, по признаню Варцаби, вбив був Шляхтюк єго товариша Берчука з 1754 р., а Пістолетник виступив тепер яко местник Берчукової родини, так дуже звязаної з розбишацькими равтами.

нова рушили ми в Чорні гори, а з Чорних гір у Болехів. Саме тоді, як ми вибирали ся в той похід, пристали до нас іще два Козаки, то нас було всіх трицять і три“.

Прийшло літо. Кінець червня — найдовший день у році. Сонце робило найдовший круг на небі, над овидом стояло повних 16 годин. Навіть нічка, так дуже коротка, не годна залягти землиці грубою темрявою, бо сонічко літне не тоне глибоко, і світляною смугою, що єї мече по-над виднокруг, почавши від літнього заходу до літнього сходу, перебиває нічну пітьму і озарює небо, коли воно безхмарне. Се настала пора до далеких походів, тепер прийшли жнива для гільтаїв.

Бойчук порадив ся зі своєю старшиною. Стала йти рада на Болехів, коли рава пристане. Бойчук скликав усю компанію.

Ой ви хлопці, ви молодці,
Ой сходіть ся Черногорці!
Будем раду сполом мати,
Де підемо рабувати:
Ци Болехів, ци Долину?
Коль Болехів розбивати —
Срібло, злото розсівати,
Мід, горівку розливати.
Ой ви хлопці, ви молодці,
Підемо всі враз у гості...
Уставайте всі раненько,
Убирайте ся борзенько
У постолі шкіряні,
У волоки шовкові¹⁾

„Підемо на Болехів! Веди, капітане!“ — крикнули товариші.

Вони приготували ся. Взяли з собою поживу, і то чимало, бо покладали йти не на села, але найвисшими полони-

¹⁾ Сю співанку помістив К. В. Войціцкий у II-ім томі своєї книжки „Stare gawędy i obrazy“, виданої в Варшаві 1840 р. Дотична розвідка під заголовком „Nucyły“ знаходиться на ст. 119—168. Вона відносить ся не до Бойчука, котрого автор зовсім не знав, а до Довбушука. Є там далі бесіда про Дзвінку і про нещасливу пригоду Довбушука в хаті Дзвінки, але початок

нами, горами, зворами, лісами, аби їх ніхто дорогою не бачив, аби не надібати ні одного чоловіка, бо піде чутка, засядуть де-небудь жовніри або смоляки, і відотнуть відворотну дорогу... Отже, бачить ся, за ними везли навючені коні хліб, бербениці сира, барилки горівки, амоніцію, тютюн. Всі бачили, що все товариство збирає ся десь далеко, але ніхто не знав і не догадував ся, куди. Обовязано кожного до найбільшої тайни, бо від того залежала вдача або невдача походу; навіть самому Теклійчукови, — коли можна здавати ся на признання обох обжалуваних, — не зрадили сеї тайни.

Рушило трицять і три молодці: 1) Іван Бойчук з Ясенова яко ватаг (Herszt і Rгупсурал); 2) Семен Бущук із Криворівні, званий Пістолетником; 3) Гринь (або Грицар) Кручук із Ясенова; 4) Іван Жупник із Долішнього Березова (з Гнилиці-Банї коло банї Свірської, що належала або до Текучі, або до Березова, або до Стопчатова); 5) Іван

наведеної вище сьпіванки оснований на переказі про напад Бойчука на Долину і Болехів. Сам Довбущук ніколи не ходив у такі далекі сторони і нема ні найменшого сліду, аби коли думав нападати на Болехів. Але Довбущук занув у народних переказах таке видне місце, ставши любим героєм народних пісень і перебувши щасливо в думках пізнійших поколінь апофеозу, вплив ся мов поліп так дуже в серце Гуцула, що в переказах підгірського народу Довбущукowi не було ніщо неможливе і всі подвиги розбишаків, навіть у пізнійші, після Довбущукowi часи, коли лише вони вдавали ся, народні сьпіванки й перекази приписували ему, Довбущукowi. Через те і Бойчук исчез із памяти руського народу і его напад на Болехів те-ж приписано Довбущукowi. Правда, Бойчук був щасливим, але все лише брігантом, Довбущук же став у народній поезії героєм, гуцульським Гераклесом. Витворило ся се навіть не в довгім часі, бо межі ватажкованем Бойчука і часом, коли Войціцкий збирав пісні, минуло ледви 80 років. Критично розслідити і розібрати призьбраний материал про опришків — Войціцкий зовсім не вмів. Так н. пр. він вірить твердо в те що Довбущук велів сам, ще за життя, витесати за Косовом на одній скалі хрест із руською написею та що пісню „Ой по під гай зелененький“ зложив сам, і то тоді, коли вцілений кулькою Дзвінки, кінчив життя. Сам Довбущук, — каже Войціцкий — зложив сю пісню і голос під неї та вигравши й висьпівавши єї, вмєр. Про Бойчука Войціцкий не знає нічого, і здавши ся на више згадану пісню і на затемнений та баламутний переказ, що задержав ся і до нині в Болехові, каже: „Dobosz napadł w czasie Kiermaszu na Bolechów i źluril“. Як низше згадаємо, Бойчук напав на Болехів, справді в ярмарочний день („Кєрмаш“ = Kirchmesse), а ярмарки відбували ся звичайно в дні церковних празників даної місцевости.

Корбул із угорського Ясеня. Сих п'ятох називає Головчук на добровільних конфесатах ватажками чи старшими (в протоколі написано „Rguncypali“) і каже, що при розділі добичі вони брали собі більше, як інші. Далі належали до товариства: 6) Гнат Мінгерич із Річки, ясенівського присілка; 7) Дмитро Ковальчук із Ясенова; 8) Гринь Дірчилюк із Жабя; 9) Федір, Фургачів зять, також з Жабя; 10) Гарасим Мощук із Жабя-Слупейки; 11) Івась Бойчук із Космача; 12) Андрій Вихрестюк (Wykrzciak)¹⁾ родом із Рожнова, а служив у Річці, на силу до компанії Пістолетником узятий²⁾; 13) Іван Горпиняк із волоського Довгополя; 14) Василь Попович (або Попівчук) також з того Довгополя; 15) Іван Кіндрак із тої-ж місцевости; 16) Марко Кочерганюк із Устерік, як каже Зеленчук, „młody człek, ma tam Оуса у Matkę“, тим часом як Головчук каже, мов би то він був родом із Довгополя; 17) Іван Івюк із Путилова (по Зеленчуку) або з Довгополя (по Головчуку); 18) Михайло Польчик, приплентав ся в гори десь із-за Дністра, „з піль“, се є з долів, і тому названий Польком або Польчиком³⁾; правдивого єго прізвища не знав ані один, ані другий обжалувавий; 19) Олекса Дяк, як стоїть у протоколах „вандрівний“, те-ж не знати як називає ся і відки родом; він був письменний і писав опришкам листи, коли котрому було треба; 20) Федір Циганчук Скрипка, так само незвісний як попередний „вандрівний Дяк“; сей грав дрібонько, коли товариство хотіло погуляти, і рвав серце жалісними голосами руської або волоської думки, коли товариші серед походів на відпочивку в дикій лісовій пустині забажали подумати та потужити; 21) Василь Ясінський (з угор-

¹⁾ Мабуть „Виретюк, Виретюк“. — Ред.

²⁾ Зеленчук твердить на обох конфесатах однаково, що Андрій Вихрестюк був родом із Рожнова, і видно знав ся з ним близше, бо подає і тогу вість, що колись служив у Річці. Головчук знов каже оба рази, що Андрій родив ся в Соколиці, але на корпоральних конфесатах не подає навіть єго прізвища. Ми пішли за Зеленчуком.

³⁾ Значить, потверджує ся те, що ми казали в горі про се прізвище, а то, що єго треба писати Польик, а не Полик, як пише ще й тепер пок. Целевич. — Ред.

ського Ясеня); 22) Стефан Зеленчук, родом із Бабчого і 23) Олекса Головчук із Космача (оба поставлені перед суд казали до протоколів, з котрих ми черпаємо дотичний матеріал до сеї розвідки), далі чотири Козаки, се є: 24) Василь, 25) Андрусь, 26) Гринь і 26) Іван або Олекса, якісь заволоки з далеких сторін. Анї один, анї другий обжалуваний не знав, відки вони приплентали ся в гори і пристали до опришків, звісно їм було лише, що прибукали ся з далеких сторін, може аж з Поділя, або з України, де тоді розростало ся подібне гільтайство під іменем „гайдамацтва“. Тисячі гайдамаків вішано, стинано, або вбивано живцем на палі; котрому вдало ся, тікав у світ, і може сї чотири забігли аж у гори, де їх Бойчук узяв до компанії під загальним іменем Козаків. Два з них, Василь і Андрусь, пристали до компанії аж у Стопчатові під Яблоновом, саме перед походом на Болахів; інші два пристали були до товариства вже давнїйше¹⁾; 28) Василь Бойко з угорського Ясеня; 29) Олекса Ткач або зі Стопчатова або з Жабя або з Ясенова; 30) Василь Волошинець незвісно відки родом; 31) Лупул Волошинець з Угорщини, але не той самий, що попе-

¹⁾ Раз уже нами наведений панеґірик Бзуїтїв, напечатаний орденом у Львові 1751 р. в честь памяти помершого в тім році каштеляна краківського і великого гетмана коронного, Іосифа Потоцького, станіславівського, немирівського і збарзького дідича, величає его за неможлиму лютість, з якою казав убивати „збутоване хлопство“ і накликає на сьвідків могили:

„Wy, coście gęsto pod Niemirowem
Już w okolicy pod Konstantynowem
Smutną step cały postawą okryły,
Zeznajcie o tem śmiertelne mogiły
Jak wiele tamten plac dotąd nie suchy
Opił się niegdyś buntowniczej juchy,
Gdy mściwą ręką i hartownej stali
Piorunem Józef tysiącami wali
Zhukane chłopstwo...“

Так само поступали собі й наступники Іосифа Потоцького. Ні одна сторуна, ні друга, коли брали верх, — ні гайдамаки ні власти не знали помилювання. То й не було би чудом, як би був один і другий гайдамака з якої розгромленої равти ратував жите втечею в гори та тут проміняв гайдамацький ніж на опришківський топорець.

редний, бо Зеленчук наводить в тім самім списі обох окремо; 32) Гринь з Путилова на Волощині і 33) Олекса з Соколівки, про котрого те-ж не знати нічого ближшого¹⁾.

¹⁾ Списів з поіменним наводом опришків маємо чотири, а то два в протоколі Зеленчука, один на конфесатах добровільних і другий на корпоральних, і такі самі два в протоколах Головчука. При укладі висше наведеного ряду імен мали ми трохи клопоту, раз тому, що Зеленчук наперед каже, що всіх товаришів походу на Болехів було 33, тим часом як Головчук подає на добровільних конфесатах число їх на 29, але при тім додає, що тільки було їх у Стопчатові, заки ще пішли на Болехів. Не виключена й тут можливість, що число се зараз у слідуючі дні побільшило ся. Головчук, вичисляючи товаришів по імені, наводить їх справді 29, але сам зараз після того заприймає, що три з них не йшли з компанією на Болехів, а лишили ся в Ясенові і ховали ся коло Бойчукової хати, значить, членів походу було би, по нему, справді лише 26. На конфесатах корпоральних подає Головчук уже просто се число, се в 26, але, бачить ся, під впливом болю баламутно, бо по части інших як уперед, — деяких наводить лише по імені хрестім без прізвища або з иншим місцем приналежности, часом подає якісь нові ймена, а інших, про котрих певно знаємо, що були в поході на Болехів, пропускає, — н. пр. не згадує навіть самого Зеленчука, котрий з ним разом стояв перед судом, тай сам признає ся, і котрого в першій своїй списі Головчук був навів. Ми придержуємо ся числа 33, бо Зеленчук виразно сказав: *Opryszaków znajdowało się w Boleszowie Grzydziestu Trzech*. Коли їх, по Головчуку, було в Стопчатові лише 26 чи 29, то, як сказано, допустити треба, що їх числоросло в слідуючі дні до 33, бо-ж н. пр. уже про двох Козаків, Василя й Андруся, знаємо з протоколів Зеленчука і Головчука, що пристали до равти чи в Яблонові, чи в Стопчатові перед самии походом. Число опришків, з причин зовсім природних, раз-у-раз зміняло ся, то більшало, то меншало, в міру, як одні до равти приставали, а другі єї покидали.

Головчук зі своїми признаннями що-до числа й імен учасників походу на Болехів робить на нас таке вражінє, мов-би аж в арешті приготовляючи ся до признань, пригадав собі і вивчив ся на память всіх імен своїх товаришів, та не знаючи з гори їх числа, начислив по памяти 26 імен, а потім і перед судом таке число подав за повне. За тим говорить і те, що він раз подав число 29 — і справді начислив 26 опришків, що йшли на Болехів, і трох, що лишили ся були в Ясенові; — а другий раз на муках, стояв на числі 26, і навів, хоч правда баламутно, тільки-ж імен, — тим часом як Зеленчук оба рази, подаючи з гори число 33, так як би то знав на певно, не наводить того повного числа імен, але вичисляє раз 29, а другий раз лише 28, оба рази з увагою: *inszych nie pamiętam*. Отже через те ми стоїмо на числі 33, що подає Зеленчук.

Найпевнійші є тоті ймена, що є в усіх чотирох списках, або в трох і навіть у двох, і в такім разі певно в однім Головчуковім, а другім Зеленчу-

Окрім сих, належали до равти ще три опришки, котрі не йшли з компанією на Болехів, але лишили ся і перебували той час у Ясенові — як каже виразно й рішучо Головчук — і ховали ся коло Бойчукової хати, коли-ж товариші вернули ся з далекого походу, пристали знов до равти, а були то: 1) Федір із Ясенова, Бушуків (Пістолетників) шурин; 2) Гринь Повідач і 3) Михайло Слюсарчук, оба родом із Путилова.

Дві неділі без одного дня було товариство в дорозі; і переходило за весь той час лиш одним однісіньким селом, не знати котрим. Ішло воно найвищими збочами, понад села, понад зимівки та колиби гуцульські і бойківські, йшло стороною, де не чоловік чує ся володарем природи, але ведмідь, а під хмарами кружляв карпатський орел.

Хто відгадає нині, де опришки в поході своїм на Болехів ночували, де їм зоріло на ясний день, де їх захоплювала нічка за нічкою, де переходили в брід Прут, обі Бистриці, Свічу та інші більші ріки і їх притоки, і яке чувство зворушувало їх серця, коли пізно в вечір, як то в горах буває, заволокло ся небо чим раз темнішими хмарами та тяжка літня буря захопила і повитала товаришів тими громами і блискавками, що і найсьміливішого чоловіка з чистою в грудах совістю, що сховав ся під беспечний дах, перейме нечу-

ковім списі. Таких певних є в нашім вище наведнім списі 26. Менше певні тоті, що є в двох списках, але таких, що їх подав оба рази той самий обжалуваний, і таких маємо 4 імена, се є під чч. 20, 29 і 30, подані оба рази лише Зеленчуком, але лише ним, під ч. 28 подане теж два рази, але лише Головчуком, — а вже зовсім хитко й непевно стоять остатні три імена, се є чч. 31, 32 і 33, бо всі три є лише в однім списі, і то імя під ч. 31 у протоколі Зеленчуковім, списанім на муках, а під чч. 32 і 33 в такім самім протоколі Головчуковім.

Навіть що-до імен, поданих нами вище за зовсім певні, може бути декуди сумнів і міг би пасти на нас де в чім докір довільної комбінації, н. пр. що до Гарасима Мощука, поданого під ч. 10; Зеленчук згадує на добровільних конфесатах Гарасима з Жабя, а на муках мовчить про него; Головчук знов подає раз Гарасима Мощука зі Слупейки пізєй Zabiego leżącего, а другий раз згадує лише про якогось Гарасима з Волоцини. Опришок під ч. 9 є лише раз у протоколі Зеленчука під іменем Федір Фурґачів зять із Жабя, і так само раз у протоколі Головчуковім під іменем Федора з Жабя, — ми-ж думаємо, що в обох місцях бесіда про того самого опришка.

ваною і неописаною тривоگوю, — а не то „чорного хлопця“, що чорну свою душу винен чортови, а шию катови. В темній смеречинї або під урвистими склезями над глибоким звором, де в миг ока зашумїла блистриця сирової води, може пересидїти товариш не одну таку бурю, а коли громовиця перейшла, хмари продерли ся і сонїчко, що викотило ся із-за високих верхів, знов озолотило і полонини і темні лїси, що перестали вже адським шумом і гуком гудїти і в нїмотї задрїмали, — тоді вертала ся відвага і роз'яснювали ся лица хлопцїв, товариство роскладало ватру, честувало ся мерендьюю та заточувало барилку горівки. Роспливали ся вже остатнї тумани на синїм небї, щезав і смуток із серця опришка; ледви ще долїтав глухий гук далеких громів і ледви-ледви звенїли остатнї голоси „дзвонів коломиєських“ в душі гїльтая. За темним підсонняком посипали ся з дροжачого галузя рясні каплї дощу і перед очима опришків виринали знов рої розкішних гадок про веселе гуляне на ясенївських полонинах, про любе щибетанє, про повні череси і про... волю без міри і границї. Під охоту втяв Циганчук веселої шумки, засьпївав один, другий, десятий, той про любку а той ще про ката і „дзвони в Коломиї“ — тай бери єго чорт у таку хвилю, і ката і Коломию, коли серце аж переливає ся веселїстю і вся верховина аж ходить від веселих сьпїванок. Не побояв би ся опришок у таку хвилю нї ведмеда, нї смоляків, нї навіть грому, бо — раз мати родила! Забув уже і про чужу кров, що закипіла на єго руках, не тямить уже, що від Капфтолія до Тарпейської скали лиш один крок, бо манить єго повна, дика а солодка й гуляща воля, лехке неробуче житє та надїя на білі талярики і червоні дукачі, манить у глибоку безодню, мов тая Русалочка красного ледїника-рибалку. Лиш один з помїж усїх не гуляв, не сьпївав, а се був капїтан. Єму не яло ся віддавати ся тїй скаженїй веселости, єго голову морочила гадка, чи приведе він хлопцїв назад у рїднї Чорнї гори, чи добуде цвїт папироти в Купайлову нїч?

В саму нїч Купайлову з 5-го на 6-го липня¹⁾ о годинї 2-їй по півночи вдарив ватаг на чолї своєї компанїї на Бо-

¹⁾ Сьвято Івана Хрестителя падало минулого столїтя на день 5-ого н. ст. липня.

лехів, і то на вулицю, де сиділи найбогатші жиди, і став рабувати жидівські склепи. Одні жиди позамикали ся в склепах, але опришки розторожили і порозбивали двері; інші ставили опір і боронили ся, та не вийшло їм се в добро: опришки дали вогню, повалили ся на вулицю трупи, тяжко ранені і вмираючі, дим наповнив повітря і вулицею потекла жидівська кров.

Про той напад подає нам найбогатшу вість лист новгородського стольника, Михайла Дешерта, писаний зо Стрия до М. Цешковського таки того самого дня, се є 6 липня, значить під сьвіжим вражінєм тої несподіваної і такої страшної події. Через те даємо его до-словно¹⁾:

„Przybywszy do Stryja, — пише Дешерт, — okropną z Bolechowa znajduję wiadomość, że tam na dniu dzisiejszym (6-go липня) o godzinie 2 po północy wpadło do miasta jeszcze podczas jarmarku tam byłego trzydziestu górali opryszków. Z nich sześciu na warcie stanęło, reszta do domów, żydowskich na rabunek wzięła się, a w domach drzwi i okna powycinawszy co było pieniędzy towarów fantów zabrali, nieprzypuszczając mieszkańcom obojga płci, z których jednych na miejscu zabijali drugich horrendo porąbali i pokaleczyli trzecich zapaliwszy największą przez bogatszych żydów zamieszkałą pierzeję w tymże popalili ogniu. Ci tylko zachowali się którzy w murowanych sklepach się pozamykali, lecz i tych gdy dobywano, oblężeni, okupując się, pieniądze hultajstwu wyrzucać musieli. Jeden z takowych, co się w sklepie okrył i siedział, Lachman arendarz żup lisowieckich, przybył tu do Stryja, powiadając, że ze strachu 1800 tynfów wyrzucić okienkiem musiał. Miarkują, że w gotowiznie zabrano pieniędzy ad minimum 40.000 — u jednego żyda razem kasę żup bolechowskich 12.000 wynoszącą zagarnęli u innych po dwa lub trzy tysiące i więcej powydzierali. Zabitych i spalonych obojej płci leży osób dziedziescia, poranionych i skaleczonych toporkami ad numerum niewiadomo, niemało jednak takich być musi gdyż po wszystkich cyrulików tu do miasta (се є до Стрия)

¹⁾ Див. Gazeta Lwowska за 1875 р. з 11-ого грудня, пр. 283, в новинах. — О. Петрушевич передрукував се в „Сводной лѣтописи“ (1700—1772) під р. 1759, ст. 210—211.

posłano. Strach tedy niemały i na tutejszych (се є стрийських) padł obywateli, gdyż to hultajstwo do tej przyszło zuchwałości, że nietajnie w dzień posyłają sobie do miast i wsi po żywność i chleby, którym ubogi lud ze strachu i bojaźni daje i wysyła. Do JO. p. podkomorzego dzisiejszą piszą pocztą, ażeby sokalskie praesidium tu disponować kazał.“

З наших протоколів маємо про самий напад мало подробиць.

„Шістьох нас, — каже Головчук, — стало на варті, всі інші розбивали склепи та забирали гроші і всяку крамщину. Коли се вцілів Бойчука якийсь жид зі склепу, де був замкнув ся, і ранив єго в бік. „Паліть хлопці!“ — крикнув Бойчук. „Паліть місто!“ — повторили інші, як Пістолетник, Жупник і Василь Волошин. В миг ока покидали по-під хати всякі скрині, ріжні паки з крамщиною і таке інше, привнесли головні і зараз підпалили. Пішла з димом зараз уся вулиця, а з нею все місто. Ми-ж позбирали зрабовані річі в тлумакі, вийшли з міста на торговицю, взяли в ярмарочних людей 24 коні, наклали на них добич і втекли. Одну часть тих коней відбила потім погоня, що кинула ся за нами. Людей убили ми там троє, і то двох жидів і одну жидівку¹⁾.“

Нарабовані гроші розпаювала межі товаришів старшина, се є Бойчук, Пістолетник, Кручук, Жупник і Корбул, але собі, — як виразно каже Головчук — узяли більше, іншим дали менше, але не знати, чи всім іншим дали справді однакову квоту, чи кожного обділили инакше, по єго заслугам. Загальної суми готового гроша, нарабованого в Болахові, не вміли подати оба обжалувані; в трьох протоколах читаємо, що кожний товариш одержав по 10 битих талярів, а в четвертім,

1) Зеленчук згадує в протоколі з добровільних конфесат, що погибли два жиди, а в другім протоколі нема про вбитих ніякої згадки. Головчук знов каже в обох протоколах, що бачив убитих двох жидів і одну жидівку. В протоколі з добровільних конфесат сказав він, що одного жиди вбив Пістолетник, а другого жиди і жидівку застрілив Василь Козак, — а в протоколі списанім на муках, твердить уже так, що одного жиди вбив Пістолетник, другого Гринь Дірчилюк, а жидівку Марко Кочерганюк, і додає вкінці, що більше вбитих не бачив. Безперечно впало жидів більше, як три, окрім ранених, але ми думаємо, що число 20, яке подано Дешертови, є грубо побільшене.

Головчуковим, на добровільних конфесатах, записано, що при паю кожний товариш одержав на руку 50 талярів¹⁾. В добичі взяли опришки з собою крім грошей в сріблї й золотї і крім коралїв з дукачами та перел, ще отєї річи: кілька поставів сукна в ріжних красках на „убране“ (шаравари), три кармазинові бекеші, одну жидівську шлюбну сорочку, дві юбки, одну зелену, другу червону, два шовкові пояси і десять вовняних, червоних, повний бурдюг ломаного хлїба, пару білих пістолет, дві рушницї, торбу заповочи або волїчки²⁾, цїлий кружок воску і ще два кусники, шість перстенїв („alias Sygnety“) здертих із жидїв, окрім того багато обручок, малих перстенїв, наперстків і иншої дрібної крамщини, дві штуки рубків або рантухів, кільканацять складаних ножїв, мішок шроту, дві барилки пороху, шість великих цинових фляшок і два кавалки олова тай множество инших фантів. Ланцухів зо щирого золота взяли два: один з них допав ся Корбулови з Угорщини (z Zager = із-за гір), другий Жупникови, що его потім дав своїй жінцї.

За містом, у полі, в якійсь коршмі стали опришки попасом, живили ся жидівським хлїбом зо сметаною і горівкою, і тут попадавали межи себе добич. Зеленчук сказав, що він одержав у паю кілька ліктїв сукна на „убране“.

Відси опришки йшли назад до дому вже не горами, лісами і полонинами, але Підгірем, битими гостинцями через села і місточка.

Память про напад Бойчукової компанії на Болехів переховала ся там-же в переказах по нинїшній день, але вже невірно і баламутно, бо по переказу списаному на місцї, мав той напад зробити не Бойчук, але Довбушук, і не на св. Івана Хрестителя, а в день ярмарочний, на Петра і Павла, отже в тиждень пізнійше³⁾. „При тїм нападі, — розказують нинї

¹⁾ Сума 40.000 зол. польських, подана в листї Дешерта, те-ж грубо побільшена; в такім разї, одержав би був кожний в паю по 160—170 зол. п. Пай 10 талярїв вказує на суму 2400 зол. польських.

²⁾ Мабуть має бути: „заповочи і волїчки“; сї два слова не одно — заповоч — крамські крашені нитки бавовняні, волїчка — вовняні. — *Ред.*

³⁾ В трьох судових книгах, котрі зберігають ся в архівї міста Болехова, і котрі ми мали нагоду переглянути, нема зовсїм нічого, що відносилось би до сеї подїї. Впов. панї Наталїя Кобринська, — котрій ми за¹ се щиро

в Болехові, — казав (Бойчук-) Довбуш підпалити місто, але воно погоріло лише по церков, бо ватажко сказав, що „лиш доти“, се є по церков має горіти. Деякі старі болехівські люде памятають з лїт дїточих одну стару бабусю, що мала бути наочним сьвідком того нападу, і показують хату, в котрій сидїла. Кажуть, що буде тому поверх 60 років, як бабуся умерла, а було їй тоді зо 70 років. Підчас нападу один жид Нахман (Lachmann?) із пивницї, де тепер пропїнація, мав стрїлити до (Бойчука-)Довбуша гузиком і зранив его в ногу. Одна старенька жінка розповідала, що церква не згорїла тому, бо (Бойчук-)Довбуш обковтав ві тричі топїрцем“.

Про поворот опришків із Болехова до дому Головчук оповїдає так :

„Із коршми при гостинцї, де ми після нападу на Болехів відпочивали і покрїпляли ся горівкою і хлїбом зо сметаною, вертали ся ми домів дорогою до Маняви, що належить до дїбр іновроцлавського вєводи. Тут узяли ми жидови з під постелї 50 тинфїв, обдерли панського пахолка з „барви“, стягнули з него старий суконний кафтаник, а з коня кульбаку з ольстрами, набрали на дорогу горівки, кїлько кождий хотїв, і пішли під Ски т¹⁾. Побачивши таких богомїльцїв, узброєних від нїг до голови, і знаючи, що з опришками не переливки, тай що вони не прийшли за благословенєм, черцї вийшли з монастиря і винесли „чорним хлопцям“ горівки, пива, меду і просфор, а опришки віддячили ся їм і дали „на боже“. Відси, не повертаючи до монастиря, пішла компанія спокїйно далї через Пнїве і Стримбу, де в якїсь „будї“ взяли

дягуємо, — звїдувала ся: чи нема якого дотичного історичного материялу в місцевїй церкві, або костелї, але і там не знайшло ся нічого. Через те збогатила панї Н. Кобринська нашї вїсти про той напад лише переказами, котрі роздобула з уст людеї таки в місцї, списала і нам зволила прислати з увагою, що там про Бойчука „ніхто ніщо не знає, а всі верзїї про напади опришків відносять ся до Довбущука, бо домінуюча в колишній організації опришків постать Довбуша абсорбує в памяти народу всі инші“.

¹⁾ Зеленчук не говорив нічого про поворот із-під Болехова, бо его про те не питали, так як і Головчука, але і Зеленчук втякнув про Маняву і вичислав тогу саму забрану в жида добич, що і его товариш Головчук, лише грошеву квоту подає не на 50, а на 100 тинфїв, і то з додатком сївця „tylko“.

барилку горівки, а відтак манівцями зайшли до Красного і до Ланчина. За Ланчином повернули до жида, що арендував баню. Жид, бачить ся, дуже втішив ся сердечними гостями, бо веселе товариство гостило ся в него і его коштом майже цілу добу — їли, пили, ба й гуляли, і знов пили тай танцювали, кілько стало сил, а відходячи, з дяки за так щедру гостину, взяли собі в него на памятку 50 битих талярів, дві рушницї і пару білих пістолет. Перебравши ся відти до Спаса, де собі в жида купили за гроші барилку горівки, дійшли через Пістинь до Шешор. У шешорськїм замку розбили панський склеп (пивницю), — бо жид-арендар у шешорсько-демянецькїй коршмі упередив уже був Бойчука, що в тїм склепі є всякі наптки, — добули собі добірного меду та вишняку і за ніч так угостили ся, що „lada kto by ich był pobil“. У ночі післав Пістолетник Мінґерича по атамана Мачецака. Той прийшов зараз до замку і взяв до себе на ніч Пістолетника, Мінґерича і Вихрестюка, инші-ж товариші переночували таки на замку. Рано гільтаї зробили ще поправини: зайшли ще раз у коршму, наїли ся й напили, відтак повернули попросити ся до атамана, що їх знов почестував горівкою, а потім вибравши ся в дорогу, зайшли в Соколівку. В Соколівцї подїлили ся. Пістолетник із Мінґеричем, Вихрестюком, Зеленчуком, Івасем із Космача, Корбулом і Полячком зайшли до свого давного і щирого приятеля Берка, а всі инші лишили ся і припочивали коло соколівського млина. Із Соколівки пішли в Яворів і власне тут на приказ Пістолетника Мінґерич убив з пістолета тамошнього атамана Шляхтюка, про що вже вище була згадка. Нарештї дійшли до Ясенова і розтаборили ся тут на довший відпочивок. Бойчук і Пістолетник зложили свою добич у коморі Василя Теклїйчука, инші в чотирох братів Марусяків, Василя, Якова, Максима і Петра, а инші, де хто знав і хотїв. За тим пішли бенкети, гулянки і пїятки, одна за одною, цілі два тижні. Опришки гостили цілу громаду, бо добич була богата, мов на гучне весіле сходили ся всі, старі й молодї, газди, газдинї й дівчата, ціле село гомонїло веселим гамором.

Головчук заявив виразно до обох протоколів, що після нападу на Болехів товариші не розійшли ся, але держали ся гурту та укладали плян нового, третього або четвертого біль-

шого нападу в тім році¹⁾. Того нападу, бачить ся, навіть не сповнено, бо погоня перешкодила, і вісти про него такі баламутні, що не можемо собі навіть витворити образу того нового підприємця.

Сей новий похід був звернений на Косів, і було в нім чомусь лише 18 опришків під проводом Пістолетника, бо сам Бойчук і інші лишили ся були в Ясенові. З Пістолетником рушили були на Косів: Мінгерич, Вихрестюк, Козак Василь, Корбул, Поляк, Повідач, Кочерганюк, Дмитро Ковальчуків, Василь Ясінський, Василь Бойко, Івась Космацький, Стефан Космацький, Олекса Головчук і Гринь Дірчилюк²⁾. До тих 15-тьох імен, поданих Головчуком, додаємо ще Зеленчука, бо він сам признав ся до участі. Були вони в Соколівці, відти пішли під Пістивь і попасали під містом (харч винесли їм з міста), перебрали ся потім у Шешори і їли та пили у тамошнього пана від рана до вечера, а відтак гостили ся ще у місцевого атамана, після чого вернули ся назад у Соколівку, де їм тамошній св'ященник виніс барилку горівки і кілька хлібів. Одні з них переночували в попівськїм садї, інші у Берка. Висланий опришками за харчем до Косова соколівський св'ященник, мусїв під грозьбою смерти послухати, але не вернув ся, і може то він спровадив на них погоню, бо під Косовом або, як стоїть у другому місці, під Яворовом напали на опришків жовніри, розгромили їх, двох убили, а решта розбігли ся по всіх усядах.

Розбите товариство збігло ся знов по більшій частинї знов у одну компанію в Ясенові, декотрий вернув ся домів, ситий добачі і гулящого житя. Але ті, що лишили ся при равті,

¹⁾ Можна приймати за річ певну, що оба обжалувані пристали до компанії коло половини червня, і ми вже вгорі розказали: 1) про напад на Яблонів, де взяли були, крім добачі, жида Мортка на викуп, і 2) про напад на Болехів. Може ще перед тим ударили були на Долину, але на певно не можемо сказати навіть того, чи се зроблено в тім році, чи ще в давнійших роках. Оба обжалувані заявили лише, що не належали ще тоді до равти, коли Бойчук напав був на Долину.

²⁾ Головчук подав отсих 15 імен. Межи тими товаришами подибуємо вже одного нового, якогось Стефана Космацького, бо Івась Космацький буде безперечно той самий, котрого ми вгорі подали під ч. 11, се е Іван Бойчук із Космача.

не важили ся ночувати в селі: Бойчук ночував з двома товаришами самотріть під стогом сїна в полі, Пістолетник, Дірчилюк, Василь Бойчук і Василь Ясінський сховали ся в хаті Василя Марусяка, два Козаки переночували, дізнавши ся про розгрім, першу ніч у Василя Теклійчука, а всі інші на горі в лісі.

Не инакше, лише вість про сьміливий напад опришків на Болехів і про грізний розріст розбшацтва збудила нарешті власти з тої апатії, з якою вони доси придвляли ся ему супокійно, аж поки не розбуяло ся воно по-над міру. Отже післали за опришками жовнірів, а ті, заки дійшли до Ясенова, подибали велику частину равти, бо аж 18 товаришів під проводом Пістолетника коло Косова і розбили їх. Розбите товариство розбігло ся, деякі опинили ся знов аж у ясенівських лісах, а деякі вернули ся домів і прицупнули, думаючи, що їх на ґрунті ніхто не потурбує. Погоня придбала Зеленчука в Космачі і взяла з собою, так само арештувала Варцабу, Кривнюка і Ткача. Про Головчука не знаємо, де его придбали й арештували; не знати й як присудили всіх тих п'ятох увязнених і обжалуваних¹⁾. Так само й Бойчук зі своєю равтою зовсім щезав з історії, нічого більше про него не чути. Оба товариші Бойчука признали нарешті ще те, що компанія думала йти ще на трьох Волосяків у Москалівці під Косовом — на Івася, Матія і Мартина (підданих жуківського старости) — тай на Семена Ковалевого в Косові; збирали ся і до Рунтур на тамошнього арендаря і до Ослав на жйда-посесора.

Розгрім Бойчукової опришківської равти не був ділом сліпої пригоди, а був наслідком акції, підприємтої властями на великі розміри. Сьвідчить про се ось який гетманський універсал, оголошений дня 13 жовтня 1759 р., значить тоді, коли, — як знаємо з наших протоколів, — розгромлено компанію і зловлено тих чотирох опришків, що їх признання послужили нам до уложеня сеї розвідки. Універвал обято-

¹⁾ Головчук, потягнений третій раз, кричав: „Усе по правді сказав-ем, не знаю, не знаю!“ Припечений перший раз: „Не затаїв-ем нічого!“ — другий раз: „На брата рідного по правді сказав-ем!“ — третій раз: „Памятаю за душу, не скажу більше, лиш то, що-м сказав!“

ваній в галицькім городі якимсь Адамом Коском. Ось він до-слова :

Jan Klemens Hrabia na Ruszczy, na Tuczynie, Tykocinie y Branicach Branicki, Woiewoda Krakowski, Hetman Wielki Koronny Jasnie Oswieconym Jasnie Wielmożnym, Wielmożnym Ich Mosciom Panom Wszelkiego stanu y Prerogatywy Possessorom Dobr wszelkich w Woiewodztwie Ruskim Ziemi Halickiej leżących Imci Komissarzom, Gubernatorom, Ekonomom, Administratorom et quocunque titulo Rządcom tudziesz Urzędom Mieyskim, Woytom, Gromadom Miast, Miasteczek y Wsiow wszystkich mianowicie w Gorach Pokutskich y przyległościach onych będących do wiadomosci donoszę. Iż za powzięciem Wiadomosci o Rozboiach y rabunkach Opryszkow w Kraju Pokuckim grassujących, których okrucienstwa y zuchwałości Miasto Bolechow Niezszczęściem swoim doswiadczyło, nieomieszkałem zwykley moiey okolo bezpieczeństwa Publicznego czulosci disponować Podiazdy od publicznych Chorągwi pod Kommendą Imci Pana Dzieduszyckiego Chorążego Halickiego Porucznika Znaku Pancernego Imci Pana Woiewody Smoleńskiego na Znoszenie tegoż Hultaystwa, które przy Łasce Pana Boga po części jest rozproszone; ponieważ jednak dla Gor y mieysc niedostępnych wykorzenienie z gruntu tegoż Hultaystwa bez pomocy obywatelow kraju Pokuckiego bardzo iest trudne y prawie niepodobne y obawiać się należy, ażeby niezbyt dawnym przykładem pod onym Hersztem Doboszczukiem nie odnowily się większe w tymże Kraiu rozboie, zwłaszcza kiedy teraz niepraktykowaną ieszcze zuchwałością y Chorągwie na Zaciągi Hultaystwa wywieszać y Kontrybucyę na Miasteczka i Wsie nakazywac odważyli się. Do tego ieszcze pokazuje się z wielu dowodow, ze Ludzie Wsiow niektorych tak są zapamiętali, iż nietylko mają porozumienie z tymże Hultaystwem, ale się też do nich y krążą. Zaczym zabiegaiąc większemu niezszczęściu Publicznemu obowiazuję amore Boni Publici Wszystkich zwyż wyrażonych Ichmciow Panow Possessorow Dobr Pokuckich y ich Rządcow ażeby Podiazdy komenderowane na uskromienie tegoż Hultaystwa Ludzmi swemi Subkursowali Kointelligentij wszelkiey z niemi pod Gardłem zakazali, owszem ażeby Miasta Miasteczka y Gromady Wsiow przestrzegaiąc y maiąc pilną baczność na wielkich podeyrzanych Ludzi onych przechowywac nieważyli się, ale do Kommendy Podiazdowey oddawali nieodwłocz-

ніе. Інaczyе гдзиеколуеіе бы сіе такові Людзіе подеырзаные pře-
водніе у пороузіеніе з Опрышканы маіауы знаыдовалі сіе
премусзоне бѣдѣ комменды Подіаздове оных забірае у до
поблізшого Гроду про Поеніе оддавае, або гдыбы tego wyma-
гаła потреба постемповае собіе з ніемі Способем за Дыспо-
зыау Слѣвней Паміеці Јасніе Осьвиеонеу Імці Пана Поточ-
кыеу Каштелана Краковськыеу Hetmana Wielkыеу Koronnego
w Dobrach Niemirowskых практыкованым, ажебы Крау Рзeczy-
pospolitey віеқшыеу іаковеу стржеу Боже přeу Зухвалоу свѣ-
волнеу Члоуства не подпадл несзчеулівоуці насу теу moy
Uniwersal до Гродов публичных пер Oblatam подаіе у ажебы
до Wіадомосці вьсзткых доысзедл по Церквях публиковае
залеіем. Datum w Białymstoku die decima tertia Octobris Mil-
lesimo Septingentesimo Quinquagesimo Nono Anno J. Bra-
nicki, Woiewoda Krakowski, Hetman Wielki Koronny. L. Sig.
Ducalis¹).

Видко, було вже сым разом властям дуже спішно, —
сѣмілівий напад на Болехів побудив їх до нечуваної енергіі.
Дали швидко знати про все самому коронному гетманови, що
сидів аж у Білѣм-стоку (на Підлїсю, в нивішній гродненській
губ.). Той посилае на опришків панцирну хоругву і видае уні-
версал, де кличе вєі низші власти до участі в переслїдуваню
гільтаїв. Чи здало ся то все на що? Сам гетман знав, що не-
легко витроплювити опришків, бо їх хати — то гори та звори
а дах то синє небо без краю і межі! То-ж і універсал, хоч
з него пробивае ся легкий тріумф, боїть ся, чи зло, що так
глибоко вкоренило ся, дасть ся усунути з накорінком.

¹) Дата і форма така: Ferta Quarta in Vig. Festi Omnium SS. 1759 (се
31 жовтня 1759 р.). *Literarum univers. Branickiego ad Dzieduszycki Oblata.*
Ad officium et Acta Praes. Cap. Castr. Haliciensia Personaliter veniens Gene-
rosus Adamus Kosko obtulit et ad acticandum porrexit Literas Universales ab
Illmo Magnifico Branicki Palat. Cracoviensi Exercituum Regni Supremo Duce
in Ordine Captivationis Praedonum in Oris Pokutiae grassantium ad Magnificum
Dziedoszycki Vexilif: Hal. Cohortis Loricatae Illustris Magnifici Palatini Smolens-
ciae Praefectum emanat Manu Eiusdem Illustr. Mfici Palatini Cracov. Exercituum
Regni Supremi Ducis propria subscript. Sigillo Eius communit; de Tenore ver-
borum sequenti.

Що уряди, до котрих відкликував ся воєвода Браїцький, самі з власного розуміння скрізь на Поділю пильно вважали за опришками, про се свідчить, хоч посередно, отсей документ, що містить ся в Дрогобицькій судовій книзі (рукопис в Бібліот. ім. Оссолінських нр. 2901) під р. 1759 з місяця серпня :

Działo się w Zamku Drohobyckim d. 11 Augusta 1759.

W sprawie u Akcyi między Ucciwym Iwanem Boyczukiem Oycem Aktorem osobiscie z iedney a Pracowitym Dmytrem Synem tegoz pozwanym Inkarcerowanym z drugiey strony. Sąd Zamkowy Starosciński y Wujtowski Stron Kontrawersyi wysłuchawszy Poniewaz Aktor oyciec o tak straszną aukcyą syna obwiniając zaraz godnego Swiadka przez Sąd Mieysca tuteyszego stawi a ten Swiadek iako widzial oczyma y słyszał na Uszy swoje obelge Rodzicow y Prawie ostatnie Niebezpieczeństwo Aktora Oyca ze się do kosy Inkarcerat porwał rozciąć Oyca usiłował y odkazując do Opryszkow przywiązawszy się z Matki Serce wyiąwszy na sztuki rębać tudzież y na Jurysdykcyą Mieysca tuteyszego tez same przechwalki czynic : do czego by łatwo przyść mogło poniewaz wtych czasach ten Kray takowemi hultaiami w Około iest Opasany a Jurysdykcyą mieysca tuteyszego ztąd y w Zyciu swoim y w Całosci Skarbu Pańskiego nie miała by bezpieczeństwa tudzież nie zgromiwszy iednego wiele by się takowych ludzi letkich przez tego iednego zgorszyc mogło ad Ultimam aby Ukarane było tak niegodziwe Scandalum iako Inkwizycya świadczona przez godną Osobe Informuie wynayduie aby Pomieniony Boyczuk odebrał kary ruzek 200. y okowany robil od daty Dekretu Niedziel Dwadziescia y Cztery na potym aby godną rekoymie zasiebie postawił iako Rodzicow szanować ma na Zwierchność nie przechwalać się y do Opryszkow się nie wiazac Moco Dekretu Ninieyszego.

В збірнику народних пісень Якова Головацького є одна, що може відносити ся до ватага Бойчука¹⁾. Через те містимо її тут усю :

¹⁾ Як Головацький. Нар. пісни. Москва, I. Думы гайдамацкія, ст. 16.

Закувала зазуленька та межі лісами,
Ой ходи ти Бойчуку на здобич из нами!
Ой идучи на здобичи, надобають равти,
„А де йдете, Таманюки¹⁾, раді би ми знати“.
„Ой идемо до Марусі стрільби добирати,
'так²⁾ підемо навороти Моченюка драти.
Ой прийшли ми під віконце: Ци спиш, ци чуєш?
„Та пусти нас до хаточки, де сама почуєш.
„Я вас, чорні хлопці, до хаточки не пускаю,
А чого вам лиш потреба, через віконце подаю.
Подай мині пістолетка і тону рушницю,
Пройдемо ся відси з села через Полагицю.
Але ми ся там не довго та й забарили,
Як нам ище в Полагици зорі зазоріли.
Ой вийшли ми трохи д' горі та й се утомили,
Сіли собі на привалу, люльки закурили.
Вийшов, вийшов сам Моченюк, води до кервиці,
Ой вистрілив тай Моченюк з нової рушницї.
Дідьча мати єго знає, та як він стріляє,
Що два брати, оба рідні, головки склоняє.
Коль-с хотів, Таманюку, ще на світі жити,
Не йти було Моченюка навороти бити.
Коли-с хотів, Таманюку, ище панувати,
Не йти було Моченюка навороти драти.

Коли в сій пісьні справді згадка про Бойчука, ватага з 1759 і з попередних років, то можна далі допустити, що Моченюк буде той самий, що Мотилюк, про котрого, як у горі розведено, згадує в своїх признанях Кривнюк. Єго рабував Бойчук, але він боронив ся і пострілив Бойчука. Але і в такім разі акція заключена в сій пісьні, нігде не згадана в наших документах.

¹⁾ Таманюк — імя власне, скорочене зі слова „атаманюк“, сє є атаманів син.

²⁾ 'так — скорочене зам. відтак. У Целевича стояло просто: „так“. — *Ред.*

Як ми вже згадували в попередних наших розвідках про опришків, є доволі, правда, не ясних, але певних натяків, що опришківство, коли ще не з більшою, то певно з рівною силою тревало далі аж до занятя Галичини Австрією, ба й ще довше. Купці Вірмене вибирали ся вже зовсім із Станіславава, бо всяка торговля і з Угорщиною і з Молдавою стала ся була за-для небезпечности неможливою, — але на вість, що країну займають австрійські війська, лишили ся.

Ще в р. 1769 викликав був у Галичині якийсь Стефан Котович „возмушення“, як подає кількома словами о. Петрушевич у „Сводной лѣтописи“ до того року. Але автор не подає ані де, ані які були ті „возмушення“, ані відки зачер тоту вість. Коли се відносить ся до нашого темату і поведе ся нам колись призбирати до тої події докладнійші вісти, поділимо ся ними з нашими читателями.

К. Вл. Войціцький у своїх „Gawędach i obrazach“ згадує знов коротко, що в 1818 р. виступив був якийсь опришок Глонка і вважає его послїдним опришком. Підгірські сторони мав увільнити від него криворівнянський посесор Горжецький.

Тадей Чацький подає знов у 1834 р. вість, що перед сімома роками, значить у 1827 трачено на угорській границі кількох опришків. Коли се вибігла з юрби одна дівчина і вкрила одного гарного опришка, котрого зараз мали стяти, рантухом, бажаючи его спасти. Бо давнійше був звичай, що милувано присудженого на смерть, коли яка дівчина заявить, що піде за него. Сим разом не було того усьпіху¹⁾.

Численні розпорядження цїсарські, губерніяльні і конєнєторські, розєслані в перші десятєки нашого столїтя до духовенства, аби воно кільєка недїль по черзї відчитувало їх народови з амбона, вказують уже своїм змієтом на те, що темний тоді народ наш був у деяєких сторонах аж надто скорий до най-грубєших, найтяєжєших злочинів. Мужик не дуже був свїдомий ані того, як гидєкий був н. пр. злочин убїєства, підпаленя і т. д., ані того, що за такі провини була наложєна на виновника кара

¹⁾ Tadeusz Czacki: O Litewskich i Polskich Prawach. Нове виданє у Краковї, 1861, ст. 8, нота 3. Автор каже, що той звичай був лише в мїських судах, і то лише деколи.

смерти. Цісарський декрет із 15 червня 1805 р. наказує духовенству, аби опам'ятувало невѣжих, бо „*poddani po większej części za przestępstwa wspomniane śmiercią ukarane być się nie sądzą*“. Кожних десять хат на селі мало наставника, званого „десятником“, що мав доносити, чи всі люде з тих хат живуть супокійно чи ні, чи не громадять ся і не мають яких злих намірів. Над десятниками і над усею громадою мав сторожити війт, а над усіми, і над війтом, мав нагляд сьвященник.

Циркулярний станіславівський уряд наказав під днем 26 липня 1827 р. і духовенству і зарядам Надвірнянських і Солотвинських дїбр, аби силували парохіян ходити точно до церкви, а тих, що сей обовязок занедбують, мали спроваджувати силою до фервальтерії (се є до заряду дїбр, яко власти домініяльної) для покараня. Десятник мусів що тижня своїх десять хат бодай раз зревїдувати. Перед хатою десятника мав бути встромлений патик із солом'яною віхою, а перед хатою війта дві такі віхи. Десятник був обовязаний зараз звістити війта, коли котрий газда пішов із села, або коли вчув, що в селі стало ся вбійство, рабунк або крадїж. Вїт мав ревідувати хати десятників, а камеральні урядники, н. пр. лісничі мали як найчастїйше ревідувати дома війтів і десятників¹⁾.

В 1837 р. виловлено розбишацьку равту, що виробляла в циркулах жовківським, перемиським і сянїцьким і допустила ся чимало рабунків і вбійств у Нагірцях, Сїлисках і Зьвіринї. Францішок Квятковський, по професії швець, що належав до тої компанії, втік із домініяльного арешту в Сушиці, не вважаючи на те, що був закований в тяжкі кайдани і сторожа коло арештів була чутка. Через те губернія поручила з 4 липня 1837 до ч. 39.830 душпастирям, аби представили народови підчас служби божої, як дуже гідкий злочин рабунку і вбійства, з тим додатком, що той, хто Квятковського зловить і передасть властям, одержить велику нагороду. До того додано опис особи Квятковського: родом із горїшньої Блажової, самбірського циркулу, років 25, віри римсько-католицької, росту середнього, і т. т.

¹⁾ Се роспоряджене розіслав до деканатів у тих добрах богородчанський декан Н. Левіцький (брат кардинала) з Пнів'я дня 4 серпня 1827 р.

Після сего і, бачить ся, в звязку з сим, губернія видала небавом, бо вже 2 серпня т. р. другий гончий лист за чотирма жидками, що те-ж належали до компанії, котра сповняла незвичайно сміливі розбійницькі напади і вбійства аж у 5 циркулах: львівським, золочівським, перемиським, самбірським і сяніцьким. Жидки, що були полонені, але втекли з арештів, були отсі: 1) Мойсей Янкель Райснер, що его звали й Шверцнером або Пухльком, 2) Сруль, властиво Мендель Шор, 3) Герш Мендон і 4) Берль Леві, що его звали й Левером. Найнебезпечнійший з них усіх був Мойсей Янкель Райснер, бо мав сам зложити кілька розбійницьких равт. За кожного з них обіцяно тому, хто їх име і віддасть у руки властей, 25 р. конв. монети.

Тяжко було австрійським властям придушити похапність підгірського народу до гулящої свободи, котра в парі з темнотою доводила до розбишацтва. Ми знаємо багато сел на Підгір'ю, де певні місця, чи то на вигоні, чи на млаках або під лісом, називають ся „шибениці“ і назначені хрестами. Походять вони з першої третини нашого століття і се є місця, де страчено часом для постраху кількох нараз, і то й менше винуватих. На долах знов складали ся розбійницькі компанії з жидів і підпанків¹⁾.

Народні перекази й легенди про Олексу Довбушука.

Беручи ся подати кілька переказів і легенд про мітичну постать Довбушука, які нам удало ся призбирати на Станіславівським Підгір'ю, містимо на перед варіант звісної пісеньї про того ватага, з Болехівських околиць²⁾.

¹⁾ Наведені роспорядження австрійських властей зволив відписати зо старих протоколярних книг і нам переслати Впов. о. Мих. Головацький, руський парох із Солотвини, за що ему сердечно дякуємо.

²⁾ Сей варіант одержали ми від Вп. пані Н. Кобринської. Тота ласкава пані переяда єї з уст дівчини Марії Бодлаківної з Должки.

Ой Ивасю (?) Довбушуку,
Покинь, покинь тоту суку,
Бо вона тебе израдит,
Головоньки твої збавит.

Попід Бескид зелененький
Ходит Довбуш молоденький,
На ноженьку налягає,
На топір ся підпирає —
На топір ся підпирає
Своїх хлопців накликає:
„Хлопці, ви мої хлопці,
Ци ви усї при купочці?
В далекій сми полонині —
Ци будемо на долині?
Коби Кути не минути,
До Косова повернути —
До Косова тай до Дзвінки,
До Стефанової жінки.“

„Ци спиш ти, ци ти чуєш?
Ци Довбуша причубш?“
„Ой не спю я, а й я чую,
Розбійників не ночую.“
„Пусти мене тай до хати,
Бо я буду добувати!“
„В мене двері зелїзні,
В мене замки сталеві!“ —
„Не допоможут замки твої,
Як підложу плечі свої.“
Взяв ся Довбуш добувати,
Взяли замки відлїтати;
Ввійшов Довбуш та до сїней,
Стефан Дзвінка з поду стрїлив.
„Ти Стефано, ти Дзвінчуку,
Збавив-єс мя через суку.“
„Було з суков не гуляти,
Було правди не казати,

Бо у суки тільки віри,
Що на бистрій воді півни.“

„Хлопці, ви мої хлопці!
Ци ви усі при купочці!
Беріт мене на топори,
Несіт мене в Чорні гори,
Під явора зеленого,
Довбушука молодого,
І там мене положіте,
На дрібний мак посічіте,
Най ся ляхи не збиткуют,
Мое тіло не катуют.
Зіле мені посадіте —
Будут дівки зіле рвати,
Довбушука споминати.
Не идіте розбивати,
Йдїт до дому газдувати —
Не маєте проводочку,
Зломив Довбуш головочку.
Маєте три камінї,
А всі вони золотїї:
За один мя поховайте,
Другий суці дайте,
Третим ся поділіте,
Тай до дому розходіте!“

Де-ж ми будем зимувати
І се літо літувати?
Ишли-бисмо в Волощину,
Коли-ж вже там пошкоджено!
Хотїли-смо царя вбити,
А царівну з собов взяти.
Будем в Львові на риночку
В тяжких дибах, в зелізочку.“

В Болехові оповідають про спасенє шляхотського двора Довбушуком і про обід в монастирі трохи инакше, як де инде. В тїм оповіданю подані й місця тих подій і навіть імя шляхтича.

„Там, де тепер суд (у Болехові) мав бути замок і в нім сидів шляхтич, гербу Равич. Він мав багато служби і оружя і дуже добре жив собі з ігуменом гошівського монастиря. Раз появив ся в монастирі Довбуш і покірно просив ігумена, аби той на завтра зладив для него і для его товаришів обід. Ігумен обіцяв, але в тій хвилі дав знати до Равича, аби прийшов з усею службою до Гошова. Той так і зробив. Коли ж вони поховали ся по корчах і чатували на Довбуша, побачили, що Болехів горить. Кинули ся в місто, але прийшли вже за пізно. Опришки зрабували і підпалили замок, бо не було ніякої оборони, а жінка Равича, з дитиною на руках, заливала ся слезами і не знала, де ся подіти.

„Коли Довбуш на ярмарок на св. Петра напав на місто і порозбивав жидівські склени, то першим его ділом було, що повиккидав на вулицю поховані „християнські застави“ і голосив, аби собі кожний своє забрав“.

Бубнище вважають в тих сторонах за Довбушеву садибу, а історію его любови уміщують у Гошові, хоч у наведеній нами піснї наводять ся Косів, Кути, Стефан Дзвінка і т. д. Ватажко мав на голові три золочені волоски і від тих волосків ішла его велика сила і така міць, що ніяка куля не хапала ся его. Коханка підійшла его раз і він признав ся їй, відки бере ся у него така міць. Коли его раз обиськувала — він дуже любив, аби его обиськати, — вирвала ему ті три волоски, від тогди стратив він всю свою силу і єї чоловік убив его. Але той чоловік дав до люфи таку кульку, на котрій правило 12 сьвященників службу божу, бо лиш такою можна було Довбуша вбити.“

В Брязї (коло Болехова) доховує ся по нинішний день переказ, що в тім селї десь (але ніхто не приповість де) закопав Довбуш у землю свою рушницю. Що року підходить вона зі свого глибокого сховку крихту д горі і наближає ся чим раз до поверхні. Коли вона вирине вже цілком на верх, тогди з'явить ся на сьвітї новий Довбуш.

Межи Брязею і Тухлею є одно недоступне місце і серед него галява. На тій галяві є багато потовченого скла, а сими роками знайшли там діти срібну люльку. Околичні люде кажуть, що на тій галяві опришки, вертаючи ся з Болехова,

попасали, пили напитки, що їх нарабували у болахівських жидів а випорожнені пляшки товкли. Відси тото скло.

При дорозі з Велдїжа до Лолина під берегом показують ще доси старий дїм, де опришки, вертаючи ся з Болехова, мали гостити ся, заповівши властительці дому наперед свою гостину в єї домі.

Дуже красну легенду про Довбущука знають оповідати люде в Саджаві під Богородчанами¹⁾. Потверджує вона зовсім наш осуд, заявлений в давнійших розвідках про опришків і повторений і тут, що лицарсько-романтична вдача Довбущука не дозволяє вважати єго простим розбійником, але местником несправедливих кривд, які терпіла від бутних, свавольних панських урядників убога кляса людей, що стояла по-за правом. У своїх легендах народ „ідеалізує того благородного ватага, — як примічає справедливо о. І. Охримович — і наче творить із него мітичне лице“, і той, про кого народ уложив такі красні пісьні і видумав такі гарні легенди, чия пам'ять впила ся так глибоко в пам'ять народу, — той не був британтом. Чому не уквітчав нарід такими живими, поетичними красками й образами пам'ять страшнійших від него ватагів, що й більше розбивали і сильнійші мали равти, і далі виходили на розбої, — чому нема пісень і легенд про Баюрака, Бойчука і всяких Нечипоровичів? То-ж ми не годимо ся з гадкою автора монографії міста Станіслава, мов би то не треба робити різниці між одним і другим розбійником, і одного судити яко розбійника, а другого величати і класти на педесталь слави. Ми стоїмо при наших висказі, бо для історика до оцінки даної особи не може і не повинен служити кодекс карний, тим більше, коли він в якійсь стороні і в якийсь час навіть не обов'язував. В часи і в країні, де стояло все сваволею, могла й мусіла лише такою самою сваволею стати слава такого ватага, яким був Довбущук, що „ставав за правду і мстив ся за кривду“. Инакше хіба треба би увесь руський нарід осудити за тоту апотеозу Довбущука розбишацьким народом.

¹⁾ Тоту легенду списав у Саджаві за одним тамошним газдою Впов. о. Ів. Охримович, руський священник із Грабовець, ще в 1882 р. і зволив нам єї в 1890 р. прислати до такого вжитку, який власне тепер з неї робимо. За труд і ласкаву готовість дякуємо єму тут сердечно.

Містимо тоту легенду до-слова, як ми єї одержали:

„Довбуш був собі недивний, слабосильний чоловічок. Налягав на одну ногу, тай недотепний якийсь собі був. За всі гроші, що мав, купив собі пістоль та волочив ся по селах, а дїтвора бувало біжить за ним улицею та жартує собі і сьміє ся з него. Люде за-ніщо єго мали...”

„Але Пан-Бог дав відтак єму велику силу, бо раз дуже заслужив ся був у Бога. У верховинї, над дебрів, стояла величезна скала, а в нїй, най ся не приказує, сидїв біс. Він бувало, як гримить в небї, вийде на скалу, тай шкирить ся Пану-Богу. Пан-Бог пустиє у него блискавку, але він у оден миг сховає ся в нору, а грім ударить в скалу та відторощить кусень каменя. А по часови знов той поганець вилазить на скалу, глумить ся, і знов перед блискавкою ховає ся в нору. Та довго так грав ся нечистий з Паном-Богом...”

„Раз якось саме тодї надволїк ся Довбуш лісом та заздрїв як біс глумить ся Богу. Підвів чим скорше в гору пістоль тай лус у него! — він лиш провалив ся з скали у дебру, запав ся глибоко в землю, а за ним лиш закурило ся та занесло дегтем та сїркою.

„І зараз став перед Довбушуком ангел: „Ти, Довбушуку, багато заслужив ся у Господа тим, що звїв из сьвіта того чорта. Кажи лише: що за то від Бога хочеш?“

„Призадумав ся Довбуш, тай каже: „Люде мене в нї-віщо сбернули, насьмівають ся з мене, а я хотїв би їм показати, що я таки зможу їм де-що доброго вчинити і в пригодї стати. Няй же Господь дасть менї велику силу над їх ворогами, аби я міг їх карати, а вони мене не годні поконати, та аби нїяка куля мене не їмалась!“

„І на диво всім людем став Довбушук ватажком у верховинї. Зібравши хлопців-молодців, ходив на ворога та карав людську кривду. Страшний та лютий був він лиш на жида та пани, а на люде був дуже ласкавий та милосердний. Від богатоного бувало відойме, а бідному дасть.

„Раз, напавши на Богородчани, на двір панський, набрав два міхи червінців. Завдав на плечі молодцям міхи, вдарив по них топїрцем, подїравив, та велїв їх нести шляхом до Надвірної. З подїравлених міхів сипали ся червінці на дорогу, а біднота з усіх сторін збігала ся та зазбирувала.

„І багато-багато добра робив він людем. Жиди та пани за него були подобріли, бо бояли ся его кари.

„Та запропастила его жінка, тото погане насїне, зза ко- трого дїє ся в сьвітї не одно лихо. В похмїлю, серед любощів, звїрив ся він любці Дзвінці, відки взяла ся у него така сила, та виговорив ся, що его може погубити лише куля, над ко- трою би читано 12 служб божих. Дзвінка оповїла то чо- ловікови Стефанови і той такою зачитаною кулею погубив Довбуша.

„І від тогди тяжче стало бідним людем на сьвітї.“

Похожу легенду записали ми в Манастирчанах під Со- лотвиною :

„До 12-ого року житя був Довбушук нїмий. Коли єму вже минуло 12 років, лучило ся одного разу так, що его батька покликали на панщину. Нараз розв'язав ся хлопакови язик. „Тату, каже, я піду за вас косити“. Старий зрадів, що синови розціпили ся вже уста, ба вже й хапає ся за роботу. Але хлопчина не вмів косити, бо був ще дуже молодий і махав косою будь-як. За то злаяв его і посварив польовий, ба й посяг нагайкою. Розгнїваний Довбушук замахнув косою, стяв польовому голову і втік до хати. Люде пустили ся за ним у поговню і прийшли до хати, але хлопчина опер ся о стїну і відбивав ся косою, так що нїхто не важив ся до него при- ступити. Відтак утік із хати і наймив ся на службу до одного пана. Став він у того пана пастушком і пас вівці. Заслуже- нини не хотїв вишої, лише домагав ся вівці з золотим руном, і за то обіцяв пасти, поки буде жити. Пан обіцяв, але вже з гори постановив собі не додержати слова. Одного разу виг- нав Довбушук вівці пасти в великі і далекі полонини. В тім зачало мовити і гриміти, бив грім за громом. Коли на хвилю перестане гриміти, пек му вийде зі скали і глумить ся до Бога, а коли загримить і лусне грім, знов ховає ся до скали. Довбушук побачив, як несамовитий глумить ся Богу, вицілив із цївки і застрілив чорта. Але Довбуш сам перепудив ся свого чину і почав утікати. В тім злетів д нему св. Петро і питає ся: „Що ти вбив?“ „Нїчого“, каже Довбуш. Св. Петро почав Довбуша успокоювати і напирив, аби таки признав ся. Коли-ж ся довідав, запитав ся: „Що-ж ти за то хочеш?“ Довбуш каже, що хотїв би бути таким сильним, аби лиш один

Бог над ним старший та аби єго не брав ся ані грім ані кулька, ані нічого злого. Від тогди був він такий сильний, що брав дванацять хлопів нараз і замагав їх, а єго товариш Іван Сендигірський брав чотирох“.

Дальше оповідають в Манастирчанах про Довбушука:

„Ішов раз Довбуш із Манастирчан по-під Погорілець до Старуні і здибає по дорозі ґазду, що нїс на плечах торбу. „Що несеш?“ питає Довбуш. „Муку“. „Відки ти взяв єї?“ „Купив“, каже ґазда. Довбуш розв'язав торбу, висипав муку і каже: „ґазда муки не купує, лише збіже, коли свого хлїба не має. Купуй збіже і давай сам молоти, а так то лише жид має з тебе подвійний зиск, а ти будеш з дїтьми голодувати“. Набив нерозумного ґазду і нагнав. Іде далі. Знов здибує якогось ґазду, що несе торбу на плечах. „Що несеш?“ питає. „Жито“. „Давай сюди!“ каже Довбуш. Висипав жито, а до торби насипав грошей. „Так робить ґазда: несе до хати збіже, а не муку. Що намеле ся, то заробиш ти сам, а не жид“.

В Ославах Чорних оповідають люде про Довбушука ось яку легенду¹⁾:

„Він з Заріча родом. Як вже оженив ся, то пан дуже собі єго вподобав, каже: „Ходи до мене служити! ци за стрільця, ци за що“. А він каже: „Не буду служити!“ „Чому?“ „Таки не буду“.

„Дав єму пан арешту трохи. Як вже випустив, а йшли гості, таки Заріцькі, з України та везли з-під Москаля, зза кордону, рушницї собі. Витягає один дубельтівку з воза і каже: „Ци красно би вам, Олексію, з сим ходити?“ „Ні“. Витягає другий: „Ци красно би вам, Олексію, з тим?“ „Ні, не красно“. Аж третій витягає дубельтівку, чисту, дві цївки: „А ци красно би з сев?“ каже. „Добре, ану набий кулев та стріляй мені

¹⁾ Ми виписали єї дословно із збірника „Пісень і оповідань“, списаних колись Впов. станіславівським адвокатом д-ром Мел. Бучинським. Частина єго є в руках Вп. редактора „Дїла“ п. Ів. Белея, котрому ми за доручене дотичного зшитку і за всі інші труди, сповнені для збогачення нашого матеріалу, сердечно дякуємо.

Кожде підгірське село певно має свої перекази про Довбуша і назбирав би певно цілий грубий том усяких оповідань про того ватага, коби лише хто хотів тим зайняти ся.

в рот". Той стрілив, а Довбуш виплюнув кулі в кулак. „На! диви ся!" каже, „та бий ся зі мною". Тай доки дійшов з Латової (де опришків тратили) до Станіслава, а вже трицять хлопців вів за собов.

„В дві неділі присилає до свого пана знак білетом: „Аби-с мені, пане, файно злагодив коляцію для моїх хлопців". Приходить він до пана, а пан каже: „Ставаймо собі до чола!" Стали, пан з рушницев, тай він каже: „Аби-с знав, пане, що я тепер Довбуш (не Олексій), вольно до мене стріляти". Пан стрілив, а він обі кулі на грудех имив, а пан каже: „Сідай же ти тепер зі мнов до стола!"

„Довбуш лиш жиди та пани бив, а людем нічо не казав.

„Як раз в наше село (в Ослави) прийшов, та скриню таку (в пів хлопа) грошей взяв у пана, а відтак ідуть усї селом, він тай трицять хлопців, як войско яке, та усє гроші обіруч між челядь сіють. А най би котрий дитинну малу торкнув, він зараз: „Най, каже, най, не руш!"

„Є гора Пантір (над Ославами). Там Довбуш опанчу свою закопав, таку, що до неї куля ся не брала".

В Дорі знов (за Делятином) приповідають собі за него люде, що він, будучи молодим, служив у старостинськїм замку в Надвірні (властиво в Пнівю) за пахолка, і що був при замковій залозі тамбором; та відси й пішло імя єго „Довбуш". Задля нелюдського обходу втік він відтак із замку і став опришком. „Великий і удачний був з него лицар, груди мав широкі, але ребер не було, лиш цілі груди одна кість".

В Бубнищу приповідають, що в знаній скельній печері мав Довбушук одного разу відпочивати на камінній лавиці, витесаній в скалі, а на горішнім причілку пригравала єму музика. В Жабію знов вірять деякі люде, що Дзвінка був тамошній газда і показують навіть хату, де мав сидіти, де, значить, всадив смертельний набій в груди Довбушука.

Говорили нам, що в Печенїжинї є ще до нинї Довбушуки. Самі вони кажуть, що ватажко Олекса був родичем їх предків. Нинїшні Довбушуки мають бути добрими, запопадливими газдами; при тім купують, підготовують і знов перепродують худобу та з тої торгівлі доробили ся і достатку. Темперамент у них палкий.

*

*

*

З глибокої темряви півторавікової минувшини поставлена на високім педестали слави і сповита переказами, мовби буйною новою зеленю, споглядає на нас вельми симпатична, як би спіжева постать легендарного ватага — кажемо виразно: легендарного, а не історичного. Недотепний з-малку, кирпичавий, ба й німий дїтвак, неспосібний до ніякої роботи, ледви годен вівчарити. Куди йде, глумить ся з него дїтворя. Та такого вибрав собі божий промисл на местника людських кривд. Він бачить кривду, вона обурює єго, в нім будить ся ясне почутє правди, і він постановляє поборювати злість, кривду і облуду, стати в оборонї подоптанї, споневіряної правди, невинности і справедливости. Бажає боронити покривджених убогих проти самоволї і бутї можних і жидів. Хочє стати ся местником людської кривди. Подоптанє і споневіряне тодї право не досягне лютого, немилосердного напастника, але досягне єго остра балта опришка. Силу випробував він на чортї, вбів нечисту силу, що важила ся глумити ся Богу, що не бояла ся ні блискавки, ні громів. Крім опришка досяг і чорта за те, що глумив ся з закона євятого і не бояв ся ні Бога, ні карв. За єю заслугу дав Бог Олексї розум, відвагу і надлюдську силу, аби, помагаючи гнобленим і переслїдуваним, стоячи за правду і мєтячи кривду, не бояв ся ні гнїву можних, ні кульки смоляка і жовнїра. Поки сповняти-ме свою високу і благородну завдачу, буде стояти навіть понад законом, коли той закон, подоптаний, став ся заборолом незаконности.

Але гуцульське серце то не тотя студена склезь, що, підмита бистрою водою Черемоша, відорвала ся від скали і, поваливши ся з гуком у воду, полоче ся ще в студенїйшїм плесї. Розігрїте любовю серце мякне і тає як віск коло вогню. Задля любовцїв грїшних, задля „єськаня“ мяккою рукою гарної чужої жінки, упив ся гордий і відважний ватажко чаром любовним, забув на свою завдачу, лишив у єї руках золотї волоски, що єго вязали і з Богом і з людьми, став ся рабом Дзвінчихи, клав під єї ноги кріє, гуцульський топорєць і балту, — як Геркулєс забув коло нїг Омфалї на свою лицарсько-геройську вдачу — і погіб марно. Зрадив коханцї тайну про відчитану кульку і склонив голову, вцїлений Стефаном Дзвінкою такою відчитаною кулькою. За-пізно стямив єго Стефан:

„Було з суков не гуляти,
Було правди не казати!
Бо у суки тільки віри,
Що на бистрій воді піни.“

За-пізно ватажко схаменув ся. Запропастила его зрадлива жінка...

Склонив ватажко буйну голову „і від тогди тяжче стало бідним людям на сьвітї“.

„В Черногорі сонце сходить,
Черногора в сьвітлі тоне,
А в скалі там десь глибоко,
Там сова десь плаче, стоне, —
Але Довбуш ї не чує,
Бо в могилі вже не чути
Ані пісьню Довбушеву,
Ні фляри слізні нути.“

(„Довбуш“ Юр. Федьковича.)

Спростованне деяких значніших похибок.

Стор.	п.	р.	надруковано	1730	має бути	1740
"	179,	"	10 зверху,	"	и krowe	" у krowe
"	189,	"	20 "	"	понаволенє	" поневоленє
"	201,	"	4 "	"	Баярака	" Баюрака
"	216,	"	3 "	"	пiчнiчну	" пiвнiчну
"	232,	"	20 знизу,	"	прирiвали	" прирiвнали
"	234,	"	13 зверху,	"	и	" у
"	247,	"	4 "	"	гiльтами	" гiльтаями
